

शब्द रुची

४९
॥सं०॥४॥

फेब्रुवारी २०२५ | मूल्य १० रु. | पृष्ठे ६४

९८ वे अ.भा. मराठी साहित्य संमेलन विशेषांक

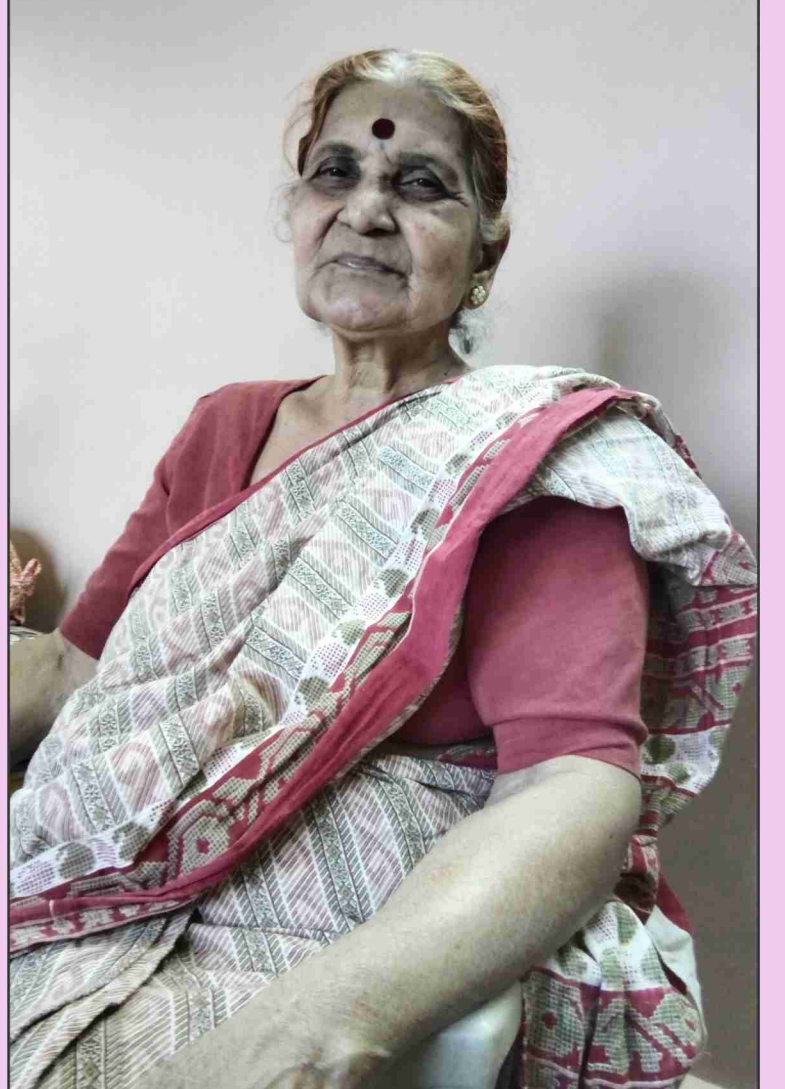
सरहद, पुणे आयोगित
अ. भा. मराठी साहित्य महामंडळाचे

९८ वे

अखिल भारतीय
मराठी साहित्य संमेलन, दिल्ली
२०२५

सरहद, पुणे आयोजित
अखिल भारतीय मराठी साहित्य महामंडळाचे
९८ वे अखिल भारतीय मराठी साहित्य
संमेलन, दिल्ली २०२५

☰



नियोजित संमेलनाध्यक्ष डॉ. तारा भवाळकर

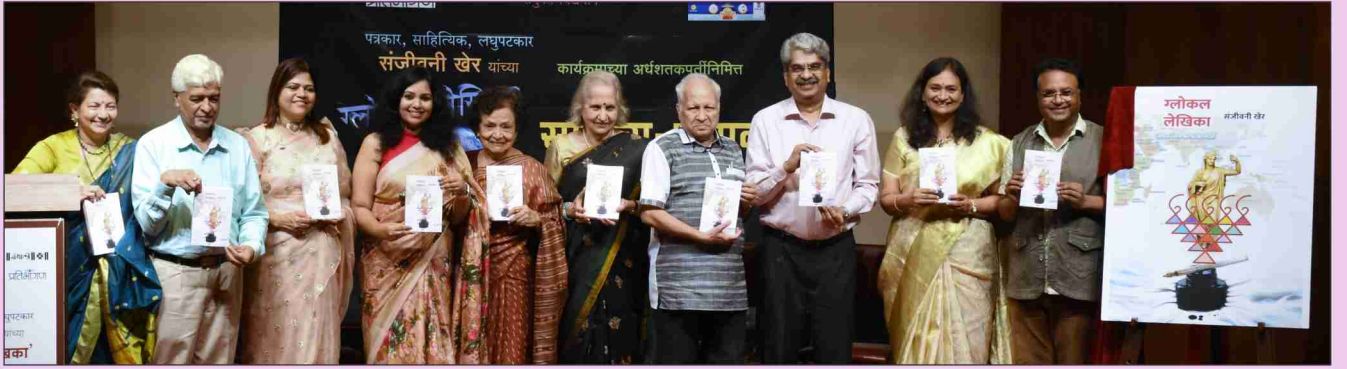
‘ग्लोकल लेखिका’ अर्धशतकपूर्तीनिमित्त कार्यक्रमाची क्षणचित्रे



डॉ. मानसी यांची मुलाखत घेताना डॉ. दिव्या रवींद्रनाथन



संजीवनी खेर यांच्याशी संवाद साधताना मेधा आलकरी



‘ग्लोकल लेखिका’ पुस्तकाचे प्रकाशन प्रा. डॉ. उषा ठक्कर आणि कुमार केतकर यांच्याशी हस्ते झाले.



‘ग्लोकल लेखिका’ कार्यक्रमाचे ५० भाग पूर्ण झाल्याबद्दल संजीवनी खेर यांचा सत्कार करताना प्रा. डॉ. उषा ठक्कर.



ग्रंथालीचे कार्यक्रम यूट्यूब चॅनेलवर प्रसारीत करण्याआधी उत्कृष्ट एडिटिंग करणाऱ्या समीर कदम यांचा कुमार केतकर यांच्या हस्ते विशेष सत्कार

परिसंवाद – साहित्यातील स्त्री : एक मागोवा



डॉ. मीना वैशंपायन, डॉ. निर्मोही फडके, डॉ. वसुधा सहस्रबुद्धे, चित्रा नित्सुरे आणि गणेश मतकरी

ग्रंथाली वाचक चळवळीचे मासिक

शब्द
रुची



फेब्रुवारी २०२५, वर्ष बारावे
अंक दहावा, मूल्य १० रु.

संपादक : सुदेश हिंगलासपूरकर

कार्यकारी संपादक : अरुण जोशी

अभ्यागत संपादक : आल्हाद गोडबोले

मुखपृष्ठ : ग्रंथाली संगणक विभाग

मुखपृष्ठावरील छायाचित्र : सुबोध कुलकर्णी

कार्यालयीन संपर्क

ग्रंथाली संगणक विभाग

shabdruchee24@gmail.com

जाहिरात प्रसिद्धी – धनश्री धारप

वितरण – हरिप्रसाद जयस्वाल, सौमित्र शिंदे

वेबसाइट डिझाइन व डिजिटल एडिटिंग – समीर कदम

संपर्क

ग्रंथाली, १०१, १/बी विंग, 'द नेस्ट', पिंपळेश्वर को-ऑप.
हौसिंग सोसायटी, टायकलवाडी, स्टार सिटी सिनेमासमोर,
मनोरमा नगरकर मार्ग, माहीम (प.), मुंबई ४०००१६
फोन : २४२१६०५० (वेळ : दुपारी १ ते ६.३०)

अंकासाठी लेख व प्रतिक्रिया खालील मेलवर पाठवावी.
shabdruchee24@gmail.com

ऑफिस वेळ : दुपारी १ ते सायं. ७

संपर्क/फोन/पुस्तके खरेदी करण्यासाठी

अंकात प्रसिद्ध झालेली मते ज्या त्या व्यक्तीची. 'ग्रंथाली' चळवळीचे 'शब्द रुची' हे व्यासपीठासमान मासिक आहे. त्यात सर्व छटांच्या विचारांना स्थान आहे. मात्र त्याच्याशी 'ग्रंथाली' विश्वस्त संस्था व तिचे विश्वस्त सहमत आहेत असे नव्हे.

अनुक्रम

मराठी साहित्यातील अढळ तारा / ६

डॉ. सुजाता शेणई / ९

मराठीतील स्त्रीलिखित समीक्षा

वंदना जोशी / १४

स्त्रियांचे मराठी साहित्यातील संपादकीय योगदान

नीला कदम / २८

महिला प्रकाशकांची दमदार पावले...

डॉ. सुजाता शेणई / ३६

स्त्री साहित्याचा अभ्यासपूर्ण मागोवा सजगतेने अधोरेखित करणारे साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळ

डॉ. अंजली पटवर्धन-कुलकर्णी / ३८

स्वयंस्फूर्त, निरंतर शिक्षणाचा अर्थ आणि महत्त्व

संजीवनी खेर / ४१

बापसी सिधवा – समाजजीवनाचे प्रतिबिंब

राजीव श्रीखंडे / ४४

क्राय द बिलव्हेड कन्ट्री – अॅलन पॅटन

वृत्तांत / ५५ ते ५७

डॉ. निर्मोही फडके, चांगदेव काळे / ५८ ते ६२

ग्रंथपरिचय / ग्रंथपाने

महिलांच्या अक्षरवाटा

मराठी प्रकाशन क्षेत्रात ग्रंथालीने पाऊल टाकले, त्या १९७५ या वर्षाला आणखी एक आगळी पार्श्वभूमी आहे. १९७५ हे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर महिला वर्ष म्हणून साजरे केले गेले. त्यानिमित्ताने सर्वत्र क्षेत्रांत महिलांनी आपला ठसा उमटविण्यास सुरुवात केली. महिलांच्या गेल्या ५० वर्षांमधील वाटचालीचा सर्वंकष विचार केला तर १९७५ हे वर्ष कलाटणी देणारे होते, असे आता निश्चित म्हणावे लागेल. मराठी साहित्यात मराठी लेखिका त्यापूर्वी नव्हत्या, असे नव्हे. कथा, कविता, कादंबरी, चरित्र आदी साहित्यप्रकारांत महिलांचे लेखन लक्षणीय होते. पण तोवर काहीसे अंतर राखून असलेल्या साहित्यप्रकारांत या वर्षापासून महिलांनी आपली नाममुद्रा ठळकपणाने नोंदवण्यास सुरुवात केली. ग्रंथालीच्या सुवर्णमहोत्सवानिमित्त प्रकाशन क्षेत्राचा मागोवा घेताना या नव्या वाटा शोधण्याचा प्रयत्न केला आहे. तो करताना समीक्षा, प्रकाशन आणि संपादन या तीन क्षेत्रांतील महिलांच्या कामगिरीकडे फारसे लक्ष गेलेले नसल्याचे लक्षात आले. डॉ. सरोजिनी वैद्य यांच्या मार्गदर्शनाखाली डॉ. मंदा खांडगे, डॉ. लीला दीक्षित, डॉ. अरुणा ढेरे आणि विनया खडपेकर यांनी १९५० ते २००० या दीडशे वर्षांमधील स्त्री साहित्याचा मागोवा तीन खंडांच्या रूपात घेतला होता. त्यातही समीक्षा, प्रकाशन आणि संपादन या क्षेत्रात १९७५ ते २००० या २५ वर्षांत महिलांच्या पाऊलखुणा मोजक्या आणि ताज्या दमाच्याच होत्या, असे दिसून येते. त्या तुलनेत गेल्या पंचवीस वर्षांत महिला समीक्षक, महिला प्रकाशक आणि महिला संपादक यांची कामगिरी अधिक दमदारपणे होत असताना दिसते आहे. या पार्श्वभूमीवर सुजाता शेणई, वंदना जोशी आणि नीला कदम यांनी गेल्या पन्नास वर्षांतील समीक्षा, प्रकाशन आणि संपादन या क्षेत्रांतील महिलांची कामगिरी अतिशय अभ्यासपूर्ण आणि तपशिलाने लेखांद्वारे मांडली आहे. शब्द रुचीच्या या अंकाचे हे ठळक वैशिष्ट्य आहे.

वृत्तपत्रांमधील सदरलेखन हे भावी काळातील अनेक ग्रंथांचे, पुस्तकांचे उगमस्थान असते. किंबहुना गेल्या पन्नास

वर्षांमधील विविध प्रकारच्या साहित्यप्रकारांचा आढावा घेतला तर तसा प्रघातच पडत असल्याचे जाणवते. अर्थात समीक्षा, नाटक, चरित्र, वैचारिक अशा साहित्यप्रकारांना, त्यासंदर्भातील लिखाणाला, सदरांना वृत्तपत्रांतून फारसे स्थान मिळत नाही. त्या तुलनेत मासिके, साप्ताहिके किंवा विविध स्वरूपाची नियतकालिके अशा लिखाणांना प्रकाशात आणत असली तरी त्यालाही मर्यादा असतात. सत्यकथा, माणूस, अंतर्नादपासून नवभारत आणि लिटिल मॅगझिनपासून प्रकाशन संस्थांकडून प्रकाशित होणारी ललित, शब्द रुचीसारखी नियतकालिके यांचा उल्लेख त्यादृष्टीने करता येतो. मात्र तिथेही १९७५पासून महिलांनी आपली स्वतंत्र आणि दमदार पावले टाकीत वाटचाल केली असल्याचे लक्षात येते.

खरे तर समीक्षा, प्रकाशन, संपादन यांच्या बरोबरीने स्त्रीवादी नियतकालिकांचा विचारही स्वतंत्रपणाने करण्याएवढा त्यांचा आवाका मोठा आहे. 'स्त्रियांनी, स्त्रियांचे, स्त्रियांसाठी' अशी व्याख्या करण्याजोग्या नियतकालिकांची दखल एका स्वतंत्र लेखाद्वारेही घेता आली असती. कारण १९७५ नंतर स्त्रीवादी नियतकालिकांचा एक स्वतंत्र प्रवाह नियतकालिकांच्या क्षेत्रात प्रवाहित झालेला दिसतो. विशेष म्हणजे इतर अनेक नियतकालिके गेल्या पन्नास वर्षांत वाचकप्रियतेच्या शिखरावर पोचूनही काही ना काही कारणांनी बंद पडत गेली, तरी स्त्रीवादी नियतकालिके मात्र, प्रसंगी प्रवाहाच्या विरुद्ध पोहत राहून, टिकून राहिलेली दिसतात. विद्या बाळ यांनी १९८९मध्ये बीजरूपाने पेरलेल्या 'मिळून साऱ्याजणी' या मासिकाचा उल्लेख याबाबतीत आवर्जून करायला हवा. त्यांच्याच बरोबरीने स्त्री उवाच, बायजा, प्रेरक ललकारी, महिला आंदोलन पत्रिका अशा नियतकालिकांनीही बदलत्या काळातील महिलांच्या आवाजाला व्यासपीठ मिळवून दिले. त्यातून स्त्रीलेखनाचे एक नवीन पर्व सुरू झाले. लेखिकांची एक नवीन फळी या प्रवाहातून उदयाला आली. चूल-मूल आणि प्रेमाचे त्रिकोणसारख्या जुनाट वाटा सोडून समानतेची जाणीव, हक्कांसाठी लढा, उपेक्षा-

अन्यायाविरुद्ध उठाव, स्वतःविषयीचे आत्मभान, संघर्षासाठीची सिद्धता, स्त्रीची मनस्थिती अशा अनेक बाबींचे प्रतिबिंब महिलाविषयक नियतकालिकांमधून, त्यातील लेखनामधून गेल्या पन्नास वर्षांत प्रतिबिंबित होत राहिले आहे. विद्या बाळ, शारदा साठे, सौदामिनी राव, मीनाक्षी साने अशा संपादक आणि लेखक या दोन्ही भूमिका निभावणाऱ्या महिलांची एक पिढी या प्रवाहातून पुढे आली. तसेच छाया दातार, नीरा आडारकर, विनया खडपेकर, कुमुद पावडे, ज्योती लांजेकर, ज्योती म्हापसेकर, नीलम गोन्हे, लता जाधव, उषा दातार, मुक्ता मनोहर, सुलभा ब्रह्मे, अमरजा पवार, नलिनी पंडित, मालिनी तुळपुळे, मीनाक्षी मून, रझिया पटेल अशा अनेक लेखिका या कालखंडात नियतकालिकांच्या माध्यमातून पुढे आल्या. अर्थात ही यादी याहून बरीच मोठी आहे. एकविसाव्या शतकात ती केवळ संख्यात्मक नव्हे तर गुणात्मक पातळीवरही वाढते आहे. मराठी साहित्याच्या दृष्टीने ही बाब उल्लेखनीय आणि स्वागताह आहे.

सुरुवातीस म्हटल्याप्रमाणे १९७५नंतर मराठीच्या प्रांतात स्त्री साहित्याला बहर येऊ लागला. महिला वर्षाच्या पार्श्वभूमीवर स्त्री मोकळेपणाने, धीटपणाने व्यक्त होऊ लागली. त्यानंतरच्या पंचवीस वर्षांतील स्त्री साहित्याचा मागोवा साहित्यप्रेमी महिला मंडळाने तीन खंडांच्या माध्यमातून घेतला होता. या प्रकल्पाच्या दुसऱ्या खंडात स्वाती कर्वे यांनी १९५० ते २००० या कालखंडातील नियतकालिकांचा आढावा एका लेखाद्वारे घेतला आहे. हा प्रवाह त्यावेळी तुलनेने लहान असला तरी दखल घेण्यासारखा होता. त्याचा मागोवा घेताना स्वाती कर्वे यांनी म्हटले होते, 'स्त्रीमुक्ती, स्त्री स्वातंत्र्य, स्त्रीमुक्ती चळवळ हे १९७५ ते २००० या काळातील परवलीचे शब्द होते. या काळातील स्त्रीची युगसंवेदना या शब्दांभोवती केंद्रित झाली होती. त्याचप्रमाणे हुंडाबळी, घटस्फोट, गर्भजल तपासणी, एकतर्फी प्रेमातून होणारी हत्या, लैंगिक छळ, तीस टक्के राखीव जागांचे विधेयक संमत होण्यात येणाऱ्या अडचणी यासारखे अनेक प्रश्न सामाजिक, सांस्कृतिक स्तरावर सातत्याने भेडसावताना दिसतात. युगसंवेदना एकाच वेळी विविध प्रकारच्या लेखनातून अभिव्यक्त होताना दिसते. त्यामुळे या तीनही स्तरांवरील लेखनातून स्त्रियांनी प्रस्तुत काळातील

समाजजीवनाला आणि घडामोडींना आपल्या पंखांखाली घेऊन लेखनातून चित्रित केलेले दिसते. त्याचबरोबर पुढील काळातील सामंजस्याचे आशावादी चित्रही उमटताना दिसते. १९७५च्या महिला वर्षानंतर निर्माण झालेली तात्त्विक बैठक; स्त्रीमुक्ती विचार, चळवळ, त्यांचा प्रसार, स्त्रीवादी जाणिवांचा समाजात होणारा प्रसार, त्यातून निर्माण होणारा जागर आणि आकाराला येणारे परिवर्तन, शेवटी स्त्रियांना सांस्कृतिक जीवनात मिळणारे अस्तित्व हा सर्व प्रवास लेखनातून जिवंत होतो. म्हणूनच १९७५ ते २००० या कालखंडातील लेखनाला सामाजिक आणि सांस्कृतिक दृष्टीने महत्त्व आहे. सांस्कृतिक दस्तऐवजाचे मोल या काळातील लेखनाला आहे हे निश्चित.' स्वाती कर्वे यांनी नोंदविलेल्या या निरीक्षणांचा पट २०००नंतरच्या महिलांच्या लेखनातून अधिक व्यापकपणाने अभिव्यक्त झाला आहे. १९७५ हे महिला वर्ष या परिवर्तनाच्या नांदीस निमित्तमात्र ठरले हे निश्चित.

ग्रंथालीच्या सुवर्णमहोत्सवानिमित्त मराठी साहित्यातील अर्धशतकी प्रकाशन या संकल्पनेवर एक विशेषांक करावा अशी मूळ कल्पना आहे. मात्र अड्युचाणवावे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन येत्या २१ ते २३ फेब्रुवारी या काळात राजधानी दिल्लीत साजरे होत आहे. डॉ. तारा भवाळकर यांची संमेलनाध्यक्षपदी झालेली निवड हा दुग्धशर्करा योगही साधला गेला आहे. म्हणून या निमित्ताने मराठीतील समीक्षा, संपादक आणि प्रकाशन या तीन काहीशा उपेक्षित पण ज्यात गेल्या पन्नास वर्षांत महिलांनी लक्षणीय कामगिरी नोंदवली आहे, अशा तीन क्षेत्रांचा आढावा घेणारा एक स्वतंत्र विभाग बाजूला करून तो या अंकात घेण्यात आला आहे. याखेरीज संकल्पित प्रकाशन विशेषांक पुढील महिन्यात प्रसिद्ध

होणार आहेच.

महिला वर्षाच्या आणि ग्रंथालीच्या सुवर्णमहोत्सवाच्या निमित्ताने घेतलेला हा आढावा शब्द रूचीच्या रसिक वाचकांपुढे ठेवला आहे. त्याचे स्वागत होईल, असा विश्वास आहे.

- आल्हाद गोडबोले

अभ्यागत संपादक

alhadgodbole@gmail.com

मराठी साहित्यातील अढळ तारा



अकृष्णाणवावे अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन राजधानी दिल्लीत २१ ते २३ फेब्रुवारी या तीन दिवसांत साजरे होत आहे. या संमेलनाच्या नियोजित अध्यक्षपदासाठी डॉ. तारा भवाळकर (जन्म १ एप्रिल १९३९) यांची निवड करून मराठी साहित्यिकांनी त्यांच्या वाङ्मयीन कार्याचा यथोचित सन्मान केला आहे.

डॉ. तारा भवाळकर या मराठी लोकसाहित्य, लोकसंस्कृती, लोकपरंपरा आणि लोककला या विषयांच्या गाढ्या अभ्यासिका असून त्यांनी स्त्री-जाणिवांना प्रखर प्रकाशात आणण्याचेही अमूल्य कार्य केलेले आहे. याशिवाय त्यांनी नाट्यशास्त्रावर संशोधन व संतसाहित्याचाही सखोल अभ्यास केला असून त्यांनी अन्य संशोधनात्मक पुस्तकांशिवाय एकांकिका, ललित निबंध असे विपुल लेखन केले आहे व या विषयांशी संबंधित अनेक चर्चा, परिसंवाद, संमेलने यांत सहभाग घेतला आहे.

समाजजाणीवांशी एकरूप होत त्यांनी पौराणिक नाटक, लोकनाट्य, दशावतार, तंजावरची नाटके, यक्षगान, कथकली अशा नाट्य प्रकारांची जडणघडण शोधत त्याचा सामाजिक अन्वयार्थ लावण्याचेही महत्वाचे कार्य त्यांनी केलेले आहे. त्यांचे समग्र लेखन वस्तुनिष्ठ, यथार्थ व चिकित्सक दृष्टी आणि सैद्धांतिक अभ्यासाचा वस्तुपाठच आहे असे म्हटले तरी चालेल.

मराठी विश्वकोश, मराठी वाङ्मयकोश आणि मराठी ग्रंथकोश या महत्त्वाच्या कार्यातही त्यांनी बहुमोल योगदान दिले आहे. महाविद्यालयात शिक्षण घेत असतानाच त्यांनी हरिवंशराय बच्चन यांच्या मधुशालाचे मराठीतले पहिले भाषांतर केले होते व साहित्य जगताशी नाळ जुळवली होती. त्यांनी विद्यार्थीदशेतच

नाट्य एकांकिका स्पर्धासाठी लेखन, दिग्दर्शन, व अभिनयही केला होता. शिक्षण संपल्यावर त्यांनी स्वतःची ए.डी.ए. ही नाटक संस्था सुरू केली. त्या संस्थेच्या माध्यमातून शाळा-कॉलेजच्या मुलांची नाटके बसवून दिली आणि त्यांना राज्य नाट्य एकांकिका स्पर्धेसाठी तयारी करून दिली, हे त्यांच्या कलेविषयीच्या प्रगल्भ जाणीव दर्शवते. येथेच न थांबता त्यांनी 'नाटककार विष्णुदास भावे आणि मराठी पौराणिक नाटकाची जडण-घडण (प्रारंभ ते १९२०)' हा प्रबंध लिहून पीएच.डी. मिळवली.

हे कार्य करत असतानाच तारा भवाळकर या लोकसंस्कृतीच्या अभ्यासाकडे वळल्या आणि आजवर लोकसाहित्यातील दुर्लक्षित राहिलेल्या पैलूवर प्रकाशझोत टाकणारे मूलगामी संशोधन केले. त्यातून अनेक ग्रंथ निर्माण झाले. 'स्त्रीमुक्तीचा जागर' यासारखे वैचारिक पुस्तक लिहून त्यांनी स्त्रीजाणिवांना एक शास्त्रबद्ध रूप दिले.

शिक्षिका ते प्राध्यापिका हा प्रवास पूर्ण करत असताना त्यांनी संशोधनाची साथ धरली आणि स्त्रीमुक्ती आणि लोकसंस्कृती त्या दोन्ही क्षेत्रांतील अनुबंध जपला, हे त्यांचे मोठेच वैशिष्ट्य होय.

अशा व्यासंगी, प्रगल्भ साहित्यनिर्मिती करणाऱ्या डॉ. तारा भवाळकर यांची निवड ९८ व्या अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनासाठी झाली हा महाराष्ट्रातील लोकसंस्कृती आणि स्त्रीवादाचा सन्मान मानला जातो आहे.

मराठीतील स्त्रीलिखित समीक्षा (१९७५ ते २०२४)



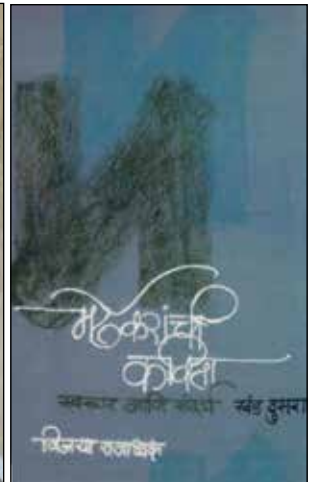
डॉ. सुजाता शेणडे

समीक्षा लेखन करताना समीक्षकाकडे आवश्यक असलेली ज्ञानी शोधकाची वृत्ती, तार्किक युक्तिवाद करण्याची बौद्धिक क्षमता आणि त्याचे पद्धतशीरपणे करायचे सिद्धांत या व यांसारख्या लेखनकौशल्यात स्त्री समीक्षक कमी पडत आहेत म्हणून एकूण स्त्री लिखित समीक्षाही उणी आहे.

मराठीत स्त्रियांकडून कविता आणि आत्मचरित्र हे दोन साहित्यप्रकार सर्वाधिक लिहिले जातात, तर नाटक आणि समीक्षा हे कमी प्रमाणात लिहिले जातात. स्त्रियांनी लेखनक्षेत्रात कामगिरी सुरू केल्यापासून उमटलेले हे चित्र एकविसाव्या शतकाच्या पहिल्या पंचवीस वर्षांतही कायम आहे, याबाबतचे बोलके प्रातिनिधिक चित्र पाहू. १९५५ पासून मराठीतील साहित्यकृतींना साहित्य अकादमी पुरस्कार दिले जात आहेत. (म्हणजे जवळपास ७० पुरस्कार दिले गेले.) यात समीक्षेसाठी आतापर्यंत दहा पुरस्कार दिले गेले व त्यातील फक्त एक साहित्य अकादमी पुरस्कार डॉ. विजया राजाध्यक्ष यांच्या नावावर 'मर्देंकरांची कविता : स्वरूप आणि संदर्भ' या पुस्तकासाठी जमा आहे. इरावती कर्वे यांच्या 'युगान्त'ला साहित्य अकादमी पुरस्कार आहे. या पुस्तकाचे संशोधन आणि वैचारिक या क्षेत्रात भरीव योगदान आहे. आतापर्यंत ९७ अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलने झाली. ९८वे साहित्य संमेलन दिल्लीत होत आहे. संमेलनाध्यक्षपदाचा मान डॉ. तारा भवाळकर यांना मिळाला आहे. आतापर्यंत फक्त सहा स्त्रियांना हा मान मिळाला. कुसुमावती देशपांडे, दुर्गा भागवत, शान्ता शेळके, विजया राजाध्यक्ष, अरुणा ठेरे आणि आता तारा भवाळकर.

स्त्रियांची सातत्याने लेखन करण्याची व ती प्रकाशित करण्याची ऊर्मी कमी पडत असावी म्हणून त्या संमेलनाध्यक्ष या पदासाठी विचारात घेतल्या जात नसाव्यात. ललित लेखन हे स्त्रियांकडून समीक्षेपेक्षा अधिक लिहिले जाते कारण समीक्षा लेखन करताना समीक्षकाकडे आवश्यक असलेली ज्ञानी शोधकाची वृत्ती, तार्किक युक्तिवाद करण्याची बौद्धिक क्षमता आणि त्याचे पद्धतशीरपणे करायचे सिद्धांत या व यांसारख्या लेखनकौशल्यात स्त्री समीक्षक कमी पडत आहेत म्हणून एकूण स्त्री लिखित समीक्षाही उणी आहे.

महात्मा जोतीराव फुले यांनी १८४८ मध्ये पुण्यात स्त्रियांची पहिली शाळा काढली. शिक्षणाचा व लेखनाचा श्रीगणेशा झाल्यानंतर



१८७३मध्ये साळूबाई तांबवेकर यांची 'चंद्रप्रभाविह वर्णन' ही पहिली कादंबरी प्रसिद्ध झाली. १८९४मध्ये सोनाबाई केरकर यांचे 'संगीत छत्रपती संभाजी नाटक', १९१०मध्ये रमाबाई रानडे यांचे 'आमच्या आयुष्यातील आठवणी' हे आत्मचरित्र, १९१३मध्ये कृष्णाबाई गाडगीळ यांचा 'मानस गीत सरोवर' हा कवितासंग्रह, ही विविध साहित्यप्रकार कवेत घेणारी पुस्तके प्रकाशित झाली. या पुस्तकांनी दिलेले योगदान शब्दातीत आहे. शंकर गणेश दाते यांनी १८०० ते १९५० या कालखंडातील मुद्रित मराठी ग्रंथांची सूची केली. त्यात १९५०पर्यंत स्त्रियांनी लिहिलेले समीक्षेचे केवळ चार ग्रंथ असून त्यातील दोन संस्कृत साहित्यशास्त्रावर आधारित आहे. समीक्षा या साहित्यप्रकारात समावेश करावा अशी ती नसल्याने १८०० ते १९५० या काळात स्त्रीलिखित समीक्षा नाही, त्यामुळे पुढील काळातील स्त्रीलिखित समीक्षेचा विचार केला आहे. काळानुसार स्त्रीलिखित साहित्याचे प्रमाण वाढले व स्त्री समीक्षकांची संख्याही हळूहळू वाढत गेली. सगळ्यांचा उल्लेख करणे शक्य नसल्याने प्रातिनिधिक स्वरूपात काहींचा उल्लेख आला आहे.

'लेखक'केंद्री समीक्षा

समीक्षा म्हणजे सम्यक+ईक्षा. (ईक्षा म्हणजे दृष्टी. साहित्यकृतीकडे सर्वांगाने पाहणे.) समीक्षा म्हणजे तपशीलवार परीक्षण, समीक्षण व सूक्ष्म शोध होय. समीक्षेचा व्यवहार हा आकलन, आस्वाद आणि मूल्यमापन या तीन घटकांशी संबंधित असतो. समीक्षा करताना समीक्षकाने साहित्य कलाकृतीच्या अंतरंगातले धागेदोरे अधिक स्पष्टपणे, कोणताही पूर्वग्रह न बाळगता उलगडून दाखवायचे असतात. त्या दृष्टीने केलेला पहिला प्रयत्न म्हणून १९३१मध्ये वेणुबाई पानसे यांच्या 'हरि नारायण आपटे : चरित्र व वाङ्मयीन विवेचन' या ग्रंथाचा उल्लेख करता येईल. हरिभाऊंच्या लेखनातील गुणदोष दाखवले असले तरी ग्रंथकाराचे चरित्र हे फार महत्त्वाचे असते ही भूमिका घेऊन हे लेखन केल्याने समीक्षेचे पुस्तक म्हणून त्याची विशेष दखल घेता येत नाही. लेखकाचे व्यक्तिमत्त्व आणि त्यांच्या साहित्याचा अभ्यास हा पुढे अगदी आजपर्यंत चालूच राहिला आहे. स्त्रियांनी केलेल्या संशोधनात लेखककेंद्री समीक्षा अधिकतर प्रमाणात दिसून येते. गेल्या पन्नास वर्षांतील काही प्रातिनिधिक उदाहरणे पाहू. निर्मला कणेकर यांचा 'बी कवी : काव्यचर्चा व चरित्र' (१९७२), मंगला आठलेकर यांचा 'पु.भा. भावे : साहित्यविचार' (१९८८), मीना वैशंपायन



यांचा दुर्गा भागवत यांच्या साहित्यावर आधारित 'दुर्गापर्व' (१९९६), 'काव्य आणि काव्योदयकर्ते वासुदेव बळवंत पटवर्धन जीवन आणि लेखन' (२००७), लतिका जाधव यांचे 'श्रीमती काशीबाई कानिटकर : काळ आणि कर्तृत्व' (२०१५), डॉ. प्रिया निघोजकर यांचे 'त्र्यं.वि. सरदेशमुख : आत्मनिष्ठ लेखकाची बखर', (२०१९) ही व यांसारखी पुस्तके लेखककेंद्री समीक्षा या प्रकारात येतात. प्रबंधातून ग्रंथांची निर्मिती असे याचे स्वरूप असते. स्त्रियांनी विद्यापीठीय पातळीवर डॉक्टरेट पदवीसाठी प्रबंध लिहिले. गांभीर्यानेही लिहिले, परंतु त्यातील किती पुस्तकरूपात आले याचा विचार केला तर ते प्रमाण अल्प ठरते. प्रबंधात लेखनाच्या मर्यादा येतातच. पुस्तकात त्या मर्यादा ओलांडून पुढे जाण्यासाठी प्रबंधाचे पुनर्लेखनच करावे लागते. हे लेखन व त्यावरील समीक्षात्मक ग्रंथनिर्मितीसाठी घ्यायची मेहनत स्त्रियांकडून घेतली जात नाही. परिणामी समीक्षा लेखन कमी पडते. अर्थात विजया राजाध्यक्ष यांचे मर्दकरांच्या कवितेवरचे 'मर्दकरांची कविता : स्वरूप आणि संदर्भ' हे दोन खंड आणि 'बहुपेडी विंदा : करंदीकरांच्या समग्र साहित्याचे परिशीलन, खंड १ व २', याला अपवाद आहेत. चांगल्या समीक्षात्मक ग्रंथांसाठी पौर्वात्य समीक्षेबरोबरच पाश्चिमात्य समीक्षाही अभ्यासली पाहिजे. ही अभ्यासाची बैठक पक्की करण्यासाठी आवश्यक असलेली चिंतनाची खोली आणि व्याप्ती स्त्रियांच्या लेखनात सापडत नाही, पर्यायाने समीक्षा-लेखनही अल्प व गुणवत्ताही मर्यादित राहते. लेखककेंद्री समीक्षेतून लेखकाच्या जडणघडणीपासून सुरू झालेला प्रवास, त्याचे वाङ्मयीन कार्य, साहित्यिक चळवळ, सामाजिक व सांस्कृतिक पट आणि जोडलेले समकालीनतेची नाते या विविध पातळ्यांवर अभ्यासायला हवा, असा व्यापक विचार यात कमी दिसून येतो.

'साहित्यप्रकार'केंद्री समीक्षा

कविता, कथा, कादंबरी, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र, प्रवासवर्णन असे अनेक साहित्यप्रकार अस्तित्वात आहेत. या प्रकारांना समोर ठेवून केलेली समीक्षा ही काळाचा व विषयाचा विचार अधिक सखोलतेने मांडताना दिसते. साहित्यप्रकारकेंद्री समीक्षा पुष्कळ प्रमाणात लिहिली गेली. त्यातील काही निवडक समीक्षात्मक ग्रंथांचा उल्लेख करायचा तर, सुनीता जोशी यांचा 'इंदिरा संत यांची कविता : एक आकलन' (१९९१), माया परांजपे यांचा 'भारतीय रंगभूमीची परंपरा' (१९९९), कुसुमावती देशपांडे यांचा 'मराठी कादंबरीचे

पहिले शतक' (१९५३), इंदुमती शेवडे यांचा 'मराठी कथा : उद्गम आणि विकास' (१९८२), उज्ज्वला गोखले यांचे 'स्त्रियांची आत्मचरित्रे : स्वरूप आणि चिकित्सक विवेचन' (२०२३) या व यांसारख्या अनेक ग्रंथांचा विचार करता येतो. स्त्रीलिखित आत्मकथांच्या आधारे महाराष्ट्रातील सामाजिक-सांस्कृतिक स्थित्यंतराची प्रक्रिया समजून घेऊन, स्त्रीचे शिक्षण, स्त्रीचे आत्मभान, स्त्रीची भाषा, स्त्रीचा राजकीय प्रवास, स्त्रीलिखित आत्मकथनांवरील नियंत्रणे इत्यादी सूत्रे समोर ठेवून नीलिमा गुंडी यांनी 'गतकाळाची गाज' (२०१९) हे समीक्षात्मक पुस्तक लिहिले. अतिशय अभ्यासपूर्ण आणि समीक्षेच्या विविध कसोट्यांवर परिपूर्ण ठरावा असा हा दस्तऐवज आहे. स्त्री आत्मकथनांद्वारे सामाजिक संक्रमणाचे दर्शन यातून अधोरेखित होते. 'मराठी स्त्री आत्मकथनांची वाटचाल' (१९१०-२०१०) संपादक डॉ. प्रतिभा कणेकर, छाया राजे या ग्रंथात शतकभरातील एकूण ३५० आत्मकथनांचा परिचय व स्त्रीवादी परिप्रेक्ष्यातून आत्मकथनांची केलेली चिकित्सा आहे. याला प्रतिभा कणेकर यांची प्रदीर्घ अशी १५० पृष्ठांची प्रस्तावना लाभली आहे. या प्रस्तावनेत पुरुष समीक्षकांनी स्त्री आत्मकथनांचा केलेला अभ्यास व स्त्रीसमीक्षकांनी केलेला अभ्यास याचा तौलनिक विचार, स्त्रीआत्मकथनांमागील लेखनप्रेरणा, आकृतिबंध, देशकार्यातील योगदान, राजकीय प्रणाली या मुद्द्यांची सविस्तर चर्चा केली आहे. ही प्रदीर्घ प्रस्तावना म्हणजे प्रबंधिकाच ठरावी. स्त्रीमुक्तीच्या नव्या वाटा शोधताना पुरुषसत्ताक मूल्यव्यवस्थेतला



इरावती कर्वे

दुटप्पीपणा उघड करण्याचे काम गेल्या अर्धशतकातील स्त्रीलिखित साहित्याने केले आहे. मराठी कथालेखिकांच्या कथांमधील नवी जीवनदृष्टी आणि नवी सौंदर्यमूल्ये डॉ. मंगला वरखेडे यांनी 'स्त्रियांचे कथालेखन - नवी दृष्टी नवी शैली' (२००५) यातून दाखवून दिली आहेत. कादंबरीवरील समीक्षेत प्रमिला भिरूड यांनी इ.स. १८५७ ते १९४७ या कालखंडातील स्त्रीलिखित कादंबरीचा विचार केला. 'मराठी कादंबरी : स्त्रियांचे योगदान' या पुस्तकात त्या कालखंडातील मध्यमवर्गीय स्त्रियांच्या पारतंत्र्याचे दुःख व्यक्त केले आहे. नलिनी महाडिक यांनी 'मराठी कादंबऱ्यांचे अंतरंग' यातून राजकीय कादंबऱ्यांचे विवेचन केले तर वंदना महाजन यांनी 'मराठी कादंबरीतील स्त्रीवाद' यातून वा. म. जोशी यांच्या कादंबऱ्यांची स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून मीमांसा केली. मराठी कादंबरीवरील साहित्य-समीक्षेत रेखा इनामदार-साने यांचा 'अस्तित्ववाद आणि मराठी

कादंबरी' हा समीक्षाग्रंथ वैशिष्ट्यपूर्ण ठरतो. मराठीतील काही निवडक कादंबऱ्यांमध्ये अस्तित्ववादी तत्त्वज्ञानाचा आविष्कार कसा झाला आहे याची अतिशय समतोल चिकित्सा या ग्रंथात वाचायला मिळते.

नाटक या साहित्यप्रकारावर, त्यातही स्त्री नाटककारांनी मराठी नाटकाला काय दिले यावर आधारित डॉ. सुधा पेशकर यांचे 'स्त्री नाटककारांचे योगदान' (२०१०) हे पुस्तक आहे. शोभा देशमुख यांचे 'मराठी नाटकातील स्त्रीरूपे' (२००७) यात 'शारदा' ते 'चारचौघी' हा काळाचा पट उभा केला आहे. सुप्रिया पेंढारी यांनी विजय तेंडुलकर, चिं.त्र्यं. खानोलकर आणि महेश एलकुंचवार या तीन नाटककारांचा अभ्यास करून त्यांच्या नाटकातील विद्रोहाचे स्वरूप 'नाट्यसृष्टीतील विद्रोह आणि नवता' या पुस्तकात उलगडून दाखवले आहे. आणखी काही समीक्षाग्रंथांचा उल्लेख करायचा तर, आरती कुलकर्णी यांचे 'वेध नाटकांचा' (२००१), उज्ज्वला जाधव यांचे 'मराठी शोकात्म नाटक' (२००५), संध्या टिळक यांचे 'मराठी नाटकातील शोकांतिकेचा नवा प्रवाह' (२००९) यांचा उल्लेख करावा लागेल.

१८५० ते १९२० या कालखंडात स्त्रियांनी केलेल्या गद्यलेखनावर आधारित डॉ. मधुबाला खोपडे यांनी 'स्त्रियांचे गद्यलेखन' (२००५) हे पुस्तक प्रकाशित केले. गिरिजाबाई केळकर यांचा प्रौढविवाहावरील लेख ते काशीबाई गोखले यांचा चीनदेशातील स्त्री शिक्षणाचे प्रयत्न एवढा पट यात अंतर्भूत केला आहे. डॉ. लीला दीक्षित यांच्या 'रसमुद्रा' या ग्रंथात नामांकित पुस्तकांचे- उदाहरणार्थ, संधिकाल, झळाळ, आहे मनोहर तरी इत्यादींचे, त्यांचे वाङ्मयप्रकाराचे वैशिष्ट्य लक्षात घेऊन लेखन केले आहे.

अगदी अलीकडे मीनाक्षी पाटील यांचा प्रकाशित झालेला 'उत्तर-आधुनिकता आणि मराठी कविता' (२०२४) हा समीक्षाग्रंथ होय. जागतिकीकरणोत्तर कालखंडातील उत्तर आधुनिकतेच्या कालखंडातील प्रतिनिधिक कवी- उदाहरणार्थ, श्रीधर तिळवे, हेमंत दिवटे, वर्जेश सोलंकी, सलील वाघ, सचिन केतकर यांच्या काव्याला समोर ठेवून केलेली समीक्षा यात दिसून येते. उत्तर आधुनिकतेची सैद्धांतिक मांडणी करणारा आणि उत्तर-आधुनिकता आणि नव्वदोत्तर कविता यांच्यातील अन्वयार्थ उलगडणारा हा समीक्षा ग्रंथ आहे.

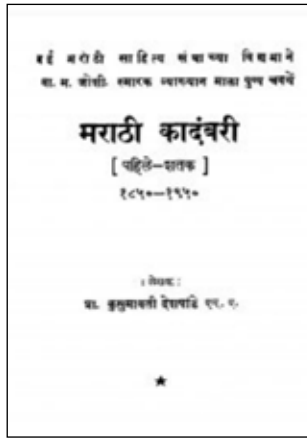
'प्रवाह'केंद्री समीक्षा

दलित साहित्य, ग्रामीण साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य

या प्रवाहकेंद्री साहित्य समीक्षेबरोबरच मानसशास्त्रीय, मार्क्सवादी, आदिबंधात्मक, ऐतिहासिक, रूपवादी, सौंदर्यवादी, शैलीवैज्ञानिक यांसारख्या समीक्षा दृष्टिकोनांना प्रमाण मानून त्यावर आधारित समीक्षा केलेली दिसून येते. स्त्रीवादाविषयी बोलणे म्हणजे फक्त स्त्रियांनी स्त्रियांच्या प्रश्नाविषयी बोलणे नाही, तर स्त्री आणि पुरुष दोघांनीही, ते प्रश्न निर्माण करणाऱ्या व्यवस्थेविषयी बोलणे होय. या वादावर भाष्य करणारे 'स्त्रीवादी समीक्षा स्वरूप आणि उपयोजन' (१९९३) हे डॉ. अश्विनी धोंगडे यांचे आणि 'स्त्रीवाद, साहित्य आणि समीक्षा' (२०१९) हे वंदना भागवत यांचे पुस्तक प्रकाशित झाले आहे. पाश्चात्य स्त्रीवाद, भारतीय स्त्रीवाद, स्त्रीवादी साहित्य आणि साहित्याचा स्त्रीवादी अन्वय याविषयी लेखिकांनी मांडणी केली आहे. मराठीत स्त्रियांच्या आत्मचरित्राचे दालन समृद्ध आहे. अलीकडच्या काळातील स्त्रीआत्मचरित्रात आधुनिक स्त्रीमनातील इच्छा-आकांक्षा व्यक्त झाल्या आहेत. पुरुषाने पारंपरिक चौकटी मोडून दिलदार, आश्वासक मित्र या नात्याने वावरावे, असे स्त्रीला वाटते. स्त्रीवादाचा खरा अर्थ दोघांनी समजून घेणे गरजेचे आहे, अशी स्पष्ट भूमिका डॉ. तारा भवाळकर यांनी 'तिसऱ्या बिंदूच्या शोधात' (२००१) या समीक्षाग्रंथातून घेतली आहे. डॉ. शोभा पाटील यांनी त्यांच्या 'स्त्रियांची आत्मचरित्रे : स्त्रीवादी शोध' (२००२) या समीक्षाग्रंथात १९७५ ते १९९५ या कालखंडातील स्त्री आत्मचरित्रांचा अभ्यास केला आहे. अन्यायाची जाणीव व बंडखोरी, आत्मशोधाचा ध्यास, समजरचित स्त्रीत्वाचे खंडन, पौरुषासंबंधीच्या पारंपरिक प्रतिमांना छेद ही या आत्मकथनाची वैशिष्ट्ये आहेत. स्त्रीवादी जाणिवेतून या वैशिष्ट्यांचा वेध घेतला आहे. पाश्चात्य स्त्रीवादाच्या अनुषंगाने स्त्रीस्वातंत्र्याविषयीच्या जाणिवेचा विकास कसा झाला, याचा प्रवास डॉ. शोभा पाटील यांनी 'स्त्रीवादी विचार आणि समीक्षा मागोवा' (२००७) या दुसऱ्या पुस्तकात घेतला आहे. स्त्रीवाद हा फक्त मराठी साहित्यातूनच डोकावत होता असे नाही, त्याची व्याप्ती फार मोठी आहे. ही व्याप्ती लक्षात घेऊन डॉ. शोभा नाईक यांनी 'भारतीय संदर्भातून / स्त्रीवाद : स्त्रीवादी समीक्षा आणि उपयोजन' (२००७) या ग्रंथाची मांडणी केली.

ग्रामीण साहित्याच्या चळवळीपासून त्याच्या परिणतीपर्यंतची वाटचाल डॉ. कीर्ती मुळीक यांनी 'ग्रामीण साहित्याची चळवळ' (२०११) या ग्रंथातून विशद केली आहे. महात्मा फुले यांच्यापासून सुरू झालेले आधुनिक ग्रामीण साहित्य, रविकिरण मंडळातील ग्रामीण साहित्य, स्वातंत्र्यपूर्व ते स्वातंत्र्योत्तर

काळातील ग्रामीण साहित्य आणि नवआधुनिक काळातील ग्रामीण साहित्य यांचा सविस्तर आढावा यात घेण्यात आला आहे. स्वातंत्र्योत्तर मराठी कथेतील स्त्रीदर्शन, ग्रामीण कथेतील बहुआयामी स्त्रीचित्रण, ग्रामीण कथेतील बदलत जाणारी स्त्रीप्रतिमा यावर भाष्य करणारा कल्पना बोरकर यांचा 'स्वातंत्र्योत्तर मराठी ग्रामीण कथा आणि स्त्री' हा ग्रंथ (२०१५) महत्त्वाचा आहे. ग्रामीण समीक्षेची समीक्षा करणारे डॉ. रेखा जगनाळे यांचे प्रादेशिक ग्रामीण साहित्य : समीक्षेची समीक्षा हे वेगळे अधोरेखित करावे असे पुस्तक आहे. डॉ. मनीषा खैरे यांनी स्त्रीवाद आणि मार्क्सवाद या दोन विचारप्रणालींचा समन्वय साधून नवीन दृष्टी देणारा 'मार्क्सवादी समीक्षेचे स्त्रीवादी वाचन' (२०१९) हा ग्रंथ सिद्ध केला आहे.



महानुभाव साहित्य, लोकसाहित्य व संतसाहित्यकेंद्री समीक्षा

महानुभाव पंथाचे संस्थापक चक्रधरस्वामी यांचे आचरण, स्वभावविशेष व जीवनकार्य यांना समोर ठेवून सुमन बेलवलकर यांनी 'लीळाचरित्रातील समाजदर्शन' हा ग्रंथ लिहिला. महानुभावपंथीयांनी कृष्णभक्ती आणि संगीत यांचा मेळ घालून केलेल्या लोकसाहित्याचा अभ्यास डॉ. दीपा देशपांडे यांनी 'महानुभावीय लोकसाहित्य' या ग्रंथात केला आहे. महानुभाव पंथात 'लीळाचरित्र' हा ग्रंथ महत्त्वाचा मानला जातो. त्यावर

विपुल लेखनही झाले. अनेक वादही निर्माण झाले. त्याची चिकित्सा करणारा 'लीळाचरित्र : वादस्थळे आणि संपादन' हा स्नेहा महांबरे यांचा समीक्षाग्रंथ सापडतो. समूहजीवनातील शारीरिक, मानसिक धारणा आणि आचरण यांचा आविष्कार लोकसाहित्यात अभिप्रेत असतो. लोकसाहित्याचा गाढा अभ्यास असलेल्या दुर्गा भागवत यांचा 'लोकसाहित्याची रूपरेषा' (१९५६) हा ग्रंथ त्यांच्या चिकित्सक अभ्यासू-वृत्तीचा परिचय करून देणारा आहे. तारा परांजपे यांच्या सीमाप्रदेशातील भावगंगा (१९८९) या ग्रंथात कर्नाटक, आंध्रप्रदेश आणि महाराष्ट्र यांच्या सीमाप्रदेशांमध्ये आढळणाऱ्या लोकसाहित्याचा अंतर्भाव होतो. लोकसाहित्य हे जात्यावरच्या ओव्यांतून येत असल्याने स्त्रियांना ते जवळचे वाटते. त्यातील व्यावहारिक शहाणपण, नात्या नात्यावरील भाष्य इतक्या वर्षानंतरसुद्धा काळजाला भिडते. लोकपरंपरेतील कला आणि स्त्रीजीवन यांचा परस्परसंबंध व परंपरेचे दर्शन घडवणारा लोकसाहित्याच्या अभ्यासक डॉ. तारा भवाळकर यांचा 'लोकांगण' (२००६) हा ग्रंथ आहे. त्यांचाच 'लोकसाहित्याच्या अभ्यासदिशा' (२००९)

हा दुसरा ग्रंथ लोकसाहित्याची व्याप्ती स्पष्ट करणारा आहे. डॉ. शोभा नाईक यांनी बेळगाव परिसरातील मराठी लोकगीतांचे संकलन करून त्यावरील संशोधन 'लोकसंचितातील स्त्री-चित्तवेध' (२०१०) यातून वाचकांसमोर आणले आहे. डॉ. अलका हिवाळे यांनी 'आदिवासी लोकगीतातील स्त्रीजीवन' यामधून आदिवासी स्त्रीजीवनाची मांडणी केली आहे. 'आगरी लोकगीते आणि परंपरा' यांचा अभ्यास सुनंदा मोरखेडकर यांनी अभ्यासरूपाने आणला आहे.

संत ज्ञानेश्वर आणि संत तुकाराम यांचे साहित्य कायमच विचारांचे आणि चिंतनाचे राहिलेले आहे. त्यांच्या साहित्याचा समीक्षात्मक अभ्यास झालेला दिसतो. 'ज्ञानेश्वरांचे तत्त्वज्ञान' (१९७८) हा पद्म कुळकर्णी यांचा तर 'ज्ञानेश्वरांच्या अभंगातील शब्दकळा' हा वसुंधरा बनहट्टी यांचा अभ्यासपूर्ण ग्रंथ आहे. अनुराधा पोतदार यांनी आपल्या 'तुकाराम : कथात्म साहित्य एक अभ्यास' (१९९६) यात तुकाराम चरित्रावर आधारित ललित साहित्यकृतींचा अभ्यास केला आहे. अन्य स्त्री समीक्षकांनीही अन्य संतांवर लेखन केले आहे. 'भारतीय विरागिनी' (२०२३) हा अरुणा ढेरे यांचा भारतीय विरागिनींचे जीवन आणि काव्य यांचा बंध-अनुबंध उलगडून दाखवणारा संशोधन-समीक्षात्मक ग्रंथ आहे. यातील विरागिनींचा विचार केवळ पारमार्थिक नव्हे, तर भारताच्या सांस्कृतिक क्षेत्रातही महत्त्वाचा आहे.

विरागिनींच्या स्त्री संवेदनांचे विवेचन यात वाचायला मिळते. वारकरी संतांनी अभंगवाङ्मयात वर्णन केलेल्या 'नामम हिमा' या विषयावर डॉ. गौरी नामजोशी यांनी लेखन केले आहे. या पुस्तकात रामदासांच्या रामदासी संप्रदायाचाही विचार केला आहे. चोखोबांच्या अभंगावर डॉ. सरिता हरिदास जांभुळे यांचा 'चोखोबाची कविता' हा ग्रंथ तर जनाबाईंच्या काव्यावर आधारित डॉ. रेखा जगनाळे यांनी 'संत कवयित्री जनाबाई : काव्यदर्शन' हा ग्रंथ सिद्ध केला आहे. 'ज्ञानेश्वरीचे वाङ्मयीन वैभव' (२०१७) हा डॉ. लीला गोविलकर यांचा ग्रंथ म्हणजे मध्ययुगातल्या अजोड कलाकृतीची एक सौंदर्यमीमांसाच आहे. डॉ. कल्पलता नातू यांनी 'संतसाहित्यातील मिथकांचे रहस्य' (२०१४) सांगताना मिथक ही संकल्पनाच सर्वसमावेशक कशी आहे, मिथकांत मानवी आकांक्षांचे प्रतिबिंब कसे सामावलेले आहे याची मीमांसा केली आहे. लोकसाहित्य व संतसाहित्याचे काही शतकांनंतरही महत्त्व कायम आहे, यातच त्याचे अक्षरत्व दिसून येते. या अक्षरत्वाची ओढ स्त्री समीक्षकांना लागते, व

आतापर्यंत न उलगडलेल्या पैलूंचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न त्या करतात हे या प्रकारातील साहित्यसमीक्षेचे विशेष आहे.

खंडात्मक समीक्षाकार्य व समीक्षात्मक प्रस्तावना

साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळाकडून 'स्त्री साहित्याचा मागोवा' (इ.स. १८५० ते २०००) हा त्रिखंडात्मक प्रकल्प (२००३) आणि 'भारतीय भाषांतील स्त्री साहित्याचा मागोवा' हा द्विखंडात्मक प्रकल्प (२००७) व या द्विखंडात्मक प्रकल्पाचे इंग्रजी भाषांतर 'Womens Literature in Indian Languages' यशस्वीरित्या पूर्ण केले. आजपर्यंत स्त्रियांच्या साहित्याला केंद्रस्थानी धरून त्याचा स्वतंत्र अभ्यास, त्यावरील संशोधन-समीक्षात्मक काम झाले नव्हते. ती उणीव साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळाने भरून काढली. 'स्त्री साहित्याचा मागोवा, खंड



कुसुमावती देशपांडे

४ (इ.स.२००१ ते २०१०)', प्रकाशन वर्ष (२०१५) प्रकाशित झाला असून खंड पाचही लवकरच प्रकाशित होत आहे. स्त्री-लिखित १६ साहित्यप्रकारांवर स्त्रीसमीक्षकांनीच समीक्षात्मक दृष्टिक्षेप टाकला आहे. त्यातील संपादकीय मजकुरात नीलिमा गुंडी लिहितात, या ग्रंथातून आधुनिक गागींचे प्रश्न वाचकांसमोर येत आहेत. प्राचीन काळी गागींने विचारलेले प्रश्न परमार्थ-विषयक होते. आजच्या गागींला पडणारे प्रश्न वास्तवाबाबत आहेत. तिचे प्रश्न फक्त वैचारिक साहित्यातून नव्हे, तर कथा, कविता, नाटक, कादंबरी आणि ललित साहित्यातूनही ऐकू येत आहेत. तिच्या आत्मशोधाचा तो मार्ग आहे. या आत्मशोधाचे समीक्षात्मक चिंतन या खंडांतून पाहावयास मिळते. फार मोठी भर यानिमित्ताने मराठीच्या समीक्षादालनात पडली आहे. साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळाकडूनच कवयित्री पद्मा गोळे यांच्या जन्मशताब्दीनिमित्त 'पद्माक्षरे' (२०१३) हा त्यांच्या कवितांचा अभ्यासपूर्ण शोध घेण्याचा संग्रह प्रकाशित केला. नीरजा, सिसिलिया काव्हालो, सुजाता शेणई, लीला दीक्षित, प्रभा गणोरकर इत्यादींनी पद्माताईंच्या काव्याचा विविध अंगांनी घेतलेला शोध उल्लेखनीय आहे.

'इंदिरा संत यांची समग्र कविता' (२०१४) हे पुस्तक त्यांच्या जन्मशताब्दीवर्षानिमित्त काढले. त्यांच्या दहा कवितासंग्रहातील कविता एकत्रित करतानाच त्याला लाभलेली अरुणा ढेरे यांची दीर्घ प्रस्तावना आस्वादक समीक्षेचा उत्तम नमुना आहे. 'स्त्री लिखित मराठी कविता, कथा आणि कादंबरी १९५० ते २०००' हे तीन खंड (२०१३), संपादन अरुणा ढेरे, प्रकाशित झाले आहेत. यातील स्त्रीलिखित कादंबरीला

रेखा इनामदार-साने यांची 'आत्मशोधाच्या स्वयंप्रकाशी वाटा' ही दीर्घ प्रस्तावना लाभली आहे. कादंबरी लेखिकांची संख्या कमी का, याचा शोध या निमित्ताने घेऊन त्याची कारणे देताना त्या लिहितात, बऱ्या-वाईट कोणत्याही अर्थाने स्वैर, स्वच्छंदी आणि आत्मनिर्भर जगण्याची मुभा व संधीच मिळत नसल्याने पुरुषांच्या तुलनेत स्त्रियांना अनुभवांची उपलब्धता मर्यादित राहाते. त्यांचे अवकाश सीमित होते किंवा केले जाते. नानाविध दृश्य-अदृश्य, व्यक्त-अव्यक्त चौकटींमध्ये अडकल्याने कादंबरीकार लेखिकांचे प्रमाण आजही कमी आहे. महाराष्ट्र साहित्य परिषद आयोजित, धुळे येथे झालेल्या समीक्षा संमेलनाच्या डॉ. रेखा इनामदार-साने अध्यक्ष होत्या, हे आवर्जून नोंदवायला हवे.

प्रस्तावना या केवळ हाती असलेल्या पुस्तकाच्या संदर्भात भाष्य करण्यापुरत्या मर्यादित न ठेवता, त्या अनुषंगाने समग्र साहित्यप्रकाराचा आढावा, लेखाजोखा व धांडोळा घ्यायचा असतो हे यातून चांगलेच दिसून येते. प्रस्तावनेतून वाचकाचा दृष्टिकोन विकसित करता येतो, अभ्यासकांना दिशा मिळत असते तर सामान्य वाचकांना अनाकलनीय भूमीचे आकलन होण्यास मदत करत असते. हे उद्देश या स्त्रीलिखित प्रस्तावनांतून साध्य होतात, ही जमेची बाजू आहे. प्रस्तावना म्हणजे भलावण नसून मर्यादांचाही उल्लेख असतो, ज्यामुळे लेखकास त्याची मदतच होते. वाचक-लेखक यांना जोडणारा साकव म्हणजे प्रस्तावना असते, हे भान यातून दिसून येते.

संकीर्ण

स्त्री समीक्षकांचे योगदान जसे ग्रंथरूपात वाचायला मिळते, तसे ते पुस्तक परीक्षणांतून, वाङ्मयीन नियतकालिकांतून, विविध चर्चासत्रांमधून, गौरवग्रंथांमधूनही दिसून येते. कवितासंग्रहाला प्रस्तावना लिहिताना समीक्षेच्या दृष्टिकोनातून केलेले भाष्यही नजरेस पडते, पण त्याचे प्रमाण अल्प आहे. छंदशास्त्राच्या संवेदनशील अभ्यासक म्हणून परिचित असलेल्या डॉ. शुभांगी पातुरकर यांची छंद या विषयावर आधारित तीन समीक्षात्मक पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत. 'मराठी मुक्तछंद' (१९९९), 'छंद : शास्त्रीय समीक्षा' (२००८) आणि 'छंदोमीमांसा' (२०१९) ही ती पुस्तके होत. काव्याचा छंदासहित आस्वाद-आकलन-समीक्षा या दिशेने जाणारा व लयीच्या अंगाने हळूहळू उलगडत गेलेला रसमय परामर्श यात येतो. वऱ्हाडी भाषा आणि वऱ्हाडी साहित्य यावर लक्ष केंद्रित करून डॉ. शोभा नाफडे यांनी 'स्वातंत्र्योत्तर वऱ्हाडी साहित्य' (२००६) आणि 'वऱ्हाडी मराठी : उद्गम आणि विकास'

(२००७) या पुस्तकांची निर्मिती केली. बोर्लीची संकल्पना, तिच्या निर्मितीची कारणे, वैशिष्ट्ये, प्रमाणभाषा आणि बोली यांच्या परस्परसंबंधांची चर्चा केवळ वऱ्हाडीपुरती सीमित न ठेवता अहिराणी, डांगी, कोकणी व निरनिराळ्या विभागात रूढ असलेल्या बोली याचीही चर्चा करतात. स्त्री जाणिवेचे व्यक्त होण्याचे हक्काचे व्यासपीठ म्हणजे स्त्री-परिषदा व स्त्रीविषयक - नियतकालिके होत. या दोन विषयांना केंद्रिभूत मानून डॉ. स्वाती कर्वे यांनी लेखन केले आहे. 'स्त्री परिषदांचा इतिहास - इ.स. १८५० ते २००० महाराष्ट्राच्या मर्यादित' (२०१५) यात स्त्रीपरिषदांचे समाजाला विशेषतः स्त्रीवर्गाला लाभलेले परिमाण विशद केले आहे. १८५५ मध्ये प्रथमतः प्रकाशित झालेले 'सुमित्र' हे नियतकालिक ते आजची 'मिळून साऱ्याजणी', 'मिहेर', 'मानिनी', 'प्रपंच', 'बहिणा' असा प्रदीर्घ प्रवास त्या 'स्त्री नियतकालिकांचा इतिहास' (२०१७) या ग्रंथातून रेखाटतात.



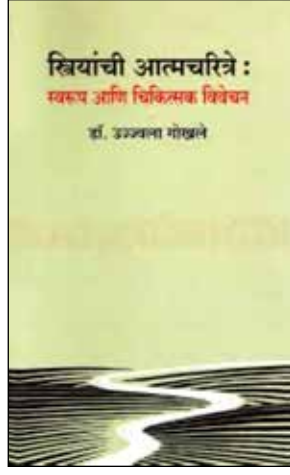
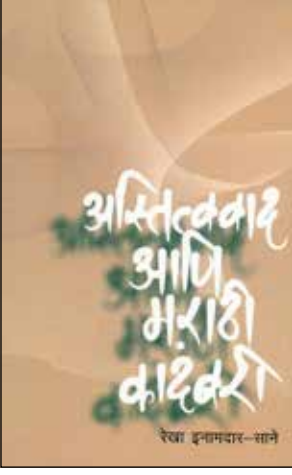
समारोप

स्त्रियांच्या समीक्षात्मक लेखनाचा मागोवा घेतला तर गेल्या शंभर वर्षातील समीक्षालेखनाची गती आणि प्रगती अधोरेखित करण्यासारखी आहे. पूर्णतः समीक्षेला वाहून लेखन करणारी स्त्री समीक्षक मात्र दिसून येत नाही. बखर, एकांकिका, समीक्षाप्रवाह, वाङ्मयीन चळवळी, ऐतिहासिक कागदपत्रे इत्यादी क्लिष्ट व परिश्रमपूर्वक संशोधनाधिष्ठित विषय अजून स्त्री समीक्षेच्या लेखनात आढळून येत नाहीत.

विद्यापीठीय पदवीसाठी सादर केलेला प्रबंध पुस्तकरूपात आणण्याचे

स्त्री समीक्षकांचे प्रमाणही पुरुषांच्या तुलनेत कमी आहे. प्रबंध पुस्तकरूपात आणताना केलेल्या संशोधनावर प्रकाशनपूर्व संस्कार करणे आवश्यक असते. आवश्यक ती अधिकची सामग्री, निष्कर्ष यांची भर घालून समकालीन समीक्षाप्रवाहाशी जोडण्याचा प्रयत्न केला तर ते लेखन मोलाची भर घालणारे ठरते. स्त्री समीक्षकांनी पाश्चात्य समीक्षाग्रंथांचा अभ्यास केला, आंतरविद्याशाखीय सहबंधांची मांडणी केली तर समीक्षा अधिक व्यापक होण्यास मदत होईल.

स्त्रीवादावर स्त्री समीक्षकांकडून जितके लिहिले गेले तितके अन्य वादांबाबत झाले नाही. समीक्षकाने इतर परिप्रेक्ष्याचाही विचार करायला हवा. समीक्षेची नवी क्षेत्रे शोधून काढून संशोधन-समीक्षा ही पूरक क्षेत्रे कशी आहेत, हे दाखून द्यायला हवे. समीक्षा ही काळाबरोबर राहात नाही ही वस्तुस्थिती बदलायची जबाबदारी स्त्री समीक्षकांनीही उचलली पाहिजे. समीक्षाग्रंथांचा वाचकवर्ग कमी म्हणून प्रकाशक ती



पुस्तके काढण्यासाठी उत्सुक नसतात. साहित्याचा वाचकवर्ग घडवायचा असेल तर प्रकाशकांनीही हातभार लावायला हवा.

आजच्या समीक्षेपुढे काही आव्हाने आहेत. सामाजिक संपर्क माध्यमातून आपले मत, विचार, परीक्षण, समीक्षण कोणाच्याही संपादकीय किंवा प्रकाशकीय संस्कारातून न जाता तडक मांडता येते. यात पुष्कळदा भलावणीचा भाग अधिक असतो, यामुळे सकस व नेटके वाचकांपर्यंत पोचत नाही. वरिष्ठ महाविद्यालयातील प्राध्यापकांना शोधनिबंध सादर करायचे असतात. त्यावर आधारित चर्चासत्रे होतात व पुढे त्याचेच पुस्तक येते. संशोधन व समीक्षा याची मात्र त्यात गळत किंवा वानवा दिसून येते. पुस्तक नावावर जमा व्हावे यासाठी पूर्वप्रसिद्ध लेख एकत्र करून ते काढले जाते. परंतु त्यावर

नव्याने संस्कार करून त्याची कालसापेक्ष गरज नोंदवणे अधिक महत्त्वाचे असते याकडे मात्र दुर्लक्ष केले जाते. प्रकाशकही फार जबाबदारीने ते काढतात असे वाटत नाही. ही परिस्थिती समीक्षेला पूरक व पोषक म्हणता येणार नाही. समीक्षेला आव्हान देणारे सकस साहित्य निर्माण झाले तर समीक्षकाचीही जबाबदारी वाढेल. बौद्धिक कस आणि तर्कशुद्धता या समीक्षेच्या कसोट्या आहेत. त्याचे महत्त्व राखणे व त्या अबाधित ठेवणे ही आपलीच जबाबदारी आहे.

– डॉ. सुजाता शेणई

sujata.shenai@gmail.com

अभिनंदन!



‘ग्रंथाली’चे लेखक आणि विख्यात कलावंत **अशोक सराफ**

अश्विनी भिडे-देशपांडे यांना

आणि ‘ग्रंथाली’चे सुहृद व आंतरराष्ट्रीय ख्यातीचे

सुलेखनकार **अच्युत पालव** यांचा

नुकताच पद्मश्री पुरस्काराने सन्मान झाल्याबद्दल

‘ग्रंथाली’ परिवाराकडून हार्दिक अभिनंदन आणि शुभेच्छा!

स्त्रियांचे मराठी साहित्यातील संपादकीय योगदान (१९७५-२०२४)



वंदना जोशी

संपादन क्षेत्रात पुरुष लेखकांची संख्या मोठी आहे, त्या तुलनेत उपलब्ध स्त्री-संपादनांचा अभाव जाणवतो. तथापि गुणात्मक दृष्टीने स्त्री संपादित पुस्तके परिपूर्ण आहेत हे लक्षात येते. साहित्यनिर्मिती मोठ्या प्रमाणावर झाल्यास पर्यायाने त्यावर आधारित संपादनग्रंथांची सिद्धताही अधिक संख्येने होईल.

मराठी भाषेतील वाङ्मयीन परंपरेत विपुल साहित्यनिर्मितीप्रमाणेच साहित्याचे मोठ्या प्रमाणावर संपादन झालेले दिसून येते. स्त्रियांनी 'संपादन' क्षेत्रात आपल्या कामगिरीने अमीट ठसा उमटवला आहे. उपरोक्त कालखंडाच्या अनुरोधाने पाहिल्यास स्त्री-संपादित वाङ्मयाची संपन्नता लक्षात येते.

एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धापासूनच मध्ययुगीन मराठी साहित्याच्या संहितांची संशोधनपूर्वक संपादने करण्याचा प्रारंभ झाला. तथापि स्त्री-लेखक वा संपादक त्यात आढळून येत नाहीत. चक्रधरस्वामींच्या आठवणींचे संकलन केलेल्या 'लीळाचरित्र' ह्या पहिल्या संपादित ग्रंथाचे 'म्हाईभट' हे पहिले संपादक होत. स्त्री संपादकांचे या क्षेत्रातील पदार्पण खूप उशिरा म्हणजे स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतरच्याही पुढच्या पंचवीस वर्षांनंतर झालेले दिसते.

संतवाङ्मयाची विविध संपादने विचारात घेतली असता, त्यात १९८१मध्ये सुहासिनी इलेंकर यांनी 'जनाबाईचे निवडक अभंग' संपादित केलेले आहेत. पन्नास अभंगांचे चिंतनात्मक रसग्रहण इलेंकर यांनी केले आहे. ज्ञानेश्वरमाउली सप्तशताब्दी वर्षानिमित्ताने 'ज्ञानेश्वरी व विसावे शतक' (१९९०) ह्या पुस्तकाचे संपादन स्नेहल तावरे यांनी केले. अल्पावधीतच तीन आवृत्त्या प्रसिद्ध झाल्या. व.दि. कुलकर्णी, वि.रा. करंदीकर, कल्याण काळे, द.दि. पुंडे, सदानंद मोरे आदी दिग्गजांनी ज्ञानेश्वरीची भूमिका, आजचा संदर्भ, चिरंतनमूल्य, काव्यभाषा, संहिता, सांस्कृतिक संचित या दृष्टिकोनातून 'ज्ञानेश्वरीचे अंतरंग' आणि त्याचा विसाव्या शतकाशी असलेला अनुबंध उलगाडून दाखवला आहे. 'ज्ञानदेवी' या अ.गं. मगरूळकर आणि वि.मो. केळकर यांनी संशोधन करून सान्वय व सटीप लिहिलेल्या ग्रंथांचे १९९४ मध्ये तीन खंडांचे सरोजिनी वैद्य यांनी पुनःसंपादन केले. त्यांनी १५० पृष्ठांची दीर्घ, विवेचक प्रस्तावना लिहिली आहे. यादवकालीन संस्कृती, भाषा आणि साहित्य, ज्ञानदेवांचे चरित्र, ज्ञानदेवीचे स्वरूप, भारतीय संस्कृतीची वैशिष्ट्ये, ज्ञानदेवीची आविष्कार वैशिष्ट्ये इत्यादी विषयक विवेचनानुसार लिहिलेल्या प्रगल्भ प्रस्तावनेतून त्यांची स्पष्ट व सूक्ष्म, साक्षेपी संपादकीय दृष्टी प्रत्ययाला येते.

स्वातंत्र्योत्तर काळात, १९५० नंतर एकूणच स्त्री-शिक्षणाची गती वाढली. त्या अभ्यास, लेखन, संपादन व संशोधन करू लागल्या. १९५० ते १९७५ या सुरुवातीच्या कालावधीत लोकसाहित्याची संपादने विपुल प्रमाणावर झाली. सरोजिनी बाबर यांनी 'लोकसाहित्य' हेच आपले कर्तृत्वक्षेत्र मानून संशोधन, संकलन व संपादनाचा पाया घालून दिला. स्त्री-गीते, ओव्या, कहाण्या, कथा, भारूडे इत्यादींचे परिश्रमपूर्वक संकलन करून त्यांनी महाराष्ट्राच्या संस्कृतीचे फार मोठे संचित समाजाला सुपूर्द केले. मालतीबाई दांडेकर, उषाबाई दामले, दुर्गा भागवत यांनीही आदिवासी गीते, बालगीते, लोकगीते याद्वारे लोकसाहित्याचे संकलन केले.

'साहित्य संपादन' हे कौशल्याचे काम अनेक स्त्री-संपादकांनी

अतिशय नेमकेपणाने, नेटकेपणाने व पोटतिडकीने केले आहे. त्यामध्ये स्त्रियांनी कविता, कथा, कादंबरी, नाटक, निबंध, चरित्र, समीक्षा, ललित आणि वैचारिक लेखसंग्रह या विविध साहित्यप्रकारांमधील केलेली संपादने समाविष्ट आहेत. या बहुविध साहित्य प्रकारांनुसार काही प्रातिनिधिक संपादने विचारात घेऊन या क्षेत्राचा मागोवा घेण्याचा हा प्रयत्न करू या.

कविता

या कालावधीत अनेक नामवंत व महत्त्वाच्या कवींच्या काव्यरचनांची 'संपादने' साकार झाली आहेत. सरोजिनी वैद्य यांनी 'मराठी साहित्यदर्शन' या मालिकेमधील संजीवनी मराठे यांच्या निवडक कवितांचे (१९६१) संपादन केले आहे. अभ्यासपूर्ण व विवेचक प्रस्तावना आणि लक्षणीय

काव्यसमीक्षा ही वैशिष्ट्ये असलेल्या ह्या संग्रहातून १९४३ ते १९६१पर्यंतच्या एकूण काव्याच्या इतिहासाचे दर्शन घडते. 'कविता दशकाची' (१९८०) ह्या संग्रहात शिरीष पै, विजया राजाध्यक्ष व मंगेश पाडगावकर यांनी १९८०च्या आसपास लिहू लागलेल्या पिढीतील कवींची कविता संपादित केली आहे. 'चर्चात्मक प्रस्तावना' हे वैशिष्ट्य असलेल्या या संग्रहात व. कृ. जोशी, गुरुनाथ सावंत, रजनी परुळेकर, हेमंत जोगळेकर आदींच्या कविता आहेत. 'मराठी प्रेमकविता' (१९८७) हे अरुणा ढेरे यांचे केशवसुत ते प्रभा गणोरकर असा ९० वर्षांचा कालपट विचारात घेऊन 'प्रेम' संकल्पनेचा परामर्श घेतलेले महत्त्वपूर्ण संपादन आहे. 'बालविहग' (१९८८) हे बालकवींच्या निवडक कवितांचे संपादन अनुराधा पोतदार यांनी केले. यात बालकवींच्या ७५ कविता समाविष्ट असून 'बालकवी : एक चिंतन' या रसग्रहणात्मक प्रस्तावनेतून बालकवींच्या कवितेचा परामर्श घेतला आहे.

स्नेहल तावरे व द.दि. पुंडे यांनी संपादित केलेला 'त्रिदल' (१९९३) ह्या काव्यसंग्रहात बालकवी, कुसुमाग्रज व इंदिरा संत यांच्या निवडक कविता आहेत. 'चैतन्यवेल' (१९९८) हा नीलिमा गुंडी व रा.ग. जाधव यांनी संपादित केलेला कवितासंग्रह संपादकांच्या मर्मदृष्टीचा प्रत्यय देणारा आहे. यात आरती प्रभू, नारायण सुर्वे व अनुराधा पाटील यांच्या निवडक कविता आहेत. विसाव्या शतकातील मराठी कवितेच्या सामर्थ्याचे आणि संचिताचे दर्शन घडवणारा 'कविता विसाव्या शतकाची' (२०००) हा संग्रह शांता शेळके, नीलिमा गुंडी, प्र.ना. परांजपे व वसंत आबाजी डहाके यांनी संपादित केला आहे. विसाव्या शतकातील कवितेत बदलत्या भवतालाचे



सरोजिनी वैद्य

चित्रण, कवितेला आलेले युगभान, त्यानुसार तिचे बदलत जाणारे रूप हे सारे यातून व्यक्त झालेले आहे. केशवसुत ते प्रज्ञा लोखंडे अशा १२० कवींच्या कवितांचे हे संकलन आहे. एकविसाव्या शतकातील साहित्यप्रेमी तरुण पिढीला अभ्यास व मार्गदर्शन या दृष्टीने हा मौलिक संदर्भग्रंथ होय.

एकविसाव्या शतकाच्या पहिल्या २४ वर्षांच्या कालावधीतही काव्यसंपादने बृहद् संख्येने दृष्टीस पडतात. 'तिच्या जगण्याच्या वेणा' (२००८) या संग्रहातील हिरा बनसोडे, ज्योती लांजेवार, ऊर्मिला पवार, प्रज्ञा लोखंडे, ज्योत्सना चांदगुडे, आशालता कांबळे आदींच्या एकूण ४८ काव्यरचनांचे संपादन भारती निगुडकर, मंगला सिन्नरकर व इतर यांनी केले आहे. 'स्नेहवर्धन' संस्थेने प्रकाशित केलेल्या ह्या कवितासंग्रहाची बोलकी अर्पणपत्रिका 'भारतीय स्त्रीच्या अक्षरब्रह्माला' - जाणकारांना खूप काही सांगून जाते. या संग्रहातील दलित कवयित्रींच्या मनातील विद्रोह व्यक्त होतोच, मात्र त्याचा रोख केवळ समग्र जातिव्यवस्थेवर नाही. या कवितांना पुरुषी दास्य, पुरुषांच्या दुटप्पी, दांभिक व स्त्रीला दास्यात ठेवणाऱ्या वृत्तीची पुरेपूर जाणीव असल्याचे लक्षात येते. जीवनभान व काव्यभान या दृष्टीने ही कविता प्रगल्भ होते आहे. तिचा पैस विस्तारत आहे, हा प्रत्यय येतो.

'निद्राहीन रात्रीच्या कठोर कातळावर' (२०११) या संग्रहात (निवडक रजनी परुळेकर) नीरजा यांनी रजनी परुळेकर यांच्या पाच कवितासंग्रहांमधील काही कविता संपादित केल्या आहेत. 'स्त्री' म्हणून जगताना 'माणूस' म्हणूनही जीवन व्यतीत करण्यातले अनुभव जगण्यावर त्या भाष्य करतात. स्वतःकडे त्रयस्थपणे पाहत, तपासत राहणाऱ्या ह्या कवयित्रीची कविता नीरजा यांनी अतिशय संवेदनशील शब्दकळने उलगडून दाखवली आहे. या शतकाच्या कवितेला वेगळा चेहरा देणारी व आपला ठसा उमटवणारी कविता म्हणून रजनी यांच्या कवितेकडे पाहायला हवे, असे त्यांनी रसिकांना आवाहन केले आहे.

साहित्यप्रेमी भगिनीमंडळ पुणे या संस्थेच्या संशोधन विभागातर्फे 'पद्माक्षरे' (२०१३) हा पद्मा गोळे यांच्या निवडक कवितांचा आणि त्यांच्या काव्याचा अभ्यासपूर्ण शोध घेणाऱ्या लेखांचा संग्रह प्रकाशित केला आहे. स्त्रीप्रेमाचे, स्वत्वाचे भान दर्शवणाऱ्या आणि आत्मशोध घेऊ पाहणाऱ्या विविध पैलूंचे दर्शन घडवणाऱ्या ह्या संग्रहाचे नेटके संपादन मंदा खांडगे व सुजाता शेणई यांनी केले आहे. पद्मा यांच्या काव्यसंग्रहांमधून 'दुःखाची ओढ' आणि 'स्मृतिवध' ही आशयसूत्रे दृष्टीस पडतात.

‘नाही मी नुसती मादी, मी माणूस माणूस आधी’ ही ‘नीहार’-मधील त्यांची कविता स्त्रीहृदयाचे आर्त संवेदन व्यक्त करते. ‘मातृपंचक’ (२०१३) हा जन्मदात्री आई, काळी आई, दैवत माऊली, मातृभाषा व मातृभूमी या पाच मातासंदर्भातील कवितांचा संग्रह स्नेहल तावरे व वेदश्री थिंगळे यांनी संपादित केला आहे. ज्ञानदेव, तुकाराम यांच्या काव्यरचना तसेच यशवंत, नारायण सुर्वे, ना.धों. महानोर, फ.मु. शिंदे, नामदेव ढसाळ, उत्तम कांबळे, बहिणाबाई चौधरी, वि.दा. सावरकर इत्यादी नामवंत कवींच्या मातृभक्ती व्यक्त करणाऱ्या कवितांमध्ये भारतीय संस्कृतीचे संवर्धन करण्याची भावना प्रकट झालेली आहे.

शाश्वत स्त्री-सर्जनशक्ती विकास केंद्र, भारतीय विद्यापीठ पुणे यांनी सिद्ध केलेल्या ‘स्त्री-लिखित मराठी कविता’ (२०१६) या ग्रंथप्रकल्पाचे संपादन अरुणा ढेरे (१९५० ते २०१०) यांनी केले आहे. या काव्यखंडात प्रभा गणोरकर, आसावरी काकडे, अनुराधा पाटील, नीरजा, प्रज्ञा दया पवार, कविता महाजन, अंजली कुलकर्णी, कल्पना दुधाळ अशा एकूण तेरा कवयित्रींनी स्वतःच्या कवितेविषयी केलेले लेखन त्यांच्या प्रत्येकी अकरा कवितांसह समाविष्ट केले आहे. तसेच वंदना-बोकील कुलकर्णी यांनी पद्मा, इंदिरा, संजीवनी, शांताबाई आदींच्या कवितेचे स्वरूप, अनुभवविश्व, वाङ्मयपरंपरेशी असलेले त्यांच्या कवितेचे नाते अशा अनेक पैलूंचा मागोवा घेत त्यांच्याही प्रत्येकीच्या अकरा कवितांची निवड केली आहे. या कालखंडातील महत्त्वाच्या कवयित्रींच्या संदर्भातील हा प्रकल्प काव्येतिहासाचा एक मोठा दस्तऐवज होय.

‘ऊन उतरणीवरून’ (२०२१) या संग्रहातून अरुणा ढेरे यांच्या निवडक कवितांचे नीरजा यांनी संपादन केले आहे. १९८० च्या दशकात नावारूपाला आलेल्या अरुणा ढेरे या महत्त्वाच्या संवेदनशील कवयित्रीचे गेली चाळीस वर्षे सातत्याने कवितालेखन चालले आहे. त्यांच्या कवितेच्या ‘स्त्री’चे जगणे, तिच्या भावभावना, माणसामाणसांमधील सौहार्द आणि प्रेम व नातेसंबंध यांवरचा व्यक्त होणारा विश्वास या विविध गुणवैशिष्ट्यांचा वेध घेत लिहिलेली नीरजा यांची प्रस्तावना रसिकमनाला या कविता वाचण्यासाठी व समूजन घेण्यासाठी मनोमन उद्युक्त करते. ‘परंपरा आणि आधुनिकता यांच्या सीमारेषेवर उभ्या असलेल्या स्त्रीची अरुणा ढेरे यांची कविता आहे असे आपले निरीक्षण नोंदवत कवयित्रीला सौंदर्याची, आनंदाची आणि अभिजाततेचीही ओढ आहे,’ असे मर्मज्ञ दृष्टीने निष्कर्षही मांडले आहेत. ह्या संग्रहाची अर्पणपत्रिकाही रसिकाच्या हृदयाचा ठाव घेणारी आहे.

“कवितेला-

नसण्याचे हिशोब मांडत नाही

असण्याच्या बाजूला आई-अण्णांसारखीच तूही आहेस.”

कवयित्रीच्या आयुष्यात मातृ-पितृस्थानाच्या बरोबरीने

कवितेला महत्त्वाची जागा आहे.

‘शंकर रामाणी यांची समग्र मराठी कविता’- ‘रामाणी’ हा ग्रंथ (२०२२) रामाणींच्या जन्मशताब्दीच्या निमित्ताने गोवा अकादमीच्या वतीने प्रकाशित करण्यात आला. अनुजा जोशी यांनी संपादित केलेल्या या ग्रंथाला त्यांची विस्तृत व विवेचक प्रस्तावना आहे. त्यातून ‘रामाणी’ या मनस्वी कवीचे अंतर्मन, प्रेरणा, त्यांच्या कवितांची वैशिष्ट्ये, त्यांच्या काव्यविषयक विचार या सर्व बाबींचा साकल्याने अभ्यासपूर्ण वेध घेतला आहे. शंकर रामाणींचा ‘आर्तोत्सव’, त्यांचे ‘दर्पणाचे दीप’, त्यांच्या ‘व्यथालयातील जीवनचिंतन’ आणि त्यांच्या जीवननिष्ठेची आत्मीयतेने केलेली चिकित्सा या संदर्भात संपादकीय प्रस्तावनेत मांडलेला चौफेर विचार अभ्यासकांना नवे सर्जन, नवी दृष्टी व नवी वाट मोकळी करून देणारा आहे. स्त्रियांची संपादनदृष्टी सूक्ष्म, सखोल, चिकित्सक आणि समृद्ध झाल्याचे हे द्योतक आहे. मूळ संहितेबाबत केलेले वाचन, मनन व चिंतन प्रस्तावनेतून किती चांगल्या प्रकारे मांडता येते याचे हे उत्तम उदाहरण आहे. जाणकारांनी मनापासून दाद द्यावी, अशी ही संपन्न संपादनकृती आहे.

‘अन्यायातील न्यायालयात’ (१९२३) हा सुहासिनी इल्लेकर यांच्या निवडक कवितांचा संग्रह त्यांचे भावचरित्र दर्शवतो. त्यांच्या कन्या अलका चिडगोपकर यांनी आपल्या आईच्या अकरा काव्यसंग्रहातील शंभर कविता निवडून हा संग्रह संपादित केला आहे. या संपादनामुळे सुहासिनीबाईंच्या काव्याचे दर्शन नवीन पिढीला घडवण्याचे कार्य सिद्ध झाले आहे.

राजहंस प्रकाशनातर्फे रसिकांसमोर आलेल्या ‘युद्धानंतर’ (२०२४) या आदित्य दवणे यांच्या पहिल्या कवितासंग्रहाचे संपादन नीरजा यांनी केले आहे. काव्यसंग्रहाच्या शीर्षकातून कवितेचे अंतरंग लक्षात येते. युद्धांचे विविध प्रकार आहेत. माणसाच्या मनात पेटलेली युद्धे, युद्धामधून आलेले एकटेपण, तुटलेपण, असहाय्यता आणि युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर त्याच्यात जागृत झालेले जनावर इत्यादी वास्तव आणि दाहक गोष्टी कवीने गांभीर्याने, विरोधाभासाने किंवा उपरोधाच्या सुरांनी व्यक्त केल्या आहेत. नीरजा यांच्या वाङ्मयक्षेत्रातील लेखन व संपादन क्षेत्रातील व्यापक अनुभवाचा, सूक्ष्म निरीक्षणशक्तीचा आणि सखोल अभ्यासाचा प्रत्यय त्यांच्या प्रस्तावनेतून येतो. ‘या नव्या कवीची माणसावर, माणूसपणावर असलेली श्रद्धा आणि शब्द व अर्थ याविषयीची असलेली निष्ठा तो नेमकेपणाने रसिकांपर्यंत पोहोचवतो’ या शब्दांत त्यांच्या काव्यलेखनाची यथार्थता नीरजा यांनी प्रस्तावनेतून मांडली आहे.

स्वतःला तपासत माणूसपणाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या, स्वतःची ओळख स्वतःशीच करून घेणाऱ्या, सर्जक आनंद घेऊ पाहणाऱ्या कवयित्रींच्या निवडक कवितांची संपादने रसिकांचे लक्ष वेधून घेतात. ‘स्त्री’च्या भावभावनांची

अभिव्यक्ती आणि 'माणूस' म्हणून या कवितांचे मर्म सहृदय संपादक संवेदनशीलतेने व नेमकेपणाने उलगडून दाखवतात हे खूप महत्त्वपूर्ण कार्य आहे.

कथा

प्रस्तुत कालखंडातील संपादित कथा-वाङ्मयातील निवडक ग्रंथांचा विचार करताना, 'सर्वोत्कृष्ट मराठी कथा' हा छाया व राम कोलारकर यांनी सिद्ध केलेला प्रकल्प, सरोजिनी वैद्य यांचा 'वेचक वसुंधरा पटवर्धन', अंजली सोमण व हे. वि. इनामदार यांचा 'विस्तारलेले क्षितिज', शांता शेळके यांचा 'वेचक विजया राजाध्यक्ष' इत्यादी लक्षात घ्यावे लागतात.

'कथाशताब्दी' (१९९३) ह्या ग्रंथातून विजया राजाध्यक्ष व अशोक रानडे या संपादकद्वयीने प्रायोगिक दृष्टीतून 'कथा' या प्रकाराचा मागोवा घेतला आहे. 'तिची कथा' (१९९७) ह्या स्त्री-जीवनाचे विविध पैलू दर्शवणाऱ्या कथांचे मंगला आठलेकर यांनी संपादन केले आहे. 'मौज' प्रकाशनाच्या 'कथा गौरीची' (२०११) हा ग्रंथ विद्या बाळ, गीताली वि.मं. आणि वंदना भागवत यांनी संपादित केला आहे. याच काळात 'गोष्टी साऱ्याजणींच्या' या पंधरा कथा समाविष्ट असलेल्या संग्रहाचे संपादन गीताली वि.मं., उत्पल व. बा.व मानसी घाणेकर यांनी केलेले असून नीरजा यांनी विवेचक प्रस्तावना लिहिली आहे. 'मिळून साऱ्याजणी' या मासिकात प्रसिद्ध झालेल्या कथांच्या संकलनाच्या प्रस्तावनेत

नीरजा यांनी महत्त्वाची बाब विदित केली आहे. "या कथांतील स्त्रिया पारंपरिक स्त्रिया नाहीत. बाईंनं तिच्या कोषातून बाहेर घेऊन स्वतःचा शोध घेणं, स्वतःला ओळखणं या गोष्टी व आजच्या समाजाची बदलत चाललेली मानसिकता दाखवणाऱ्या या कथा आहेत," ह्याकडे त्यांनी लक्ष वेधले आहे.

'कथायात्रा' (२०१८), 'निवडक मंगला गोडबोले' (२०१९) या मंगला गोडबोले यांच्या निवडक कथांचे संपादन वंदना बोकील-कुलकर्णी यांनी केले आहे. शहरी जीवनातील वास्तवाचे विनोद, उपरोध, गंमत आणि प्रसन्नता या वैशिष्ट्यांसहित लेखन करणाऱ्या मंगला गोडबोले यांच्या साहित्यातील काही लेख व कथा यात समाविष्ट आहेत. स्वतःच्या अनुभवांशी प्रामाणिक राहून समकालीन स्त्रीच्या जगण्याचा गोडबोले यांनी घेतलेला वेध, त्यांनी त्यांच्या लेखांतून व कथांमधून घडवलेले सामाजिक-सांस्कृतिक दर्शन याचा ऊहापोह करणारी वंदना बोकील-कुलकर्णी यांची वस्तुनिष्ठतेने परामर्श घेणारी प्रस्तावना आहे. 'संपादित सानिया'

(२०१४) या रेखा इनामदार-साने व वंदना बोकील-कुलकर्णी यांनी संपादित केलेल्या ग्रंथात शीर्षकातून सुचवल्याप्रमाणे 'सानिया' यांच्या निवडक कथा विचारार्थ घेतल्या आहेत. राजहंस प्रकाशनातर्फे वाचकांच्या हाती आलेल्या त्या संपादित पुस्तकाच्या सुरुवातीला लिहिलेल्या मनोगतात व्यक्त केल्याप्रमाणे 'अर्थपूर्ण' जगण्याच्या कितीतरी वाटा सानियाच्या लेखनातून दृष्टोत्पत्तीस आल्या. ह्याचे श्रेय जसे या लेखिकेचे आहे, तसे असे जीवनाभिमुख साहित्य प्रकाशात आणणाऱ्या संपादकांचेही आहे.

सानिया यांच्या बहुतेक कथा या स्त्रीकेंद्री असल्या तरी म नवी अस्तित्वाला ग्रासणाऱ्या मूलभूत समस्यांचा कथालेखनातून त्या कसोशीनं शोध घेतात. त्यातून सामाजिक बांधिलकीची व्यापकता व्यक्त होते. माणसांच्या अंतर्मनातील हेलकावे व हालचाली शब्दांकित करणाऱ्या त्यांच्या कथांना एकाच वेळेस समकालीन आणि सर्वात्रिक परिणाम प्राप्त होते हे आपले अभ्यासपूर्ण निरीक्षण या संपादकद्वयीने प्रस्तावनेतून नोंदवले आहे.

आपल्या साहित्य लेखनातून मराठवाड्यातील जनजीवनाचे दर्शन घडवणाऱ्या रा.रं. बोराडे यांच्या 'मळणी', 'नातीगोती', 'बोळवण' व 'कणसं आणि कडबा' इत्यादी कथासंग्रहांमधील निवडक कथांचे संपादन 'बोरीबाभळी' (२०२१) या पुस्तकातून तारा भवाळकर यांनी केले आहे. ग्रामीण 'स्त्री'चे प्रश्न, तिला सासरचा जाच, गरिबी, संसारात असलेले पतीचे

वर्चस्व, रूढीपरंपरांचा काच, यामुळे तिला भोगावे लागणारे क्लेश, दुःख हे सारे 'बोरीबाभळी'तील कथांमधून अधोरेखित होते. संपादक तारा भवाळकर यांनी मर्मज्ञतेने या कथांचा वेध घेतला आहे. त्यांनी प्रस्तावनेतून लोककथा, मौखिक साहित्य, इंग्रजपूर्व व इंग्रजोत्तर काळ, स्वातंत्र्योत्तर काळ अशा विस्तृत कालपटातील साहित्याचा एकूण मोठा आलेख मांडला आहे. तारा भवाळकर यांच्या प्रदीर्घ साहित्यसेवेची दखल घेऊन अखिल भारतीय साहित्य संमेलन २०२५करिता त्यांची संमेलनाध्यक्ष म्हणून झालेली निवड ही गौरवशाली आणि अभिमानास्पद बाब आहे. 'लोकसत्ता दुर्गा जीवनगौरव २०२४'च्या मानकरी ठरलेल्या तारा भवाळकर यांचे लोकसाहित्य, लोकसंस्कृती व संपादन क्षेत्रातील कार्यकृतत्व या सगळ्यासाठी अभिनंदन करणे त्यांना अभिवादन करणे औचित्यपूर्ण होय.

'विलासिनी' (२०२२) हा कॅनडातील प्रसिद्ध होणाऱ्या 'एकता' त्रैमासिकातील निवडक कथांचा संग्रह विद्युल्लेखा



अरुणा डे

अकलूजकर यांनी संपादित केला आहे. एकूण ३५ कथांची केलेली निवड म्हणजे एक 'कथावली' होय. त्यांनी 'आजीच्या सुपातील मोती', 'विदेशी' इत्यादी निवडक कथासंग्रहांचेही संपादन केले आहे. 'सीतेची गोष्ट' (२०२४) अरुणा ढेरे यांच्या निवडक कथांचा हा संग्रह वंदना बोकील-कुलकर्णी यांनी संपादित केला आहे. या कथा लिहिताना स्वतःने घेतलेल्या सहृदय संवेदनशीलतेच्या बहरत्या व मनोज्ञ अनुभवांचा उल्लेख लेखिकेने आपल्या मनोगतातून केला आहे. 'समजुतीच्या काठाशी' या शीर्षकांतर्गत प्रस्तावनेतून या संपादनकार्याविषयी आपला दृष्टिकोन वंदना बोकील-कुलकर्णी यांनी नेमकेपणाने मांडला आहे. सदरलेखन, काव्य व कथासाहित्याची निर्मिती करणाऱ्या अरुणा ढेरे यांच्या कथांचे हे संपादन म्हणजे एखाद्या लेखकाच्या समग्र कथालेखनाच्या सखोल अभ्यासाची संधी असते. आपले आकलन समृद्ध करणारा हा अनुभव घेण्याच्या स्वाभाविक ओढीतून संपादन साकार केल्याचे सांगून वाचकांशी मनमोकळा संवाद साधला आहे. अरुणा ढेरे यांच्या पाच कथासंग्रहांतील एकूण ६३ कथांमधून यात १९ कथांची निवड केलेली आहे.

मराठी कथावाङ्मयाच्या परंपरेत स्त्री कथाकारांची संख्या मोठी आहे. प्रस्तुत काळातील विजया राजाध्यक्ष, गौरी देशपांडे, आशा बगे, अंबिका सरकार, प्रिया तेंडुलकर आदींनी केलेले कथालेखन उल्लेखनीय आहे. स्त्रियांच्या अनुभवविश्वाच्या मर्यादेची कथालेखनातील मर्यादा हाही नेहमीच चर्चेचा विषय ठरला आहे. तरीही या मर्यादा ओलांडून स्वतःचे स्थान निर्माण करणाऱ्या या कथालेखिका आहेत. निवडक कथांच्या संपादनांमुळे वाचकांनाही वेचक साहित्य वाचायला मिळते. त्यातूनच नव्या कथानिर्मितीला उत्साह व उत्तेजन मिळून लेखन, संपादन व वाचनाबद्दलचे औत्सुक्यही छान टिकून राहते.

कादंबरी

'कादंबरी' हा प्रदीर्घ वाङ्मयप्रकार आहे. या संदर्भात संपादनकार्याची दखल घेताना आनंद यादव यांच्या 'गोतावळा' या कादंबरीला वाचकांचा मिळालेला प्रतिसाद लक्षात घेऊन त्यांच्या कन्या कीर्ती मुळीक यांनी संपादित केलेला 'आनंद यादव यांची 'गोतावळा : साद आणि प्रतिसाद' या ग्रंथाचा उल्लेख महत्त्वाचा होय. गो.नी. दांडेकर यांच्या कादंबऱ्यांवरील 'कादंबरीकार गो.नी. दांडेकर' इत्यादी संपादनेही उपलब्ध आहेत. उपरोक्त कालावधीत 'स्त्री-लिखित मराठी कादंबरी' (२०१३) या पद्मगंधा प्रकाशनाच्या ग्रंथाचे अरुणा ढेरे यांनी केलेले (१९५० ते २०१०) महत्त्वपूर्ण संपादन होय. शाश्वती, स्त्री-सर्जनशक्ती विकास केंद्र, भारती विद्यापीठ अभिमत विश्वविद्यालय या संस्थेने सिद्ध केलेला हा प्रकल्प आहे. या प्रकल्पांमागची भूमिका विशद करताना 'स्वातंत्र्योत्तर साठ

वर्षांच्या कालखंडात लक्षणीय स्वरूपाचे कादंबरीलेखन करणाऱ्या अकरा लेखिकांच्या वाङ्मयकृतींविषयीचे, अकरा अभ्यासक स्त्रियांनी लिहिलेले लेख या खंडात समाविष्ट केलेले आहेत, असे प्रतिपादन अरुणा ढेरे यांनी केले आहे. 'या लेखिकांची सर्जनशील माणूस म्हणून असलेली अस्तित्वखूप व जीवनशोधाची गांभीर्यदृष्टी त्यांच्या लेखनातून व्यक्त होते. तथापि १९७५ नंतरही त्यांच्यातून टोकदार, आक्रमक विद्रोह किंवा आग्रही परंपरावादही इथल्या स्त्रीसाहित्यातून निर्माण झालेला दिसत नाही,' असे आपले निरीक्षण अरुणा ढेरे यांनी नोंदवले आहे. रेखा-इनामदार साने यांनी 'आत्मशोधाच्या स्वयंप्रकाशी वाटा' या शीर्षकाद्वारे दीर्घ व विवेचक प्रस्तावनालेखन केले आहे. कमल देसाई, गौरी देशपांडे, आशा बगे, तारा वनारसे, सानिया, शांता गोखले, कविता महाजन आदी अकरा कादंबरीकारांच्या सहित्यकृतींवर विद्युत भागवत, मंगला आठलेकर, प्रभा गणोरकर, अश्विनी धोंगडे, विनया खडपेकर, शोभा नाईक आदी अभ्यासकांनी समीक्षात्मक लेख लिहिले आहेत. आपल्या या लेखनातून सर्व अभ्यासकांनी वैचारिक शिस्त व वस्तुनिष्ठ दृष्टीने आणि समरसतेने या लेखिकांच्या कादंबरीलेखनातील बलस्थाने व मर्यादा निर्देशित केल्या आहेत.

'साठोत्तरी कालखंडातील या सर्व लेखिकांच्या कादंबरीलेखनावर आणि त्यावरील समीक्षेवर स्त्रीवादाचा प्रभाव जाणवण्याजोगा आहे. त्यांत ग्रामीण वा दलित जीवनाशी संबद्ध अनुभवविश्व परिणामकारक रितीने प्रकटलेले आढळत नाही. हे जीवन प्रत्यक्षात जगणाऱ्या समाजातूनही सशक्त कादंबरीकार लेखिका मराठी साहित्यक्षेत्रात लाभलेली नाही,' ही महत्त्वाची नोंद प्रस्तावनाकाराने केली आहे. १९५० पासूनचा कादंबरीलेखनाचा घेतलेला आढावा प्रस्तावनेची व्याप्ती व सखोलता यांनी परिपूर्ण आहे.

प्रस्तुत कालखंडातील 'कादंबरी' या वाङ्मयप्रकाराचे संपादनाच्या दृष्टीने 'कथा' व 'कविता' यांपेक्षा मर्यादित स्वरूपाचे काम झालेले दिसते. पारंपरिक आणि आधुनिक जीवनपद्धतींचा मागोवा घेत कादंबऱ्यांमधील पात्रे, पार्श्वभूमी, व्यक्तींचे आपापसातले संबंध व संघर्ष इत्यादींचे चित्रण लेखिकांनी केले आहे. स्त्री जीवनातील विविध स्थित्यंतरांचे आशय असलेले निरनिराळे विषय आणि वास्तवाचे दर्शन कादंबरी लेखनातून घडवण्याचे आव्हान मोठे आहे. त्यातूनच 'कादंबरीविषयक संपादनाचे'ही काम पुढील काळात अधिक प्रमाणात साकार होईल, हे निश्चित आहे.

नाटक

नाटकांवरील समीक्षालेखांचे संग्रह स्त्रियांनी संपादित केलेले आहेत. 'मराठी नाटक आणि मनोविकृती' (१९९०)

हे मॉडर्न महाविद्यालय पुणे येथील आयोजित केलेल्या एका चर्चासत्रावर आधारित असलेले स्नेहल तावरे आणि सुधा शाळिग्राम यांनी संपादित केलेले पुस्तक होय. ज्या मराठी नाटकांमध्ये मनोविकृतीचे चित्रण आहे. अशा काही प्रातिनिधिक नाटकांची निवड करून त्यावर मनोविकृतीतज्ञ, मानसशास्त्रज्ञ, नाटककार, दिग्दर्शक, कलावंत आणि प्रेक्षकांची खुली चर्चा व्हावी हा उद्देश होता. विजय तेंडुलकर यांचे 'गिधाडे' जयवंत दळवी यांचे 'बॅरिस्टर' आणि 'महासागर', शेखर ताम्हाणे यांचे 'सविता दामोदर परांजपे' महेश एलकुंचवार यांचे 'वासनाकांड' आणि सतीश आळेकर यांचे 'महापूर' अशी कोणत्या ना कोणत्या मनोविकृतीच्या जवळपास असणारी एकूण सात नाटके विचारात घेतली आहेत. डॉ. श्रीराम लागू, विजय तेंडुलकर, जयवंत दळवी, राजेंद्र बर्वे, रिमा लागू आदी दिग्गज कलावंत व दिग्दर्शकांनी आपले विचार व अनुभव यात मांडले आहेत. डॉ. मोहन आगाशे व डॉ. विद्याधर वाटवे यांनी समालोचन केले आहे. आपल्या नेटक्या व नेमक्या शब्दसंपदेतून 'संपादकीय' मधून पुस्तकाची निर्मिती, हेतू, परिसंवाद, चर्चेचा आढावा इ.चा सर्वांगीण विचार प्रास्ताविकातून वाचकांसमोर ठेवला आहे. १९९० मध्ये प्रकाशित झालेले हे संपादन स्वरूपातील पुस्तक आज २०२४ मध्ये ३४ वर्षांनंतरही महत्त्वाचे वाटते. कारण कालौघात माणसाच्या जीवनजाणिवा, अनुभव, भावभावना या अधिकाधिक व्यामिश्रित होत चाललेल्या दिसून येतात. त्यामुळे मानवी मस्तिष्कात आणि मनात सदैव चाललेले, उसळणारे भावना-विचारांचे कल्लोळ हा सदैव कुतूहलाचा, अभ्यासाचा आणि निरीक्षणाचाच विषय राहणार आहे. अशा मानसिक गुंतागुंतीची नाटके रंगमंचावर यावीत, नवीन नाटककारांनी नव्याने लिहावीत आणि त्यावर चर्चा, संवाद, समीक्षा अशी घुसळण होत राहावी.

'आजचे नाटककार' (१९९५) हे स्नेहल तावरे आणि द.दि. पुंडे यांनी संपादन केलेले पुस्तक होय. मराठी नाटक, संतसाहित्य व भाषाविज्ञान या क्षेत्रात मोलाचे कार्य केलेले मु.श्री. कानडे सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या मराठी विभागपदावरून १९९१ रोजी निवृत्त झाले. त्यांनी केलेली साहित्यसेवा लक्षात येऊन त्यांचा यथोचित गौरव करण्याच्या दृष्टीतून 'आजचे नाटककार' हा ग्रंथ सिद्ध करण्यात आला. वि. वा. शिरवाडकर, वसंत कानेटकर, महेश एलकुंचवार, सतीश आळेकर आदी नाटककारांचा शोध प्रस्तुत ग्रंथात घेण्यात आला आहे. 'नाटक' या साहित्य व कला प्रकारात स्वारस्य व गती असलेल्या अभ्यासकांनी - डॉ. चंद्रशेखर बर्वे,

डॉ. गं.ना. जोगळेकर, डॉ. सु.रा. चुनेकर, डॉ. प्र.ना. परांजपे प्रभृतींनी नाट्यसमीक्षेचे लेख लिहिले आहेत. 'नाटककार' म्हणून असलेले प्रत्येक लेखकाचे सामर्थ्य, संवादनलेखन, नाट्यपूर्ण प्रसंगांची गुंफण, विषयांचे नावीन्य इत्यादी महत्त्वाच्या बाबींचा परामर्श लेखकांनी घेतला आहे.

स्वातंत्र्योत्तर १९४७ ते २००० हा कालखंड निश्चित करून नाट्यसंमेलनांच्या अध्यक्षांची भाषणे संपूर्ण स्वरूपात प्रसिद्ध करण्याच्या हेतूने 'नाट्यसंमेलनाध्यक्षांची भाषणे' (२००८) या ग्रंथाचे संपादन मेधा सिधये यांनी केले आहे. प्र.के. अत्रे, ग.दि. माडगूळकर, वि. वा. शिरवाडकर, वसंत कानेटकर, विजया मेहता, नाना पाटेकर, भक्ती बर्वे-इनामदार प्रभृतींनी नाट्यसंमेलनाध्यक्ष पद भूषवलेले आहे. त्यांच्या भाषणांमधून मराठी नाट्यनिर्मितीचे स्वरूप, नाट्यप्रयोगांची संख्या, गुणवत्ता, त्यासंबंधीची नवीन आव्हाने, विविध समस्या इत्यादीचा ऊहापोह वाचायला मिळतो, असे प्रस्तावनाकार मेधा सिधये यांनी नमूद केले आहे.



शान्ता शेळके

वरील कालखंडाप्रमाणे त्याच्या पुढचा कालपटही विचारात घेऊन मेधा सिधये यांनी 'नाट्यभाषिते' (२०२४) हा ह्याच विषयाचा खंड दुसरा (२००१ ते २०२४) संपादित केला आहे. या खंडाच्या प्रस्तावनेत, ही अध्यक्षीय भाषणे सहजासहजी उपलब्ध झाली नसून त्याकरिता बरीच धडपड करावी लागली. ह्या भाषणांच्या प्रती सांभाळून ठेवण्याबाबत किंवा संग्रहित करण्याबाबत

नाट्यपरिषद शाखा, मराठी ग्रंथालये इत्यादी महत्त्वाच्या संस्थांची अनास्था दिसून आल्याचीही नोंद केली आहे. अध्यक्षीय भाषणांमधून व्यापक चिंतनशीलता व्यक्त व्हायला हवी अशी अपेक्षा प्रस्तावनेतून केली आहे. भाषणांमधील विषयांचे स्वरूप, व्यावसायिक रंगभूमीच्या समस्या, त्यावरील उपाय हे विशिष्ट धारेतून व्यक्त झालेले मुद्दे यांचाही परामर्श घेतला आहे. त्याबरोबरच अनेक भाषणांतून स्वतःविषयी, स्वतःची कार्ये, स्वतःची संस्था याबद्दलच अधिक बोलून मुख्य नाट्यविषयक चिंतन, मनन याबाबतचा आविष्कार दिसून येत नाही अशी आपली स्पष्ट मते प्रस्तावनाकाराने मांडली आहेत. विचारप्रवर्तक भाषणांचाही आवर्जून उल्लेख केला आहे. ही सर्व 'नाट्यभाषिते' मराठी रंगभूमीचा दस्तऐवज म्हणून महत्त्वाची आहेत. नाट्यक्षेत्रातील अभ्यासकांना हा 'संपादन-ठेवा' निश्चितच मोलाचा ठरावा.

सतीश आळेकर यांच्या 'महानिर्वाण' या नाटकावरील महत्त्वाचे समीक्षालेख समाविष्ट केलेले 'महानिर्वाण : समीक्षा व

संस्मरणे' (१९९९) हा ग्रंथ रेखा इनामदार-साने यांनी संपादित केला आहे.

'नाटक' या वाङ्मयप्रकाराचे संपादन विशेषतः समीक्षा-लेखांच्या स्वरूपात आढळून येते. मराठी नाट्यवाङ्मयाला व रंगभूमीला सकस नाट्यलेखन केलेल्या दिग्गज नाटककारांची परंपरा आहे. भविष्यकाळातही नाट्यलेखनातील नवनवीन प्रयोग नूतन व आधुनिक व्यामिश्र जीवनपद्धतीनुसार होत राहतील. त्यासंबंधित संपादने सिद्ध करण्यासाठी संपादक मंडळींनी सजग राहणे अगत्याचे आहे.

निबंध

जन्मशताब्दी, अमृत महोत्सव किंवा पुण्यस्मरण आदी निमित्ताने चर्चासत्रे, परिसंवाद, व्याख्यानमाला इत्यादींचे अयोजित केले जाते. त्यात शोधनिबंध वाचले जातात व ते संकलित केले जातात. सरोजिनी वैद्य आणि इतर यांनी मुंबई विद्यापीठाने आयोजित केलेल्या चर्चासत्रातील विषयावर आधारित संपादित केलेला 'वाङ्मयीन महत्ता' (१९९१) हा ग्रंथ होय. जागतिक स्तरावरील वाङ्मयाची महत्ता कशी व का? याबाबत चिकित्सा केलेले शोधनिबंध संकलित केलेले आहेत. मुंबई व देवरूख येथील महाविद्यालयाच्या संयुक्त विद्यमाने द. गो. गोडसे यांच्या मराठी समीक्षेतील वैशिष्ट्यपूर्ण कामगिरीचा वेध घेण्याच्या दृष्टीने १९९०मध्ये एक चर्चासत्र आयोजित केले. यात सादर झालेल्या विविध समीक्षकांचे व अभ्यासकांचे निबंध आणि लेख संकलित करून 'द. ग. गोडसे यांची कलामीमांसा' (१९९७) या ग्रंथाची निर्मिती करण्यात आली. सरोजिनी वैद्य व वसंत पाटणकर यांनी हा ग्रंथ संपादित केला. द. ग. गोडसे यांनी मराठी साहित्यात ललित लेखक, संशोधक व समीक्षक या नात्याने केलेले लक्षणीय योगदान यातून अधोरेखित केले आहे.

'वाङ्मयाच्या कालखंडाचा अभ्यास' (१९९४) या आधुनिक अभ्यासक्षेत्राविषयी डॉ. उषा देशमुख यांचे हे संपादन आहे. 'मराठी भाषा आणि साहित्य' ह्या ग्रंथाचे संपादन स्नेहल तावरे व (१९६० ते १९८५) वि.भा. देशपांडे यांनी केले आहे. भाषावार प्रांतरचना झाल्यानंतर मराठी भाषेचा विस्तार वा विकास झाला काय? या संदर्भातील हे निबंध-संकलन होय. 'स्त्रियांचे मराठीतील निबंधलेखन' (२०१३) या साहित्य अकादमीने प्रकाशित केलेल्या ग्रंथाचे संपादन विद्युत भागवत यांनी केले आहे. स्त्रियांच्या मराठीतील निबंधांच्या या संकलनातून त्यांच्या वैचारिक लेखनाचा दर्जा, विषयांची विविधता आणि थेटपणा व्यक्त झालेला दिसून येतो. आपल्या दीर्घ, सखोल व अभ्यासपूर्ण प्रस्तावनेतून विद्युत भागवत यांनी स्त्रिया लेखनातून आपले संघर्ष कसे मांडतात, कोणत्या कारणामुळे त्यांचे संघर्ष घडतात, यांचा वेध घेतला आहे. लक्ष्मीबाई टिळक, दुर्गा भागवत, इरावती कर्वे, सरोजिनी वैद्य,

गौरी देशपांडे आदी लेखिकांचे निबंध यात अंतर्भूत आहेत.

'वाङ्मयेतिहासाचे पुनर्लेखन' (२०१९) साहित्य अकादमीने प्रकाशित केलेल्या या ग्रंथाचे संपादन शोभा नाईक आणि रणधीर शिंदे यांनी केले आहे. प्रस्तुत संपादनामध्ये उपरोक्त विषयावरील विविध निबंध एकत्र केलेले आहेत. यातील बहुतेक निबंध साहित्य अकादमी, दिल्ली आणि उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित केलेल्या दोन दिवसीय (२०१४) राष्ट्रीय चर्चासत्रात वाचलेले आहेत, तर काही निबंध विषयाच्या गरजेतून विविध लेखकांकडून मागवले आहेत. भालचंद्र नेमाडे, यशवंत मनोहर, दिगंबर पाध्ये यांनी वाङ्मयाचा इतिहास आणि त्याचे पुनर्लेखन याबाबतच्या संकल्पना स्पष्ट केल्या आहेत. प्राची देशपांडे, राजा दीक्षित, रमेश वरखेडे आदींचे मराठी साहित्याचे पुनर्संशोधन व इतिहासपर लेखन, मराठी साहित्याच्या वाटचाली, त्यांचे तौलनिक अध्ययन, विविध भाषांनी समृद्ध असलेल्या भारतीय साहित्याचे पर्यावरण अशा विविध विषयांवरील निबंध समाविष्ट आहेत.

विविध निबंध, शोधनिबंध यांतून वाचक व अभ्यासकांना चिंतनात्मक खाद्य पुरवले जाते. समकालीन स्थितीगती, सांस्कृतिक पर्यावरण आणि संबंधित विषयांची वैचारिक घुसळण यामुळे वाचनाच्या गुणवत्तेचा स्तर वाढता राहतो, हा प्रत्यय येतो.

चरित्र - आत्मचरित्र, आत्मकथन इत्यादी

प्रस्तुत कालखंडात काही चरित्रांचे वा आत्मचरित्रांचे आणि आत्मकथनांचे संपादन झालेले दिसते.

मराठी साहित्यातील पहिल्या स्त्री-कादंबरीकार काशीबाई कानिटकर यांचे आत्मचरित्र सरोजिनी वैद्य यांनी १९८०मध्ये संपादित केले. 'उत्तरायणाची' जोड देऊन काशीबाईंचे चरित्रही त्यात समाविष्ट केले. 'काशीबाई कानिटकर : आत्मचरित्र आणि चरित्र' (१८६१-१९४८) हा ग्रंथ होय. नानासाहेब फाटक यांच्या रंगभूमीवरील कारकिर्दीचा परामर्श घेणारा 'नटवर्य नानासाहेब फाटक : व्यक्ती आणि कला' (१९८४) हा ग्रंथ सरोजिनी वैद्य आणि वसंत फाटक यांनी संपादित केला आहे. या ग्रंथात नानासाहेबांचे अल्पचरित्र, आत्मचरित्रात्मक लेखन, पत्रे, रोजनिशी इत्यादींचा समावेश आहे. एकोणिसाव्या शतकातील वासुदेवराव बळवंत पटवर्धन या मराठी समीक्षकाच्या कामगिरीचा (१८७०-१९२१) वेध सरोजिनीबाईंनी 'काव्य आणि काव्योदय'कर्ते वासुदेव बळवंत पटवर्धन 'जीवन आणि लेखन' (२००७) या ग्रंथातून घेतला आहे. त्यांच्या काव्य व साहित्य विषयक विचारांचा आणि लेखन कर्तृत्वाचा सखोल परिचय वाचकांना करून दिला आहे. पटवर्धनांचे लेखन संकलित करून त्यांचे विचार-संचित अभ्यासकांच्या हाती

सुपूर्द केले आहे.

‘मराठी स्त्री आत्मकथनांची वाटचाल’ (१९१०-२०१०) या ग्रंथाचे संपादन (२०२३) प्रतिभा कणेकर व छाया राजे यांनी केले आहे. उपरोक्त शतकातील स्त्रियांनी लिहिलेल्या २६०हून अधिक आत्मकथनांचा परामर्श ह्या संपादकद्वयीने घेतला आहे. रमाबाई रानडे, लक्ष्मीबाई टिळक, आनंदीबाई कर्वे, पंडिता रमाबाई, मालती दांडेकर, अमृता प्रीतम, इंदिरा संत, ऊर्मिला पवार, नंदा मेश्राम आदी विविध लेखिकांच्या आत्मकथनांचा मागोवा घेतलेला आहे. प्रतिभा कणेकर यांनी प्रस्तावनेतून स्त्रियांच्या आत्मकथनांद्वारे त्यांच्या आत्मभानातून विश्वभानाकडे झालेल्या विकसनाची, आत्मकथनांच्या एकूण इतिहासाची व आकृतिबंधांची मर्मज्ञ नोंद घेतली आहे. त्यातून उमटलेली स्त्री-संस्कृती, समाजजीवन, कुटुंबसंस्था, जात व धर्मविषयक विचार, मूळच्या आंतरप्रवृत्तींना वाव मिळून स्त्रीच्या रुंदावलेल्या जीवनकक्षा, या लेखनामागील त्यांच्या प्रेरणा, या आत्मकथनांचे रूपबंध, शैली या साऱ्याचा अभ्यासपूर्ण लेखाजोखा प्रस्तावनेम धून मांडला आहे.

चरित्रलेखन, आत्मचरित्रे व आत्म कथने यांना ‘स्त्री’जीवनाचा आरसा म्हणणे योग्य ठरते. त्यांचे जीवननानुभव शैक्षणिक, कौटुंबिक व आर्थिक इत्यादी संदर्भातील विविध समस्या, ‘व्यक्ती आणि माणूस’ म्हणून मिळालेल्या वा गमावलेल्या विकासाच्या संधी, खडतर वाटचाल हे सारे वास्तव या लेखनातून व निवडक संपादनांतून वाचकांच्या समोर येते. समकालीन घडामोडींचे जिवंत आलेख अनेकविध स्त्री प्रश्नांना वाचा फोडण्याचे महत्त्वाचे काम करतात.



नीरजा

लेखसंग्रह (स्त्रीवाद, स्त्रीविकास, साहित्य, संस्कृती, शिक्षण, संशोधन, व्यक्तिविशेष, गौरवग्रंथ, नातीगोती, व्यक्तित्व जडणघडण इत्यादी.)

स्त्रियांचे प्रश्न, स्त्री-विकास, स्त्रीवाद : १९७५-२००० ह्या कालखंडातील ‘स्त्री जाणीव’ अनेक संपादनांमागील प्रेरणा ठरली. स्त्रियांच्या व्यक्तिमत्त्वविकासाच्या दृष्टीने कथा, कविता, शिक्षण, चिंतन, परिवर्तन इत्यादी विविध विषयांवरील लेखन झाले. अनेक संपादित ग्रंथांची निर्मिती झाली. स्त्रिया ‘आत्मशोध’ घेण्यास उद्युक्त झाल्या. कर्तृत्वाचे अवकाश शोधत, वैचारिक भरारी घेत व्यक्तिमत्त्वाबरोबरच व्यक्तित्व विकसित व्हावे यासाठी धडपड करू लागल्या.

‘स्त्रीचा आत्मशोध’ (२०००) या पुस्तकात मृणालिनी शहा यांनी स्वातंत्र्यपूर्व काळातील स्त्रियांचे निवडक लेखन

संपादित करून आजच्या स्त्रीवादाच्या अभ्यासकांच्या हाती एक चांगले अभ्यास साधन दिलेले आहे. या ग्रंथात पंडिता रमाबाई, रमाबाई रानडे, ताराबाई शिंदे, बाळूताई खरे, शांता किल्लोस्कर अशा भिन्न व्यक्तित्वाच्या स्त्रियांनी तत्कालीन नवशिक्षित स्त्रीला खुपणारे व रुचणारे कौटुंबिक आणि सामाजिक अनुभव प्रकट केले आहेत. स्त्रियांचे प्रश्न, स्त्रीहक्क आणि चळवळी व त्यांच्या सामाजिक स्थितीचा एकूण ऐतिहासिक आढावा यातून घेतला आहे.

स्त्री-विकास पाऊलखुणा आणि नवे क्षितिज

स्वाती कर्वे यांनी ‘स्त्री विकासाच्या पाऊलखुणा’ (२००३) या संपादित ग्रंथातून १८५० ते १९५० या शतकभरातील काळात स्त्रियांनी नियतकालिकांतून लिहिलेल्या निवडक वैचारिक लेखांची कालानुक्रमे मांडणी करून स्त्रीचा व्यक्तिगत व सांस्कृतिक पटच प्रातिनिधिक स्वरूपात साकार केला आहे. या कालखंडातील स्त्रियांचे वाङ्मयीन लेखन त्यांच्या बौद्धिक व मानसिक प्रगल्भतेचा सांस्कृतिक उद्रेक आहे, हे यांतून स्पष्ट होते. तसेच स्वाती कर्वे ह्यांनी ‘स्त्रीविकासाचे नवे क्षितिज’ (२००८) हा १९५१ ते २००७मधील स्त्रियांच्या वैचारिक लेखांचा संग्रह संपादित केला आहे. ह्या ग्रंथातून स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्रियांच्या प्रगतीचे चित्र स्पष्ट होते. प्रस्तुत कालखंडातील शिक्षण, साहित्य, नृत्य, नाट्य, चित्रपट, संगीत, चित्रकला या विविध क्षेत्रांतील स्त्रीकर्तृत्वाचा मागोवा घेतला आहे. वरील दोन्ही ग्रंथांसाठी कर्वे यांनी प्रदीर्घ व अभ्यासपूर्ण प्रस्तावनालेखन केले आहे. त्यातून स्त्रीविकासाच्या नव्या

क्षितिजाची एक संपन्न झलक दिसून येते. ‘स्त्रीवाद एक दृष्टिक्षेप’ (२००९), ‘आमचा लढा आमचा संघर्ष’ (२०१३), ‘स्त्री - एक बहुरूप दर्शन’ या सर्व शीर्षकांतून स्त्रीवाद, स्त्री-संघर्ष व समस्या यांची मांडणी करणारे, त्यांचे उद्गार व्यक्त करणारे स्त्रियांनी लिहिलेले लेख अरुणा सबाने व अश्विनी धोंगडे अनुक्रमे दोघींनी स्वतंत्रपणे संपादित केलेली आणि शेवटचे दोघींनी मिळून संपादन केलेली ही पुस्तके आहेत. मंगला आठलेकर, नीलिमा गुंडी, मृण्मयी साठे आदी १६ जणींचे लेख समाविष्ट आहेत. त्यातून ‘स्त्रीवादाचा’ नाद घुमत राहिला आहे.

एकाच लेखकाचे साहित्यप्रकार व कार्य

गंगाधर गाडगीळ : व्यक्ती आणि सृष्टी (१९९७) या ग्रंथाचे संपादन प्रभा गणोरकर यांनी केले आहे. याचप्रमाणे

त्यांनी 'बा. भ. बोरकरांची कविता' (१९९६), शांता शेळके यांची निवडक कथा (१९९९) ही विविध संपादने सिद्ध केली आहेत.

'दुर्गा भागवत' यांच्या व्यक्तिमत्त्व व साहित्याचा वेध घेणारे 'दुर्गा भागवत - व्यक्ती विचार आणि कार्य' (२०११) या ग्रंथाचे अरुणा ढेरे यांनी संपादन केले आहे. दुर्गाबाईंच्या संपन्न व्यक्तिमत्त्वाचा मागोवा घेणारे विविध लेख रा.ग. जाधव, द. दि. पुंडे, प्रतिभा रानडे, मीना वैशंपायन, लीला अर्जुनवाडकर, तारा भवाळकर आदी नामवंतांनी लिहिलेले आहेत. पुस्तकाच्या अर्पण पत्रिकेतील 'लेखनावर प्रेम असल्यामुळे मी लेखन केलं. कारण माझी ज्ञानावर नितांत श्रद्धा आहे. ज्ञान म्हणजेच आजचं आमचं, व्यक्तीच्या नि विश्वाच्या समग्र जीवनाचं भान 'दुर्गाबाईंच्या या मनस्वी शब्दकळेतून वाचकाला त्यांच्या विद्वत्तेच्या आणि ज्ञानव्यासंगाच्या विद्युलतेची चमक दिसून येते.

दुर्गा भागवत यांचे स्फुटलेखन संकलित करून 'संस्कृतिसंचित' (२०१५) हा लेखसंग्रह मीना वैशंपायन यांनी संपादित केला आहे. लोकसंकेत, आदिवासीविषयक, लोकसाहित्य व धर्म, लोककथा, पाककला, पक्षीजीवन इत्यादी विविध विषयांवरील वेगवेगळ्या नियतकालिके व मासिके यांतून विखुरलेले लेखन एकत्रित करून 'संस्कृति संचित' अतिशय परिश्रमाने संपादकांनी साकार केले आहे.

शकुंतला परांजपे यांच्या मराठी साहित्यात आपल्या अंगभूत वैशिष्ट्याचे चमक दाखवणाऱ्या उत्स्फूर्त लेखांचे संपादन 'निवडक शकुंतला परांजपे' (२०१७) या पुस्तकातून विनया खडपेकर यांनी केले आहे. ललित निबंध, व्यक्तिस्मरणे, कथा व अनुभवकथन इत्यादी २९ लेख यात समाविष्ट आहेत. गोपाळराव जोशी, आप्पा कर्वे आदींची वेधक व्यक्तिचित्रे रेखाटली आहेत.

व्यासंग आणि विद्वत्ता यांची साक्ष देणारे रा.चिं. ढेरे यांचे विविध प्रकारचे लेखन हे मराठी वाङ्मयाचे मोठे संचित आहे. 'व्यक्ती आणि वाङ्मय' या दोन्ही बाबींवर प्रकाश पाडावा या हेतूने त्यांच्याविषयी प्रसिद्ध झालेले लेखन संकलित करून दोन्ही कन्या अरुणा ढेरे आणि वर्षा गजेंद्रगडकर यांनी 'लोकसंस्कृतीचे प्रातिभदर्शन' (२०००) ह्या ग्रंथाचे संपादन केले आहे. गो.म. कुलकर्णी, नरहर कुरुंदकर, लीला अर्जुनवाडकर, यु.म. पठाण, र.बा. मंचरकर प्रभृतींनी लेख लिहिले आहेत. तसेच, त्यांच्या 'लज्जागौरी', 'महामाया', 'श्री विठ्ठल : एक महासमन्वय' इत्यादी ग्रंथांच्या संदर्भात लक्ष्मणशास्त्री जोशी, स.रा. गाडगीळ, कृ.पां. देशपांडे आदी दिग्गजांनी लेख शब्दांकित केले आहेत. प्र.के. अत्रे, पु.ल. देशपांडे अशा मान्यवर साहित्यिकांनी पाठवलेली पत्रेही यात समाविष्ट आहेत. संपूर्ण आयुष्यभर ज्ञानव्यवहार गांभीर्याने आणि सौहार्दाने करणारे रा.चिं. ढेरे

यांच्या व्यक्तित्वाचा व वाङ्मयाचा वेध घेणारा हा ग्रंथ संग्रहणीय आहे.

संशोधन

मराठी भाषेचे स्वरूप, भाषाविज्ञान, मराठीपणाचा शोध आदी विषयांवरील संशोधनात्मक लेखनाची संपादने साकार झालेली आहेत. त्यामध्ये 'ग्रंथाली'ने प्रकाशित केलेला, 'जागतिकीकरणाचं भान मराठीला देणाऱ्या आणि मराठीपण जगभर नेणाऱ्या सर्वांना' ही लक्षवेधी अर्पणपत्रिका असलेला 'शोध मराठीपणाचा' (२००७) हा अरुणा ढेरे, भूषण केळकर व दिनकर गांगल यांनी संपादन केलेला ग्रंथ होय. परदेशस्थ मराठी लोकांना आवाहन करून मागविलेले लेख, मराठी संस्कृती व भाषा या संबंधात केलेले गेल्या शतकभरातील विविध मान्यवरांचे लेखन, सद्यकाळात मराठीच्या प्रश्नाकडे जागरूकपणे पाहत असलेल्या काही नामवंतांच्या मुलाखती आणि संपादकांची वेचक प्रस्तावना हे या ग्रंथात समाविष्ट आहे. स्थलांतर, विज्ञान-तंत्रज्ञानाची प्रगती, परदेशात स्थायिक झालेल्या मराठी माणसांच्या भोवतीचे भाषिक व सांस्कृतिक पर्यावरण, त्यांची मानसिकता, महाराष्ट्रीय कला, क्रीडा, साहित्य, संगीत यांची वैशिष्ट्ये भारतीय पातळीवर कस राखून प्रभावशाली ठरावीत यासाठी मराठी माणूस कसा व का कमी पडला आहे, स्वभाषा, स्वदेश आणि संस्कृतीबद्दल समाजात निर्माण झालेला न्यूनगंड या साऱ्यांबद्दलचे 'विचारसंचित' मराठीच्या विस्तारलेपणाच्या पार्श्वभूमीवर ग्रंथातून मांडले आहे. आज मराठी भाषेला 'अभिजात दर्जा' प्राप्त झाला आहे. 'ग्रंथाली'ने मराठी भाषेविषयी दोन दशकांहूनही अधिक काळापूर्वी घेतलेला हा वेध वैशिष्ट्यपूर्ण होय.

विविध विद्यापीठांतील पदव्युत्तर मराठी अभ्यासक्रमाशी संबंधित तीस लेख असलेल्या 'सामाजिक भाषाविज्ञान' (२००५ ते २०१३) या पुस्तकाचे संपादन जयश्री पाटणकर यांनी केले आहे. या विषयाची 'संकल्पना, भाषिकबदल, संज्ञापन', 'भाषाविज्ञान आणि इतर विद्या शारदा', 'भाषिक नियोजन व उपाय' अशा महत्त्वाच्या मुद्यांचा ऊहापोह करून पाटणकर यांनी मार्गदर्शक प्रस्तावना लिहिली आहे. सामाजिक कामांच्या प्रेरणांचा बोध, बलस्थानांचा वेध आणि आव्हानांचा शोध घेणाऱ्या 'पन्नाशी सामाजिक महाराष्ट्राची' (२०११) या अक्षर प्रकाशनाच्या ग्रंथाचे संपादन मेधा कुलकर्णी यांनी केले आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या स्थापनेच्या सुवर्ण महोत्सवानिमित्त महाराष्ट्राच्या प्रगतीचा आढावा घेतला आहे. महाराष्ट्रातील विविध स्वयंसेवी संस्थांचे उदाहरणार्थ, 'हमाल पंचायत', 'स्त्री आधार केंद्र', 'आकाश', 'स्नेहालय', 'प्रयास', 'मुंबई ग्राहक पंचायत' इत्यादी. कार्य, केलेल्या कामगिरीचे स्वरूप, उपयुक्तता यांचा परिचय करून दिलेला आहे. सामाजिक क्षेत्रात सक्रिय

राहून अनुभव घेतलेल्या जाणकारांची मतप्रदर्शन शब्दबद्ध केली आहेत. स्वयंसेवी संस्था-संघटनांनी निर्मिलेल्या मनुष्यबळाची, सामाजिक माहितीची, ज्ञानरूपी भांडवलाची मोजदाद, त्यांनी महाराष्ट्राला दिलेल्या संचिताची नोंद आणि त्यांच्या भरीव योगदानाची दखल घेत संपादकांनी वेचक प्रस्तावना लेखन केले आहे.

‘संशोधन’ या ज्ञानाधिष्ठित आणि चिकित्सक असलेल्या क्षेत्रात भरीव काम करणाऱ्या ‘साहित्य प्रेमीभगिनी मंडळ’ पुणे या संस्थेने ‘संशोधन : स्वरूप आणि व्याप्ती’ (२०२३) या विषयावर चर्चासत्र आयोजित केले होते. यात सादर झालेल्या शोधनिबंधांचे हे पुस्तकरूपी फलित संस्कृती प्रकाशन व साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळ यांच्या सहयोगातून सिद्ध झाले आहे. मंदा खांडगे, कीर्ती मुळीक व सुजाता शेणई यांनी प्रस्तुत ग्रंथाचे संपादन केले आहे. विविध क्षेत्रांत संशोधन करणाऱ्यांची संख्या विपुल आहे. प्रत्येक संशोधकाला संशोधनपूर्व तयारी करावी लागते. ही तयारी व संशोधन विषयाची निवड त्याने कशी करावी, तो विषय कसा मांडावा, आराखडा कसा करावा, उपसंहार कसा लिहावा या म हत्वाच्या बाबींचे नेटके मार्गदर्शन या ग्रंथातून अनुभवी मान्यवरांनी केले आहे.

गौरवग्रंथ

‘समकालीन साहित्य : प्रवृत्ती आणि प्रवाह’ (१९८५) हा द.भि. कुलकर्णी-अभिनंदन ग्रंथ यांच्या ५१ व्या वाढदिवसानिमित्त मृणालिनी पाटील, ज्योती लांजेवार व इतर यांनी संपादित केला. समकालीन साहित्यात आढळणाऱ्या विविध प्रवाहांचा धांडोळा समकालीन साहित्यातील प्रवृत्ती व त्याबद्दलच्या अभिव्यक्तीत अभिवृद्धी घडवणाऱ्या संस्था, चर्चाकेंद्रे, घटना इत्यादी विषयांचा चार विभागांतून ऊहापोह करणारे लेख या ग्रंथात समाविष्ट आहेत.

‘राम-सेतू’ या शीर्षकांतर्गत स्नेहल तावरे यांनी प्राचार्य राम शिंदे गौरवग्रंथ संपादित केला आहे. राम शिंदे यांनी केलेली समाजसेवा, त्यांचे उन्नत शैक्षणिक कार्य, त्यांची गुणवैशिष्ट्ये इत्यादींचे वर्णन करणारे विविध लेख मान्यवरांनी लिहिले आहेत.

साहित्य

मराठी साहित्याचे विविध प्रकार वाचताना वा अभ्यासताना वाचकांच्या अनुभवासंपन्नतेत भर पडते. असाच विचार करून ‘साहित्याने मला काय दिले?’ (सु.धा.२००७) या ग्रंथाचे संपादन स्नेहल तावरे व आरती दातार यांनी सिद्ध केले आहे. नामवंत साहित्यिकांचा साहित्यप्रवास या ग्रंथातून

संपादकांनी घडवला आहे. १९२०पासून पुढील सत्तर वर्षांच्या कालखंडातील साहित्यिकांचे हे लेख म्हणजे वाङ्मयीन प्रवाहातील स्थित्यंतराचा इतिहासच होय.

‘विचारधारा’ (२०१५) या लीलावती प्रकाशनाच्या ग्रंथाचे संपादन स्नेहल तावरे व भास्कर शेळके यांनी केले आहे. गोपाळ गणेश आगरकर यांच्यापासून आजचे आघाडीचे लेखक सदानंद मोरे यांच्यापर्यंत दहा साहित्यिकांच्या विविध प्रकारच्या गद्य वेच्यांचा यामध्ये समावेश आहे. महर्षी विठ्ठल शिंदे, वा.म. जोशी, श्री.म. माटे, दुर्गा भागवत, रा.ना. चव्हाण, रावसाहेब कसबे आदींचे लेख वाचकांना वैचारिक संस्कृतीच्या समृद्धीचा प्रवास घडवतात.

समग्र साहित्य

राजारामशास्त्री भागवत यांनी विविध विषयांवर केलेले विपुल लेखन दुर्गा भागवत यांनी सहा खंडांत संपादित केले आहे. (१९७९)

सरोजिनी वैद्य यांनी दिवाकर (शंकर काशीनाथ गर्गे) यांच्या नाट्यछटा, एकांकिका, नाटके, कथा, आत्मसंवाद, ललितगद्य, पत्रे, रोजनिशी, केशवसुत-संशोधन असे विविध प्रकारचे प्रकाशित-अप्रकाशित साहित्य ‘समग्र दिवाकर’ (१९९६) या ग्रंथात संपादित केले आहे.

ग्रंथाच्या अखेरीस अनेक माहितीपूर्ण परिशिष्टे आहेत. माणूस आणि लेखक या नात्याने दिवाकरांचे व्यक्तित्व सरोजिनीबाईंनी मनःपूर्वकतेने प्रस्तुत ग्रंथातून साकारले आहे.

साहित्य-निर्मिती प्रेरणा

संस्कृती प्रकाशनाच्या प्रकाशक सुनीताराजे पवार यांनी ‘प्रतिभावंतांचं गाव’ (प्रथम २०२०/ द्वि.आ. २०२४) या ग्रंथात मराठीतील मान्यवर लेखकांचे ‘आपलं गाव आणि आपलं बालपण’ या विषयीचे विविध लेख संपादित केले आहेत. त्यातून या साहित्यिकांच्या व्यक्तित्वाची जडणघडण, बालपणापासून सामावलेली सर्जकशक्ती आणि साहित्यनिर्मितीमागील प्रेरणांचे मनोज्ञ दर्शन घडते. नागनाथ कोत्तापळे यांचा ‘काळजात रुतून बसलेलं घर’, उत्तम कांबळे यांचा ‘भाकरीखाली दबलं बालपण’, रामचंद्र देखणे यांचा ‘प्रज्ञावंतांचा गाव’, भारत सासणे यांचा ‘दूर गेलेलं घर’, मिलिंद जोशी यांचा ‘अहा ते सुंदर दिन हरपले’, मंदा खांडगे यांचा ‘कोकणची माझी स्वप्नभूमी’, महेंद्र कदम यांचा ‘ठरवलेल्या गावपणाच्या नोंदी’, रणधीर शिंदे यांचा ‘नाव नसे मशहूर परि’,

स्वतः संपादनकांनी लिहिलेला 'श्री सेवागिरी महाराजंचे पुसेगाव' असे अनेकविध लेख यांत समाविष्ट आहेत. बालपणीच्या आठवणींच्या आत्मकथनपर लेखनातून स्वप्नरंजन वा आत्मगौरव यापेक्षा आत्मप्रत्ययाची ओळख व्यक्त होते, हे या संकलनाचे महत्त्व संपादकांनी प्रस्तावनेतून अधोरेखित केले आहे.

साहित्यातील नातीगोती

मौज प्रकाशनगृह यांच्या 'बापलेकी' (प्रथम २००४/चौथी आवृत्ती २००६) या पुस्तकाचे पद्मजा फाटक, दीपा गोवारीकर व विद्या विद्वांस या त्रयीने संपादन केले आहे. बापलेकीच्या नात्यातील गुंतागुंत, प्रेम, आस्था, मतभेद, आजारपणे, भांडणे, कर्तव्ये आणि बदलत्या सामाजिक परिस्थितीचा प्रभाव असे निरनिराळे पैलू व्यक्त करणारी शब्दचित्रे यात आहेत. पारदर्शी प्रतिबिंबांचे दर्शन घडवणारे हे विविध लेख सखोल, हृदयस्पर्शी, प्रामाणिक व त्यामुळेच अंतर्मुख करणारे आहेत. 'लेकींचे मनोगत' - विद्या बाळ, गौरी देशपांडे, अरुणा ढेरे, प्रिया तेंडुलकर, अनुराधा पोतदार, पद्मजा फाटक आदींनी व्यक्त केले आहे. तर मे.पु. रेगे, विजय तेंडुलकर, मुकुंद टाकसाळे, वसंत गोवारीकर प्रभृतींनी बापांचे अंतरंग खुले केले आहे. समाजशास्त्र, मानसशास्त्र, पारंपरिक व आधुनिक भवताल इत्यादी बाबींचा चौफेर विचार करून बापलेकीच्या नात्याचा परामर्श घेणारा दाभोलकरांचा अभ्यासपूर्ण लेख यात समाविष्ट आहे. मराठी साहित्यात 'बाप-लेकीच्या' नात्याचा संशोधनात्मक वेध घेण्याचा प्रयत्न प्रथम होत असावा, म्हणूनही या ग्रंथाचं महत्त्व मोठं आहे असे संपादक व प्रकाशक यांनी प्रतिपादन केले आहे.

कोश व सूची वाङ्मय

सर्व भारतीय भाषांमध्ये मराठीत आजवर झालेले कोशकार्य अभिमानास्पद मानले जाते. कोशवाङ्मयाच्या संदर्भात मराठी भाषा विकसित व समृद्ध आहे. मराठीत सुमारे ८२० कोश आहेत. मराठी कोशाची परंपरा प्रथमतः संस्कृत कोशांच्या आधारे झाली. महाराष्ट्रातील ज्ञानकोशकार श्री.व्यं. केतकर यांना कोशयुगाचे प्रवर्तक मानले जाते. शब्दकोशकर्ते य.रा. दाते, चिं. ग. कर्वे, वा.गो. आपटे, चरित्रकोशकार सिद्धेश्वरशास्त्री चित्राव आदी विद्वान व निष्ठावंतांची थोर परंपरा कोशवाङ्मयनिर्मितीला लाभली आहे. स्वातंत्र्योत्तर काळात महाराष्ट्र शासनाने विविध कोश प्रकाशित केले. लक्ष्मणशास्त्री जोशी, महादेवशास्त्री जोशी आदी कोशकार व सु.रा. चुनेकर, मु.श्री. कानडे इत्यादी सूचीकार यांचे बहुमोल योगदान आहे.

मराठी भाषेच्या समृद्धी आणि उपयोजनासाठी कोश व सूची वाङ्मयाचे महत्त्व लक्षात घेऊन सरोजिनी वैद्य

यांनी राज्य मराठी विकास संस्थेचे संचालकपद भूषवताना आपल्या कारकिर्दीत 'कोश व सूची वाङ्मय : स्वरूप आणि साध्य' (१९९७) हा ग्रंथ संपादित केला. प्रस्तुत ग्रंथात १) कोशवाङ्मय, २) सूचीवाङ्मय, ३) कोश आणि सूची, भावी कार्य व दिशा असे तीन मुख्य विभाग केले आहेत. कृष्ण श्री. अर्जुनवाडकर, मिलिंद मालशे, श्री.ब. गोगटे, श.रा. गणपुले आदी तज्ज्ञमंडळींनी मार्गदर्शनपर विविध लेख यात लिहिले आहेत. संदर्भग्रंथाचे मुख्य मूल्य असलेल्या या संपादित ग्रंथामुळे वाङ्मयकोश, सूची यांचे महत्त्व, अभ्यासपूर्ण माहिती अभ्यासकांना होते आणि संपादकांची याबाबतची सजग दृष्टीही यातून व्यक्त होते.

समीक्षा

महाराष्ट्रातील नामवंत प्राध्यापिका आणि व्यासंगी समीक्षक म्हणून सुपरिचित असलेल्या लीला गोविलकर यांच्या सेवानिवृत्तीच्या निमित्ताने त्यांच्या गौरवार्थ 'समीक्षा-विविधा' (२००५) हा ग्रंथ साकार झाला. या ग्रंथाचे संपादन विद्यागौरी टिळक यांनी केले आहे. मराठी समीक्षेच्या क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या स्त्रियांच्या लेखनाचे एक प्रातिनिधिक चित्र उभे राहावे, त्यातून स्त्रियांच्या समीक्षालेखनातील बलस्थाने दिसावीत आणि आजवरच्या वाटचालीचा आवाका लक्षात यावा ह्या भूमिकेतून हा ग्रंथ सिद्ध केल्याचे संपादकांनी प्रस्तावनेत नमूद केले आहे. प्रस्तुत ग्रंथात उज्वला गोखले, वृंदा भार्गवे, आशा कर्दळे, मंदा खांडगे, अंजली सोमण, नीलिमा गुंडी आदी नामवंत २१ लेखिकांचे समीक्षालेख समाविष्ट आहेत. स्त्रीलिखित कथा, काव्य, नाट्य, आत्मकथा, स्त्री-चळवळ इत्यादी विविध विषयांशी संबंधित हे समीक्षालेखन आहे.

'सत्यापासून साहित्यापर्यंत' (२०१५) या ग्रंथाचे संपादन वंदना महाजन यांनी केले आहे. रवींद्र शोभणे यांच्या कथा व कादंबरी या वाङ्मयप्रकारांची मान्यवर समीक्षकांनी केलेली समीक्षा या ग्रंथात समाविष्ट केली आहे. त्यांच्या 'प्रवाह', 'रक्तध्रुव', 'चिरेबंद', 'उत्तरायण' आदी कादंबऱ्या आणि 'वर्तमान', 'दाही दिशा', 'शहामृग', 'अदृष्टाच्या वाटा' इत्यादी कथासंग्रह यावरील समीक्षालेख किशोर सानप, चंद्रकांत बांदिवडेकर, रेखा इनामदार-साने, नागनाथ कोत्तापळे प्रभृतींनी लिहिले आहेत. १९९० नंतर सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय मूल्यांची व परिस्थितीची झालेली परवड यांची संवेदनशीलतेने दखल घेत रवींद्र शोभणे यांनी केलेल्या साहित्यलेखनाचा विविधांगी शोध या समीक्षकांनी घेतला आहे.

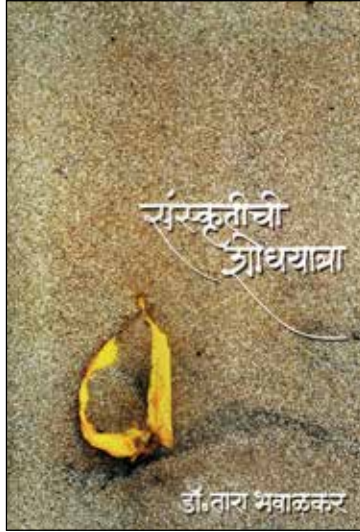
प्रस्तुत कालखंडातील स्त्रीच्या व्यक्तित्वाचा आणि व्यक्तिमत्त्वाचा वेध घेणारे, विविध लेखक व लेखिकांचे कर्तृत्व मानणारे, साहित्यिकांचे साहित्य वा त्यांच्याविषयीचे विशेष सांगणारे, साहित्याची चिकित्सा करणारे, गौरवणारे,

अभिनंदनपर सन्मानित करणारे आणि शिक्षण, नाट्य, संगीत इत्यादी निरनिराळ्या विषयांचे मर्म विशद करणारे अनेकविध लेख लेखिकांनी लिहिले आहेत. त्यांच्या संपादनांतून सखोल आणि विस्तारलेल्या लेखनसंपदेची जाणकारांना ओळख होते. मराठी संपादित लेखसंग्रहांच्या विविधतेचे प्रमाण आशय, विषय व निमित्त या दृष्टीने लक्षणीय आहे.

पत्रवाङ्मय

मराठी साहित्यात पत्रसंग्रहांचे प्रमाण मोजकेच आहे. प्रस्तुत कालखंडात कुसुमावती देशपांडे व आत्माराम रावजी देशपांडे (कवी अनिल) यांच्यातील विवाह संपन्न होण्याआधीच्या काळातील 'पत्रव्यवहार', 'कुसुमानिल' (१९७२) या नावाने कृष्णाबाई मोटे यांनी संपादित केला आहे. 'आहे मनोहर तरी' या सुनीता देशपांडे यांच्या आत्मकथनावर अनेक वाचकांच्या प्रतिक्रिया आल्या. त्यातील काही निवडक वाचकपत्रांचा व लेखिकेने उत्तरादाखल लिहिलेल्या पत्रांचा संग्रह, विजया राजाध्यक्ष आणि श्री.पु. भागवत यांनी 'आहे मनोहर तरी : वाचन आणि विवेचन' (२०००) हा ग्रंथ संपादित केला आहे.

या शतकाच्या सुरुवातीच्या कालावधीत स्वाती कर्वे यांनी संकलित केलेली 'स्त्रियांची शतपत्रे' (इ.स. १८५० ते इ.स. १९५०) हे महत्त्वाचे संपादन होय. प्रतिमा प्रकाशनाने २००९मध्ये प्रकाशित केलेल्या ह्या ग्रंथात स्त्रियांचा नियतकालिके व वृत्तपत्रे यांतून प्रसिद्ध झालेला पत्रव्यवहार समाविष्ट केला आहे. उपरोक्त शंभर वर्षांतील स्त्रियांच्या पत्रव्यवहाराचे सामाजिक मूल्यमापन केले आहे. वाचन, शिक्षण, विविध क्षेत्रांतील कर्तृत्वाला मिळालेला वाव यामुळे 'स्त्री'चे व्यक्तिमत्त्व बदलत गेले. शैक्षणिक विकासाबरोबर स्त्रीची संवेदनशीलता विकसित होत गेली. स्त्रियांच्या पत्रांच्या रूपाने त्यांच्या वाटचालीचे चित्र नियतकालिके व वृत्तपत्रे यातून साकार झाले. त्यातून सामाजिक परिवर्तने, सांस्कृतिक स्थितीगती, काळाबरोबर बदलत जाणारे समाजाचे चित्र आणि स्थित्यंतरे दिसून येतात. रमाबाई रानडे, काशीबाई कानिटकर, आनंदीबाई जोशी, सावित्रीबाई फुले, पंडिता रमाबाई आदींनी लिहिलेल्या विविध पत्रांचे व्यक्तिगत, सामाजिक, राजकीय इत्यादी वर्गीकरण केले आहे. 'स्वाती कर्वे यांच्या पत्र-संशोधनामुळे परंपरा व आधुनिकता यांच्या द्वंद्यात सापडलेल्या मराठी स्त्रीच्या सर्जनशील संवेदनशीलतेचे बहुरंगीदर्शन घडते' हा ज्येष्ठ समीक्षक रा.ग. जाधव यांनी



दिलेला अभिप्राय ग्रंथाची मौलिकता विशद करतो.

खंड व प्रकल्पात्मक संपादन

स्त्री-वाङ्मयाचा इतिहास सिद्ध करणारा मराठीतील पहिला प्रकल्प म्हणजे 'स्त्रीसाहित्याचा मागोवा' हा प्रकल्प होय. साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळ आणि भारती विद्यापीठ अभिमत महाविद्यालय, पुणे यांच्या या संयुक्त प्रकल्पांतर्गत त्यांनी स्त्री-साहित्याच्या इतिहासाचे तीन खंड प्रकाशित केले. त्यातील खंड १ (१८५० ते १९५०) व खंड २ (१९५१ ते २०००) यामधून स्त्रीनिर्मित लोकसाहित्यापासून स्त्री संपादित साहित्यापर्यंतची वर्गवारी करून संपादकांनी प्रत्येक साहित्यप्रकारावर (कविता, कथा, कादंबरी, आत्मचरित्र, चरित्र, संपादन इत्यादी) स्वतंत्र लेख लिहून घेतले आहेत. तिसऱ्या खंडात स्त्री-साहित्यिकांची नावे व त्यांचे लेखन, ग्रंथसूची आदी माहिती संकलित केली आहे. भारतीय भाषांतील स्त्री-साहित्याचा मागोवा (खंड १ व २) उपरोक्त कालावधीतील भारतीय वीस भाषांमधील स्त्री साहित्याचा आढावा घेणारे हे दोन्ही संपादित खंड आहेत. 'स्त्री साहित्याचा मागोवा (खंड ४)' ह्यात २००० ते २०१० ह्या दशकातील साहित्याचा धांडोळा घेतला आहे. 'भारतीय समाजसुधारक आणि विचारवंतांचे स्त्रियांच्या विकासातील योगदान (१८०० ते २०००)' या ग्रंथाचे २०२२मध्ये मंदा खांडगे, स्वाती कर्वे, विद्या देवधर व कल्याणी दिवेकर यांनी संपादन केले आहे. प्रस्तावनालेखन सदानंद मोरे यांनी केले आहे. एकूणच साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळाने स्त्री-साहित्य विषयक बृहदप्रकल्प सिद्ध केलेले आहेत. ही महत्त्वपूर्ण व अभिनंदनीय बाब आहे.

शाश्वती स्त्री-सर्जनशक्ती विकास केंद्र, भारती विद्यापीठ अभिमत विश्वविद्यालय या संस्थेने सिद्ध केलेला प्रकल्प म्हणजे 'स्त्रीलिखित मराठी कविता, कथा आणि कादंबरी (१९५० ते २०००) हे तीन खंड होत. अरुणा ढेरे यांनी त्याचे संपादन केले आहे.

महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे या संस्थेच्या संशोधन विभागाने डॉ. अरुणा ढेरे यांच्या मार्गदर्शनाखाली महाराष्ट्र साहित्य पत्रिकेतील १०० वर्षांतील निवडक लेखांचे संकलन हा प्रकल्प हाती घेतला. त्याद्वारे 'अक्षरधन : निवडक महाराष्ट्र साहित्य पत्रिका' हा ग्रंथ नीलिमा गुंडी यांनी संपादित केला आहे. 'अक्षरधन'चे स्वरूप स्पष्ट करताना यातील लेखांची निवड करताना लक्षात घेतलेल्या विविध आशयसूत्रांची नोंद संपादकांनी

प्रथम केली आहे. उदाहरणार्थ, संस्थेची उद्दिष्टे व फलश्रुती, वाङ्मयीन पर्यावरणविषयक, व्यक्तिवेध, पुस्तकपरीक्षणे इत्यादी एकूण सात विभाग केले आहेत. प्रत्येक विभागाच्या सुरुवातीला प्रस्ताविक जोडून लेखांचा अनुक्रम कालानुसार लावलेला आहे. या ग्रंथात वि.मो. महाजनी, रा. भि. जोशी, श्री.के. क्षीरसागर, पु.ल. देशपांडे, इंदिरा संत, कमल देसाई, वसंत आबाजी डहाके, भालचंद्र नेमाडे, चंद्रशेखर बर्वे, म.श्री. दीक्षित, गं.ना. जोगळेकर प्रभृतींचे एकूण ८१ लेख समाविष्ट केले आहेत. साहित्यिक संस्थांमुळे भाषा आणि संस्कृती यांचे संक्रमण पुढील पिढ्यांकडे होत असते. समाजमनाची अभिरुची विकसित करण्याचे काम परिषदेच्या पत्रिकेने वर्षानुवर्षे केले आहे. संस्थेचे हे योगदान यातून वाचकांपर्यंत पोहोचवले आहे. एक हजारहून अधिक पृष्ठसंख्या असलेल्या ह्या ग्रंथाची प्रस्तावना अभ्यासपूर्ण व वाचनीय आहे. यातील लेखनाचे घाट वेगवेगळ्या स्वरूपाचे आहेत. यातील सर्वच लेख मराठी वाङ्मयातील 'अक्षरसंचित' होय. जाणकारांना व अभ्यासकांना संदर्भ ग्रंथ म्हणून उपयुक्त असलेला हा ग्रंथ वाचकांना एका मोठ्या वाङ्मयीन कालपटाचे दर्शन घडवतो.

संपादकीय प्रस्तावना

संपादनकार्यात 'प्रस्तावनालेखन' महत्त्वाचे होय. कोणत्याही संपादित ग्रंथाचा परामर्श घेणारा 'प्रस्तावना' हा एक जाणता आलेख असतो. संपादित केलेल्या साहित्यकृतीचा हेतू, प्रयोजन, आशय, विषय, गुणवैशिष्ट्ये आणि मर्यादा या साऱ्यांचे उभे-आडवे छेद घेऊन वाचकांना तिचे महत्त्व, सौंदर्य आणि वास्तव यांचे दर्शन प्रस्तावनेतून घडवले जाते. संपादन केलेल्या साहित्यकृतीप्रमाणेच जाणत्या वाचकांनी मूळ संहिताही वाचावी, समजून घ्यावी व त्या दृष्टीने अभ्यासकांनाही उद्युक्त करणे हे विवेचक प्रस्तावनेचे कार्य होय.

प्रस्तुत कालखंडातील स्त्री-संपादित साहित्यकृतींच्या निवडक प्रस्तावना अतिशय विचारगंभीर्याने, जबाबदारीने व संवेदनशीलतेने लिहिलेल्या दिसतात. मंदा खांडगे, अरुणा ढेरे, प्रतिभा कणेकर, नीलिमा गुंडी, स्वाती कर्वे, नीरजा, रेखा इनामदार साने, वंदना बोकील-कुलकर्णी, विद्युत भागवत, विद्यागौरी टिळक, प्रभा गणोरकर, अनुजा जोशी आदी विचार व प्रतिभासंपन्न संपादकांनी विविध वाङ्मयीन प्रकारांसाठी लिहिलेल्या अभ्यासपूर्ण व विवेचक प्रस्तावनांमधून रसिकता, संवेदनशीलता आणि तरलता यांचे दर्शन घडवले आहे. स्त्री-जीवन, समस्या, स्थित्यंतरे, आव्हाने इत्यादींचा शतकाहून अधिक कालपट विचारात घेऊन मौलिक निरीक्षणे वा निष्कर्ष नोंदवले आहेत. मर्यादाही व्यक्त केल्या आहेत. या सर्व दिग्गज संपादकांच्या अनेकविध प्रस्तावनांबद्दल एकत्रित म्हणायचे तर जसा वस्त्राचा पोत असतो, भावनांचा पोत असतो, स्पर्शाचाही

असतो तसा या प्रस्तावनांचाही एक आगळा पोत आहे. ह्या पोताची अभ्यासाने केलेली, संवेदनशील धाग्यांनी विणलेली घट्ट वीण आहे. त्यातून अंतर्मनाला जाणवणारा आवेग, आर्तता आणि आत्मीयतेचा ओलसर स्पर्श आहे.

संकीर्ण

संशोधक अभ्यास करून 'पीएच.डी. - विद्यावाचस्पती' ही पदवी प्राप्त करतात. तथापि त्यांनी विद्यापीठात सादर केलेले शोधनिबंध पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केले जातातच असे नाही. 'प्रबंध एकादशी' (१९९९) या ग्रंथाचे संपादन मंदा खांडगे यांनी केले आहे. प्रस्तुत ग्रंथात पीएच.डी. परीक्षेसाठी सादर केलेल्या अकरा प्रबंधांचे साररूप शोधनिबंध संकलित केले आहेत. हे.वि. इनामदार यांच्या मार्गदर्शनाखाली प्रबंधलेखन केलेल्या विद्यार्थिनींनी त्यांच्या अमृतमहोत्सवानिमित्त हा ग्रंथ त्यांना अर्पण केला आहे. काव्य, कथा, कादंबरी, नाट्य, संतसाहित्य इत्यादी विविध वाङ्मयप्रकारांनी संबंधित असलेले हे प्रबंध आहेत.

'माझा प्रवास- विष्णूभट गोडसे वरसईकर' (प्र.आ. २००८ - द्वि.आ.२०१६) - ह्या प्रवासवर्णनात्मक असणाऱ्या पुस्तकाचे चरित्र मृणालिनी शहा यांनी संपादित केले आहे. थोर व्यक्तींची, विद्वानांची चरित्रे लिहिली जातात. येथे मात्र 'पुस्तकाचे चरित्र' लिहून संपादकांनी वेगळ्या वाटेने जाऊन लेखन केले आहे. 'माझा प्रवास' अथवा '१८५७ च्या बंडाची हकिगत' या गोडसेभटजींनी लिहिलेल्या पुस्तकाला २००७ मध्ये शंभर वर्षे पूर्ण झाली. शंभर वर्षात या पुस्तकाचा प्रवास कसा झाला, शंभर वर्षे एखादे पुस्तक मराठी वाचकांना का आवडावे, याचा शोध घेण्यासाठी लेखिकेने या पुस्तकाचे चरित्र लिहिले आहे. पुस्तकाच्या लेखकाचे, लेखकाच्या गावाचे आणि तेथे होणाऱ्या उत्सवांचे चरित्र मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. द्रव्य मिळवण्यासाठी उत्तर हिंदुस्थानात गेलेले गोडसेभटजी १८५७च्या शिपायांनी केलेल्या बंडात सापडले. आल्यावर प्रवासाची कथा ते इतरांना सांगत राहिले व त्याचे लेखनही केले. पुस्तकाच्या लेखनशैलीचा अभ्यास व तत्कालीन समाजाचा दस्तऐवज या नात्याने अवलोकन केले आहे. यातून वाङ्मयलेखनाची कालातीत असलेली ताकद व सामर्थ्य अधोरेखित होते.

समारोप

१९७५ ते २०२४ या कालखंडात अंदाजे ३०० हून अधिक स्त्री-संपादने उपलब्ध आहेत. प्रस्तुत लेखात सगळ्याच संपादित ग्रंथांचा समावेश करणे शक्य झाले नाही. प्रातिनिधिक संपादने विचारात घेतली आहेत. मराठी वाङ्मयातील संपादित साहित्याची परंपरा पूर्वीपासून चालत आलेली आहे. तिच्यातील सातत्यही टिकून आहे. स्त्रियांनी सिद्ध केलेल्या संपादनांची संख्या वाढती राहिलेली दिसते. समाजरथाची स्त्री आणि पुरुष

ही दोन्ही चक्रे समान गतीने व योग्य दिशेने धावती राहिली तर सामाजिक संस्कृतीचा, पर्यावरणाचा आणि जीवनाचा तोल सुयोग्य रीतीने सांभाळला जातो. संपादन क्षेत्रात पुरुष लेखकांची संख्या मोठी आहे, त्या तुलनेत उपलब्ध स्त्री-संपादनांचा अभाव जाणवतो. तथापि गुणात्मक दृष्टीने स्त्री संपादित पुस्तके परिपूर्ण आहेत हे लक्षात येते. साहित्यनिर्मिती मोठ्या प्रमाणावर झाल्यास पर्यायाने त्यावर आधारित संपादनग्रंथांची सिद्धताही अधिक संख्येने होईल.

साहित्यसृष्टीत संपादित साहित्याचे महत्त्वाचे स्थान आहे. साहित्याचे संपादन हे कौशल्याचे काम आहे. संपन्न वाङ्मयीन अभिरुची, मर्मवेधक समीक्षादृष्टी, गुणग्राही दृष्टिकोन आणि एकूण वाङ्मयीन परंपरेच्या स्थितीगतीचे नेमके भान यामुळे संपादनकार्य अधिकाधिक दर्जेदार होते. ह्या संदर्भात २-३ उदाहरणांची पुनर्नोंद करत आहे.

सरोजिनी वैद्य यांनी मराठी वाङ्मयच्या क्षेत्रात काव्य, कथा, चरित्र, समग्रवाङ्मय, कोश व सूचीवाङ्मय अशी एकूण ११ संपादने (१९६१-१९९७) सिद्ध करून त्यांच्या पुढच्या पिढीतील स्त्री-संपादकांसाठी सजगतेने वाट करून दिली. प्रस्तुत कालखंडातील 'शंकर रामाणी यांची समग्र मराठी कविता' (२०२३) या ग्रंथाचे अनुजा जोशी यांनी केलेले संपादन उल्लेखनीय आहे. त्यांनी रामाणींच्या गूढ आणि दुर्बोध वाटणाऱ्या कवितांच्या आशयांचे अंतरंग उलगडत त्यातील काळोखाचे गूढ, उजळलेले दिवे, खडतर लौकिकातून अलौकिकाचा ध्यास हे मर्म तरलपणे साकारले आहे. रामाणींचे जीवनचरित्र, त्यांच्या कवितेचे प्रतिमाविश्व, आध्यात्मिकता व काव्यशैली याबाबतचे अनुजा जोशी यांनी संपादकीय प्रस्तावनेतून केलेले विवेचन अभ्यासकांना एक नवी दृष्टी देणारे आहे. त्यांनी मराठी वाङ्मयाच्या रसिकांसाठी व संशोधकांसाठी नवीन वाट मोकळी करून दिली आहे.

'मराठी स्त्री-आत्मकथनांची वाटचाल' (२०२३) या ग्रंथाचे संपादन केलेल्या प्रतिभा कणेकर यांची प्रस्तावना म्हणजे 'प्रतिभेचे प्रगल्भ प्रस्तावनालेखन' होय. १९१० ते २०१० या शतकभरातील आत्मकथनांचे संकलन करून त्यांचा सूक्ष्म व चिकित्सात्मक दृष्टीने परामर्श घेत वाचकांना वास्तवाचे दर्शन घडवण्याचे कार्य या ग्रंथाने साधले आहे. या सर्व आत्मकथनांचा विचार करताना त्यांना जाणवलेला महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे समाजाच्या विविध क्षेत्रांत आत्मविश्वासाने वावरणाऱ्या स्त्रीला समाजाकडून उचित सन्मान मात्र अजून

मिळत नाही हे कटू सत्यही आवर्जून नोंदवले आहे. पुरुषप्रधान समाजाच्या मानसिकतेत स्त्रीचे दुय्यमत्व घट्ट बसल्याचे कर्तृत्ववान स्त्रियांच्या अनुभवाला अनेक वेळा आले आहे. यातूनच स्त्रियांचे लेखन, संपादन, समीक्षा लेखन इत्यादी कमी वा मर्यादित का आहे, याची विविध कारणे शोधता येतात. भविष्यकाळातील स्त्रियांची आत्मकथने नवे अनुभव, सन्मान मिळाल्याचा आनंद व्यक्त करणारी असतील अशी सात्त्विक अपेक्षा त्यांनी व्यक्त केली आहे. त्यासाठी मोकळे, स्वागतशील वातावरण आजच्या समाजात निर्माण होण्याची आवश्यकता कणेकर यांनी प्रतिपादन केली आहे. २१व्या शतकातील पहिली पंचवीस वर्षे संपत आहेत, तरीही आपण स्त्रियांच्या त्याच प्रश्नांवर, समस्यांवर, मर्यादांवर चर्चा करत राहत आशावादी राहू या.

स्त्री-संपादकांचे योगदान मोठे आहे असे म्हणताना- स्नेहल तावरे, लीला गोविलकर, सुमती लांडे, सुनीताराजे पवार आदी या स्वतः प्रकाशक, लेखक आणि संपादक अशा त्रिविध भूमिका यशस्वीपणे पार पाडून मराठी साहित्यवर्तुळाच्या कक्षा रुंद करत आहेत, ही बाब अभिनंदनीय आहे. त्यांच्याकडून प्रेरणा घेऊन संपादनक्षेत्रात नवीन पिढीतील अभ्यास करणारे, लेखन व संपादन करणारे युवा साहित्यिक पुढे येतील अशी अपेक्षा आहे. ते सामान्य वाचकांपुढे निवडक व वेचक संपादित साहित्य ठेवून, त्यांना मूळ साहित्यकृतींचा आनंद घेण्यास उद्युक्त करतील. त्यातून वाचनसंस्कृती अधिकाधिक विकसित होईल हा विश्वास आहे. हा विश्वास वाढवण्याचे महत्त्वाचे श्रेय सर्व प्रकाशन संस्थांना व प्रकाशकांना आहे. लेखन



आणि संपादनकृती वाचकांपर्यंत पोहोचवण्यासाठी ते मुख्य आधारस्तंभ आहेत. खऱ्या अर्थाने ते प्रकाशदूत आहेत. ज्ञानाचे, संस्कृतीचे, विचारांचे आणि संचितांचे तेजोकिरण पुस्तके वा ग्रंथ प्रकाशित करून समाजाचे पर्यावरण उजळून टाकतात. त्यांचे या वाङ्मयक्षेत्रातील योगदान खूप मोलाचे आहे.

मराठी वाङ्मयेतिहासात स्त्रियांच्या सर्जनशील लेखनाचा व निवडक संपादनांचा धांडोळा घेऊ पाहणारा प्रस्तुत लेख जाणकार वाचक व अभ्यासक यांच्या दृष्टीने साहाय्यकारी ठरेल, असा विश्वास वाटतो.

- डॉ. वंदना जोशी

Madhuvan.joshi@gmail.com

महिला प्रकाशकांची दमदार पावलं...

(सन १९७५- २०२४)



नीला कदम

लेखकाला, त्याच्या निर्मितीला प्रकाशात आणतो, तो प्रकाशक.

एकेकाळी पुरुषांचे वर्चस्व असलेल्या या क्षेत्रात गेल्या पन्नास वर्षांत किमान साठ महिला प्रकाशकांनी उमटवलेली मोहोर लक्षणीय आहे. या व्यवसायात अर्थार्जनाच्या जोडीला साहित्यक्षेत्राचे आणि निर्मितीचे समाधान मिळतेच, पण लेखकाबरोबरच वाचकांनाही आपण काही देऊ शकतो, या भावनेतून येणारी कृतकृत्यता मोलाची आहे.

प्रकाशनाची पूर्वपीठिका

इसवी सन १४५०च्या सुमारास जर्मनीत जोहान गुटेनबर्ग याने मुद्रणकलेचा शोध लावला. ही कला भारतात पोहोचायला सुमारे सव्वाशे ते दीडशे वर्षे लागली. सन १६१०मध्ये फादर स्टीफन्स यांनी मराठीत लिहिलेले 'ख्रिस्तपुराण' प्रकाशित झाले. पुस्तकांची छपाई ही ज्ञानविस्ताराच्या दृष्टीने गरजेची आहे, हे जाणून स्वातंत्र्यपूर्वकाळात न्यायमूर्ती रानडे आणि लोकहितवादी (गापोळ हरी देशमुख) यांच्या प्रेरणेतून 'महाराष्ट्र ग्रंथोत्तेजक सभे'ची स्थापना सन १८९४मध्ये झाली; ज्यामुळे मराठी ग्रंथप्रकाशनाला चालना मिळाली. प्रारंभीच्या काळात मुद्रणव्यवसाय पूर्णपणे पुरुषवर्गाच्या हातात होता आणि तो मुंबईमध्ये एकवटला होता. सुमारे १९३०नंतर तो पुण्यात मूळ धरू लागला. आज एकविसाव्या शतकात प्रकाशन व्यवसाय पसरला असून सन १९७५नंतर प्रकाशन व्यवसायाकडे महिला वळू लागल्या आहेत. त्या या व्यवसायात स्थिर झाल्या आहेत व अजूनही काही जणींना हे क्षेत्र खुणावत आहे.

पुस्तकांमध्ये समाज, संस्कृती, सुसंस्कृतपणा, सजग जाणिवेचा सुयोग्य मेळ घालण्याचे मोठे सामर्थ्य आहे. चांगले वाचयला हवे त्यासाठी चांगले लिखाण प्रकाशित व्हायला हवे, या भावनेतून प्रकाशन व्यवसाय जोर धरू लागला. प्रकाशन हा केवळ व्यवसाय नाही तर समाजातील अनेक घटकांना सामावणारे, सर्जनाचा आनंद देणारे ते एक वर्तुळ आहे.

प्रकाशक म्हणजे लेखकाला प्रकाशात आणणारा, 'या हृदयीचे त्या हृदयी घातले' या भूमिकेतून लेखकाला वाचकांपर्यंत पोचवणारा असतो. लेखकाच्या मनातील भाव, विचार, कल्पना, समाजजीवन सर्वदूर पोचवण्यासाठी तो तत्पर असतो. कुणाला काय हवे, कुणाला काय आवडते, कुणाला काय जमते ते जाणून विविधांगांनी व्यक्त झालेल्या लेखकाच्या

शब्दांना पुस्तकाच्या कोंदणात बसवण्याचे काम प्रकाशकाकडून खुबीने केले जाते. शब्दांना पुस्तकाच्या चौकटीत बसवताना लक्षवेधक मुखपृष्ठ, चांगल्या दर्जाचा कागद, निर्दोष छपाई, सुबक आकार आणि वाजवी मूल्य बहाल करून वाचकांना मोहवण्याची जबाबदारी पार पाडणे; तसेच प्रकाशनाशी संबंधित असणाऱ्या तांत्रिक, आर्थिक बाबींमध्ये लक्ष घालून वितरणव्यवस्था मार्गी लावण्याचे काम हे महिला प्रकाशकांना चांगले साध्य होत आहे.

महाराष्ट्रातील महिला प्रकाशकांचा शोध घेताना साठपेक्षा अधिक नावे प्रकाशनविश्व डायरीमधून मिळतात. पुरुषवर्गाने कुटुंबातील स्त्रीच्या नावाने प्रकाशन संस्था सुरू करणे, तात्कालिक गरजेपुरती (एक-दोन पुस्तके प्रकाशित करण्यासाठी) प्रकाशक म्हणून नोंद करणे; प्रकृती अस्वास्थ्यामुळे तसेच घरगुती व अन्य काही कारणामुळे व्यवसायातून बाहेर पडणे, यामुळे प्रकाशकांच्या संख्येत फुगवटा निर्माण होतो. असे असले तरी ठामपणे व्यवसायात पाय रोवून भरीव कामगिरी करणाऱ्या अनेक प्रकाशक महाराष्ट्रात, भारतात आहेत, ज्यांनी प्रकाशनविश्वात मोठे योगदान दिले आहे. लेखमर्यादेसाठी सदर लेखात प्रतिनिधिक प्रकाशकांचा विचार केला आहे. ज्यांची नोंद घेणे गरजेचे आहे.

प्रकाशनाच्या वाटेवर

‘प्रवाहाविरुद्ध पोहताना’ या आत्मकथनाच्या लेखिका स्नेहसुधा कुलकर्णी यांनी जिद्द, चिकाटी आणि उत्तमाचा ध्यास घेऊन सन १९७६मध्ये ‘नीहार’ हा दिवाळी अंक काढला. ‘नीहार’ म्हणजे देखणा, चमकदार पण अल्पजीवी असणारा ‘दवबिंदू’! त्यांचा ‘नीहार’ मात्र दीर्घजीवी ठरला असून ४९व्या वर्षात पदार्पण करून सुवर्णमहोत्सवाच्या वेशीपर्यंत येऊन थांबला आहे. दिवाळी अंकात कादंबरी असेल तर अंक अधिक वाचनीय होतो, त्याचा खप वाढतो हे लक्षात घेऊन त्यांनी स्वतः ‘हरे राम हरे कृष्ण’ ही कादंबरी लिहिली. अंक प्रकाशित झाल्यानंतर सहा महिन्यांनी कादंबरी स्वतंत्ररीत्या पुस्तकरूपाने प्रकाशित केली. याप्रमाणे अनेक वर्षे अंक व कादंबरीचे प्रकाशन होत होते. ज्येष्ठ साहित्यिक डॉ. रा.शं. वाळिंबे यांचे ‘राजकारणी संत समर्थ रामदास’ या पुस्तकाचे हस्तलिखित प्रकाशनासाठी स्नेहसुधाताईकडे आले. आपल्यासारख्या नवोदित प्रकाशकाला या व्यासंगी लेखकाने विचारावे, याचे अप्रूप वाटून आर्थिक चणचण असताना त्यांनी पुस्तक छापण्यासाठी अनुमती दर्शवली. पुस्तकनिर्मिती उत्तम झाली. त्यानंतर १९८७मध्ये सरांच्या गौरवग्रंथासाठी सहसंपादक म्हणून त्यांना सरांनी संधी

दिली. या सुखद अनुभवामुळे, शाळेतील नोकरी सोडून ‘नीहारा प्रकाशना’मध्ये संपूर्णतया त्यांनी स्वतःला झोकून दिले, ते आजतागायत!

जगणे सुंदर करणाऱ्या साहित्यिकांचा सहवास, त्यांच्या लेखनाचा आनंद मधुमिता आणि राजीव बर्वे या पतिपत्नींना लाभला, तो प्रकाशन व्यवसायामुळे! ‘मायक्रोबायोलॉजिस्ट’ असणाऱ्या मधुमितांना प्रकाशन व्यवसायाचा गंधही नव्हता. ‘दिलीपराज प्रकाशन’चे प्रकाशक राजीव बर्वे यांच्याशी विवाह होऊन त्या बर्वे परिवारात सामावल्या गेल्या. एकदा ऑफिसमधून पुस्तकांची चोरी झाली, आता घरचे कुणीतरी ऑफिसमध्ये असायला हवे, अशा परिस्थितीत मधुमिता यांची प्रकाशन व्यवसायात ‘एंट्री’ झाली. दिवाळी अंक, त्यासाठी साहित्याची निवड, लेखक भेटी, चित्र काढून घेणे, ले-आऊट, मुद्रितशोधन या व यांसारख्या पुस्तकनिर्मितीतील अन्य बाबी त्यांनी मनःपूर्वक आत्मसात केल्या. प्रकाशनाची बैठक तयार झाली. त्या अनुषंगाने आर्थिक व्यवहारांची माहिती घेणे क्रमप्राप्तच होते. कोणतेही काम करताना अद्ययावत ज्ञान आपल्याजवळ असले पाहिजे, ही मानसिकता असल्याने मधुमिता बर्वे यांनी संगणकाशी मैत्री केली, त्या टेक्नोसॅव्ही झाल्या. इतकेच नव्हे तर ‘दिलीपराज’ला आवश्यकता असल्याने अॅडव्होकेटही झाल्या. संसाररथाच्या या जोडीने प्रकाशन रथाचे सारथ्य उत्तम केल्यानेच आज ‘दिलीपराज प्रकाशन’कडे



आदाराने पाहिले जाते.

श्रीरामपूरमध्ये जिद्दीने, अथक परिश्रमाने, ‘शब्दालय’ची (सन १९८४) उभारणी करून शब्दांच्या ओढीने वाचकांना, लेखकांना ज्यांनी आपलेसे केले अशा सुमती लांडे या एक मनस्वी प्रकाशिका आहेत. मराठी भाषेवर उदंड प्रेम, मराठी भाषेच्या अभ्यासिका, स्वतःच्या इच्छेने, स्वप्रेरणेने श्रीरामपूरमध्ये ‘शब्दालय’ हे पुस्तकभांडार थाटतात, हजारहून अधिक पुस्तके प्रकाशित करतात, हा त्यांचा प्रवास चकित करणारा आहे. जे करायचे ते मनापासून करायचे, जीव ओतून करायचे या त्यांच्या वृत्तीमुळे प्रकाशन व्यवसायात आज त्या समर्थपणे ‘शब्दालय’च्या चढत्या-वाढत्या आलेखाकडे कृतार्थतेने पाहत आहेत. सन १९८५पासून त्यांनी ‘शब्दालय’ हा दिवाळी अंक काढायला सुरुवात केली. पहिल्याच अंकाला तीन पुरस्कार लाभले. या अंकात पहिला लेख नरहर कुरंदकरांचा होता, ‘वेडी माणसंच जग घडवतात’ शब्दांचे, पुस्तकांचे वेड घेऊन श्रीरामपूरमध्ये शब्दालय उभारणाऱ्या, या स्त्रीभान असणाऱ्या कवीवृत्तीच्या प्रकाशिकेने कालसुसंगत विविध विषयांवरील पुस्तकांची निर्मिती केली आहे.

दै. केसरी, दै. तरुण भारत या वृत्तपत्रांमध्ये संपादन विभागात दहा वर्षे कार्यरत असणाऱ्या शशिकला उपाध्ये यांनी वार्ताकनाच्या निमित्ताने महाराष्ट्रातील अनेक संमेलनांमध्ये नामांकित साहित्यिकांच्या भेटीगाठी घेतल्या. वाचन, पुस्तके परीक्षण यामुळे पुस्तकांविषयी असणारे प्रेम वाढत गेले. अशातच सन १९८२मध्ये 'तरुण भारत' हे दैनिक बंद करण्याचा निर्णय व्यवस्थापनाने घेतला. त्यांच्या अर्थार्जनावर त्यांचे घर अवलंबून नव्हते. तसेच, व्यवसायनिवडीचे पूर्ण स्वातंत्र्यही घरातून होते. बेकार होणे, रिकामे बसणे हे शशिकलाताईंना मानवणारे नव्हते. त्यांनी अंतर्मनाचा कानोसा घेतला. 'पुस्तके हेच आपले विश्व आहे' या विचारातून त्यांनी पुस्तक प्रकाशनाचा मार्ग निवडला. परिचित लेखकांना हा विचार कळवून आपल्या प्रकाशनासाठी लिहिण्याची विनंती केली. लेखकांनी उत्साहाने त्यांची हस्तलिखिते देऊ केली. लेखकांकडून मिळालेल्या या बिनशर्त पाठिंब्याच्या आधारावर १ ऑगस्ट १९८४ रोजी सहा पुस्तके प्रकाशित झाली. 'चंद्रकला प्रकाशन'ची मुहूर्तमेढ रोवली गेली. सन १९८८मध्ये चंद्रकला प्रकाशनने माधवी देसाई यांचे 'नाच ग घुमा' हे आत्मकथन खूपच गाजले. जे प्रकाशित केले.

मूळ पत्रकारितेचा पाया असणाऱ्या मेधा राजहंस यांनी उमेदीच्या काळात श्री.ग. माजगावकर यांच्याकडे सन १९८२ पासून 'माणूस' साप्ताहिकासाठी काम केले. सहसंपादक म्हणून लेख मिळवण्यापासून तर डिस्पॅचपर्यंतचे काम करत संपादनाचे धडे घेतले. लेखन, वाचन, संपादन, निर्मिती या चारही क्षेत्रांत त्यांची जी कामे करण्याची पद्धती होती, ती माजगावकरांना आवडली. त्यांनी प्रोत्साहन देत पुढे जायची संधी दिली. त्यामुळे ते क्षेत्र राजहंस यांना आपले वाटू लागले. त्यांच्या कारकिर्दीचा हा सुरुवातीचा काळ असताना 'माणूस' साप्ताहिक रौप्यमहोत्सव करून बंद करायचे, हा विचार माजगावकरांच्या मनात होता. त्याच दरम्यान मेधा राजहंस यांनी 'नवउन्मेष' हा दिवाळी अंक काढला. जाहिराती मिळवल्याशिवाय दिवाळी अंक फायेदशीर ठरत नाही, हे चार दिवाळी अंक काढल्यावर त्यांच्या लक्षात आले. जाहिराती मिळवणे हे आपले ध्येय नाही. तर संपादन, निर्मिती यात आपल्याला रस आहे, हे जाणून त्यांनी विचारपूर्वक 'उन्मेष प्रकाशन' (सन १९८७) सुरू करण्याचा निर्णय घेतला. त्याचवेळी आर्थिक जबाबदारीची जाण ठेवून प्रकाशन किफायतशीर कसे होईल याचाही विचार त्यांनी केला होता. अंधश्रद्धा निर्माण करणारी पुस्तके तयार करायची नाही, सवंग लेखन छापायचे नाही, हे त्यांनी राजहंसी वृत्तीने ठरवलेले आहे. 'लोकांच्या जगण्यामध्ये भर घालणारी संस्था' हे त्यांचे ब्रीद आहे. आपले ध्येय निश्चित करून अवास्तव अपेक्षा न बाळगता समतोल भावाने त्या या क्षेत्रात कार्यरत आहेत.

मराठी भाषेच्या अध्यापक, अभ्यासक असणाऱ्या लेखिका, संपादिका डॉ. स्नेहल तावरे या 'स्नेहवर्धन रिसर्च

इन्स्टिट्यूट आणि स्नेहवर्धन प्रकाशन'च्या संचालक आहेत. 'तुम्ही प्रकाशन व्यवसायाकडे कशा वळलात?' असे त्यांना विचारले तेव्हा हसून त्यांनी सांगितले, "माझ्या पुस्तकाला, प्रकाशक मिळेना म्हणून!" त्यांचे पुस्तक प्रकाशित करायला कुणा प्रकाशकाने नकार दिल्यानंतर त्यांच्या यजमानांनी ग्रीन सिग्नल दिला. स्नेहवर्धनकडून उत्कृष्ट ग्रंथनिर्मिती झाली. पहिल्या पुस्तकाचे खूप कौतुक झाले. अनेक नामवंत प्राध्यापक, लेखक यांची पुस्तके स्नेहवर्धनने प्रकाशित केली. आतापर्यंत १२५०हून अधिक पुस्तकांची निर्मिती करणाऱ्या या प्रकाशन संस्थेशी ज्येष्ठ, श्रेष्ठ साहित्यिकांचे स्नेहबंध जुळलेले आहेत.

'मातीतून उगवणारे वेगवेगळे कोंब आणि हातात येणारे नवे पुस्तक दोन्हीही मला तितकाच आनंद देतात', असे म्हणणाऱ्या सुनीताराजे पवार... एक तल्लख बुद्धिमत्ता लाभलेली ग्रामीण भागातील मुलगी! पदवीनंतर राज्यसेवा आयोगाची परीक्षा त्या उत्तीर्ण झाल्या. मात्र मनाजोगते पद न मिळाल्याने शासकीय नोकरीकडे पाठ फिरवून वाचनवेड जपले जाईल असा प्रकाशन व्यवसाय त्यांनी निश्चित केला. त्यांच्या संस्कृती प्रकाशनने सन २००१ मध्ये व.बा. बोधे यांचे 'रानपावली' हे पुस्तक प्रकाशित केले. प्रकाशन सोहळा दिमाखदार झाला; तथापि वितरणव्यवस्थेबाबत अनभिज्ञ असल्याने पुस्तकाचे गट्टे तसेच पडून राहिले. पुस्तकविक्रीबाबत मार्ग मिळाला तो पुस्तकप्रदर्शनातून! संघर्ष प्रत्येक व्यवसायात असतो. त्यातून मार्ग काढणे, डोळसपणे विचार करणे, खंबीरपणे नव्या उमेदीने कार्यरत राहणे हा सुनीताराजेचा स्वभाव आहे. उपमुख्यमंत्री आर.आर. पाटील यांचे 'सहृदय योद्धा' संस्कृती प्रकाशनने काढले. महाराष्ट्र राज्यात संस्कृती प्रकाशनाचे नाव झाले. ५००हून अधिक पुस्तके प्रकाशित झाली.

विदर्भातील स्त्रीवादी चळवळीच्या कार्यकर्त्या अरुणा सबाने यांनी सन १९९८ मध्ये महिलांच्या समस्यांना वाहिलेले 'आकांक्षा' हे त्रैमासिक सुरू केले. स्त्रीवादी विचारसरणीला खतपाणी द्यावे, जास्तीत जास्त स्त्रियांना लिहिते करावे, ही भूमिका त्यामागे होती. आकांक्षा मासिकाचा जम बसल्यावर डॉ. बा.ह. कल्याणकर यांच्या मार्गदर्शनाखाली त्यांनी पुस्तक प्रकाशन क्षेत्रात पाऊल टाकले. सतत सहा महिने अखंड धडपड करून उत्तम पुस्तक साकारले, 'युगंधर नेते यशवंतराव चव्हाण!' त्यानंतर अनेक नामवंत लेखकांची पुस्तके 'आकांक्षा'कडून प्रकाशित झाली. लेखिका, संपादिका, कार्यकर्ता असणाऱ्या अरुणा सबानेचे उत्तम प्रकाशक म्हणून महाराष्ट्रभर नाव आहे.

श्रीशब्दरत्न प्रकाशनच्या संस्थापिका मधुवंती सप्रे या गेली २५ वर्षे प्रकाशन क्षेत्रात आहेत. साहित्याची, कवितांची विलक्षण ओढ मनाला असताना १४ वर्षे मुंबईमध्ये सकाळ, लोकसत्ता व वृत्तपत्रांसाठी त्यांनी पत्रकारिता केली. शब्दांची रोज भेट होऊ लागली. त्या शब्दांच्या प्रेमात पडल्या.

मनातल्या, अंतर्मनातल्या अनुभूती आकाराला येऊ लागल्या. सन १९९९मध्ये 'अक्षरगंध' हा कवितेला वाहिलेला अंक त्यांनी काढला. १५ वर्षे 'अक्षरगंध' हा दिवाळी अंक त्या काढत आहेत, जो अतिशय लोकप्रिय आहे.

लहानपणापासून वाचनाची आवड व पुस्तकांवर प्रेम करणाऱ्या कविता धोंगडे यांचा प्रकाशक बाळासाहेब धोंगडे (अक्षरवाङ्मय प्रकाशन २००६) यांच्याशी विवाह झाला. संसार आणि प्रकाशन व्यवसाय या दोन्ही गोष्टींची धुरा त्यांनी पतीसमवेत आनंदाने स्वीकारली. पुस्तकांच्या निर्मितीतून सर्जन, ज्ञानप्रसार, संस्कृती जतन करण्याचा आनंद मिळतो, ही भावना मनात असल्याने विविध प्रकारच्या उत्तमोत्तम २५२ पुस्तकांची निर्मिती अक्षरवाङ्मयकडून झाली आहे. हे पतिपत्नी श्रमाघामाच्या जोरावर व्यवसायात जीव ओतून काम करत आहेत.

'गोल्डनपेज पब्लिकेशन्स'च्या प्रकाशक अमृता या प्रदीप खेतमर यांच्याही विवाह करून पुण्यात स्थायिक झाल्या. तेव्हा प्रदीप खेतमर हे युनिक फिचर्सच्या 'समकालीन प्रकाशन'मध्ये नोकरी करत होते. तिथे मार्केटिंग, पुस्तकविक्री, प्रकाशन यांबाबत सखोल माहिती अमृता यांना मिळाली. या शिदोरीच्या जोरावर पुस्तक प्रकाशन क्षेत्रात काम करायचे असे या उभयतांनी ठरवले. 'पुणे पोस्ट' या नावाने साप्ताहिक सुरू केले. साहित्यक्षेत्रातील नामवंत लेखकांबरोबरच्या मैत्रीने 'गोल्डनपेज पब्लिकेशन' (सन २००८)

ही संस्था 'ग्रंथांचा विचार सद्विचारांचा प्रचार' हे ब्रीद उराशी बाळगून सुरू केली. साहित्यसंस्कृतीने समाजातील सद्विचारांना, नीतिमूल्यांना बळ दिले आहे; असे ते देता येते, अशी दृढभावना त्यांच्या मनात आहे.

रूपाली अवचरे या ३० वर्षांपासून साहित्यक्षेत्रात कार्यरत आहेत. त्या लेखिका असून अध्यापन, मुद्रितशोधन, डीटीपी यामुळे या सर्व आवडीशी पूरक असणारा प्रकाशन व्यवसाय त्यांनी निवडला. सन २०११मध्ये त्यांनी केलेल्या 'यशोदीप पब्लिकेशन्स'कडून आजवर ४५०हून अधिक पुस्तके प्रकाशित झाली आहेत. प्रकाशन व्यवसाय सुरू करण्यापूर्वी 'वामन निंबाळकरांची कविता : स्वरूप आणि आकलन' या त्यांच्या पुस्तकासंदर्भातील एक आठवण अशी आहे-

पुस्तकाचे हस्तलिखित त्या एका प्रकाशकाकडे घेऊन गेल्या. तेव्हा त्यांचे स्वतःचे प्रकाशन नव्हते. प्रकाशकाकडून त्यांना आलेला अनुभव समाधानकारक नव्हता. त्यामुळे ते पुस्तके काढणे राहिले. पुढे स्वतःची प्रकाशन संस्था सुरू केल्यानंतर त्यांनी आपले पुस्तक प्रकाशित केले. फक्त तीन

ठिकाणी पुरस्कारासाठी पाठवले. तिन्ही ठिकाणी पुरस्कार लाभले- महाराष्ट्र साहित्य परिषद, अखिल भारतीय मराठी प्रकाशित संघ, आणि महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृती मंडळाचा लोकशाहीर अण्णाभाऊ साठे हा एक लाखाचा पुरस्कार!

सासरी-माहेरी कुठेही प्रकाशन व्यवसायाची पार्श्वभूमी नसताना लेखिका लता गुठे यांनी प्रकाशन व्यवसायात भरारी घेऊन 'भरारी प्रकाशन'ची (सन २०१२) स्थापना केली. स्वतः लेखन करत असताना 'चेरीलॅन्ड' या दिवाळी अंकासाठी भांडवल घालून दुसऱ्या प्रकाशकाचे साहाय्य घेतले; पण छपाई-विक्री, जमा-खर्च, याबाबत त्यांना काहीच समजले नाही. कुणीतरी फसवले, हा सल मनात बाळगून जिद्दीने वर्षभर प्रकाशनक्षेत्राची माहिती मिळवली. २०११ ते २०१२ चेरीलॅन्ड हे मुलांसाठी मासिक चालवले. आपल्याला हे काम 'चांगलं जमतंय' हे लक्षात आल्यावर २०१२मध्ये पुस्तकनिर्मितीला प्रारंभ केला. आजवर एक तप उलटल्यावर तीनशेहून अधिक पुस्तके प्रकाशित केली आहेत.

शेतकरी कुटुंबात जन्म घेतलेल्या वर्षा यांचा विवाह जाहिरात व प्रकाशन क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या पराग पिंपळेशी झाला. 'बुकमार्क पब्लिकेशन्स' (सन २००९) या संस्थेमध्ये पतीसमवेत समरसतेने सहभागी होऊन सक्षमतेने व्यवसायाची जबाबदारी निभावत आहेत. साहित्याची व जनसंपर्काची आवड असणाऱ्या मोहिनी कारंडे यांची 'मैत्री पब्लिकेशन' (सन २०११) ही संस्था प्रकाशन

व्यवसायात उत्तम स्थिरावली असून शंभरहून अधिक पुस्तके निर्माण केल्याचे समाधान त्यांना लाभले आहे. जे.के. मीडिया... सेलिब्रेशन ऑफ क्रिएटिव्हिटीच्या ज्योती विकास कपिले यांनी अर्थार्जनाच्या दृष्टीने विचारपूर्वक सन २०१४मध्ये प्रकाशनक्षेत्रात प्रवेश केला आहे. कॉन्टिनेन्टल या नामांकित प्रकाशन संस्थेशी विवाहाने जोडलेल्या अमृता कुलकर्णी सकारात्मक वृत्तीने प्रकाशन व्यवसायात सक्रिय होऊन त्यांनी 'मिहाना' या नावाने प्रकाशन सुरू केले आहे.

'बुकगंगा पब्लिकेशन्स' ही सन २०१५मध्ये नवविचार, नव्या कालसुसंगत कल्पना घेऊन स्थापन झालेली प्रकाशन संस्था असून जगभरातील वाचकांसाठी पुस्तकवितरण करण्याचे काम bookganga.com मार्फत केले जाते. प्रकाशन संस्थेच्या सुप्रिया लिमये म्हणतात, 'आजच्या पिढीची वाचनाची माध्यमे बदलली आहेत. आजच्या तरुणाईपर्यंत मराठी साहित्य पोचायला हवे असेल तर बदलत्या काळाबरोबर आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून साहित्य त्यांच्यात भाषेत निर्माण करण्याची गरज आहे.' अनेक कवी-लेखक वेगवेगळ्या

माध्यमांतून व्यक्त होताना दिसतात. जुन्या लेखकांबरोबर नवीन लेखकांचे साहित्य वाचकांपर्यंत पोचवण्याचा उद्देशाने बुकगंगा पब्लिकेशनची सुरुवात झाली आहे.

एकंदरीत, प्रकाशनक्षेत्रामध्ये उत्तम कामगिरी करत महिला प्रकाशकांनी आपली मोहोर उमटवली आहे.

प्रकाशनक्षेत्र आणि अर्थार्जन

व्यवसायाच्या कोणत्याही क्षेत्रात फायदा-तोटा या दोन्ही बाजू गृहीत धराव्या लागतात. पैसा, अर्थार्जन यांच्या जोडीला साहित्यसेवेचा आनंद, चांगली निर्मिती केल्याचे समाधान, लेखकाला त्याचप्रमाणे वाचकाला आपण काही देऊ शकतो, या भावनेतून येणारी कृतकृत्यता या व्यवसायात आहे. व्यवहाराच्या दृष्टीने पाहायचे तर परिश्रम केल्यास फायदा निश्चितच होतो. सुमती लांडे म्हणतात, 'व्यवसाय कोणताही असो, त्यासाठी तुम्ही किती कष्ट घेता? तुमच्या कामाशी किती प्रामाणिक आहात? तुम्ही किती वेळ देता, किती चिकाटी दाखवता? यांवर अनेक गोष्टी अवलंबून असतात.'

सुमारे पंचवीस वर्षांपूर्वी मेधा राजहंस 'हा व्यवसाय चांगला पैसा मिळवून देणार आहे.' असे म्हणणाऱ्या पहिल्या प्रकाशिका होत्या. आता मात्र त्या खात्री देत नाहीत. त्यांचे म्हणणे आहे की पॅशन म्हणून व्यवसाय करणे आणि व्यवसाय म्हणून या क्षेत्राकडे बघणे यातला फरक समजून घेतला पाहिजे. विचारपूर्वक आणि आवडीने काम करायला हवे.

या व्यवसायात प्रसंगी नुकसान होऊ शकते. अरुणा सबाने यांना पुस्तकांच्या गोडाऊनला आग लागणे, पावसाने पुस्तकांचे गट्टे भिजणे, यासारखे धक्कादायक अनुभवही आलेले आहेत. फसवणूक हा आणखी एक भाग! वितरकांकडून पैसे वसुलीचे चांगले अनुभवही आले आणि एक धक्कादायक फसवणुकीचा अनुभवही आला. एका वितरकाने ग्रंथविक्रीच्या एका मोठ्या योजनेचे आमिष दाखवून ऐंशी-नव्वद हजारांचा माल मागवला. जवळजवळ दीड वर्ष वेगवेगळ्या पद्धतीने टाळाटाळ करून शेवटी 'तुमची पुस्तके आमच्याकडे आलीच नाहीत', असे बालीश उत्तर दिले. हा धादांत खोटेपणाचा अनुभव त्यांना खूप त्रासदायक ठरला. सुनीताराजे म्हणतात, अनेक अकृत्रिम जिऱ्याळ्याची माणसे मला या क्षेत्राने दिली. मात्र फसवणुकीचे क्लेशकारक अनुभव त्यांच्याही गाठी जमा झाले आहेत.

लेखक-प्रकाशक बंध

लेखक-प्रकाशक बंधामध्ये साद-प्रतिसाद हा क्रियात्मक भाव असतो. एखादा नवोदित साहित्यिक लिहितो आणि ते छापून यावे, या असोशीने प्रकाशकाच्या हाती सुपूर्द करतो तेव्हा त्याला त्या लिखाणाबाबत प्रतिसादाची अपेक्षा असते. असे लेखन प्रकाशकाच्या हाती आल्यावर त्याबाबत अनेकविध

पातळ्यांवर त्यांच्याकडून विचार होतो. लेखनातील जाणिव किती प्रखर आहेत, शब्दकळा, आशय, मांडणी कालसुसंगत आहे का, जे लिखाण आहे त्याला वाचकवर्गाचा प्रतिसाद कसा असेल, लेखकाला मानधन किती देता येईल? यासारख्या अनेक बाबींचा विचार करून प्रतिसाद दिला जातो. पहिल्या पुस्तक प्रकाशानंतर एकमेकांना आजमावले जाते. काही वेळा एक-दोन पुस्तकांपुरते जुळलेले बंध बळकट होत नाहीत. काही वेळा एखाद्या लेखकाचे आणि प्रकाशनाचे बंध अतूट असे ठरतात. अमुक एक लेखक म्हणजे अमुक एक प्रकाशन असे समीकरण तयार होते.

वाचक-लेखकांकडून अपेक्षा

लेखकाचे लेखन वाचकांपर्यंत पोचवणारा दुवा म्हणजे प्रकाशक होय. प्रकाशकांच्या लेखकांकडून निश्चितपणे काही अपेक्षा आहेत; तशाच वाचकांकडूनही आहेत. त्या जाणून घेणे आवश्यक ठरते.

'पुस्तक वाचून झाले की वाचकाने लेखकाला आणि प्रकाशकाला प्रतिक्रिया कळवाव्यात. पुस्तके ही जीवनातील आवश्यक बाब मानायला हवी' असे अमृता खेतमर म्हणतात. 'सिनेमा, नाटकासाठी इतर करमुणकीच्या साधनांसाठी आपण जितका खर्च करतो, तितका खर्च पुस्तकांवर का करत नाही,' हा त्यांचा प्रश्न विचारप्रवर्तक आहे. वाचकाने भरपूर व विविध विषयांवरची पुस्तके वाचावीत. पुस्तकावर डिस्काऊंट मिळणे हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे, असे मानणाऱ्या वाचकांना मधुमिता बर्वे प्रश्न विचारतात, 'आपण खरेदी करताना एम.आर. पी.प्रमाणे पैसे देतो, तसे पुस्तकांबाबत का द्यावेसे वाटेत नाहीत?' 'सर्जनावरील सर्जन वाचकाने वाचू नये तर नवविश्व निर्माण करणारे वाचावे' असा विचार कविता धोंगडे मांडतात. 'वाचकांनी पुढच्या पिढीला मराठी साहित्याची गोडी निर्माण होण्यासाठी आपल्या मुलांना लहानपणापासून मराठी वाचनाची सवय लावावी.' हा मुद्दा सुप्रिया लिमये आधोरेखित करतात. 'आपण काय लिहितो आणि आपण काय वाचतो, याचे समयसूचक भान असावे. उभयपक्षी दर्जा संभाळला जावा.' असे मत वर्षा पिंपळे यांनी व्यक्त केले आहे. 'लेखक, वाचक, प्रकाशक यामध्ये साहित्यविषयक संवाद व्हावा,' अशी अपेक्षा मोहिनी कारंडे व्यक्त करतात.

लेखकांनी कशाप्रकारे लेखन करावे, या बाबत महिला प्रकाशकांच्या अपेक्षा अगदी सुस्पष्ट आहेत. मधुमिता बर्वे म्हणतात, 'लेखकाने आपल्या कक्षा रुंदावण्याची गरज आहे. वेगवेगळे विषय, संस्कृती, भौगोलिक स्थिती इत्यादीचा विचार करून वाचकाला वेगळे काहीतरी देण्याचा प्रयत्न करावा. मराठीत वेगवेगळे प्रयोग कमी प्रमाणात होतात. वाचकाला कायम काहीतरी वेगळे हवे असते. अशा परिस्थितीत

प्रकाशकाला अनुवादित साहित्याकडे वळावे लागते. कारण परभाषांमध्ये विषयाची विविधता आहे, ती मराठीत कमी आहे.'

'लेखकांनी वास्तवाला धरून लिहावे, बदलत्या काळात प्रसारमाध्यमांचे स्वरूप बदलत आहे. अशा परिस्थितीत वाचकाला पुस्तकांकडे आकर्षित करण्याचे आणि पुस्तक वाचण्याची ओढ टिकवून ठेवण्याचे मोठे आव्हान लेखकांपुढे आहे, हे आव्हान पेलत, नैतिक मूल्यांचे भान राखत लेखन करायला हवे.' अशी आपली भूमिका अमृता खेतमर व्यक्त करतात.

'नव्या पिढीला नवा विचार देणारे लेखन लेखकांनी करावे,' अशी अपेक्षा अरुणा सबाने तसेच ज्योती कपिले यांची आहे, तर उन्मेषच्या राजहंस यांनी 'लेखकांनी लोकांच्या जगण्यामध्ये भर घालण्यासाठी पुस्तके लिहावीत' असा विचार मांडला आहे.

'लेखकाने अभ्यास करून, चिंतन-मनन करून लिहावे, एखादे पुस्तक करताना तीनचार वेळा किंवा पाचसहा वेळा पुनर्लेखन करावे असे कविता धोंगडे म्हणतात. 'लेखकांनी वेगवेगळ्या विषयावर दर्जेदार साहित्य लिहावे' असे मत सुप्रिया लिमये मांडतात. लेखक आणि वाचक दोघांकडून मिळणाऱ्या शुभेच्छा आणि आशीर्वाद काम करण्याचा उत्साह वाढवतात.



सुनीताराजे पवार

प्रकाशन व्यवसायाकडून अपेक्षा

अनेक महिला प्रकाशक खंबीरपणे या क्षेत्रात कार्यरत आहेत. त्यांच्या मनात शासनाकडून, वाचकांकडून, वितरकांकडून, समव्यवसायी प्रकाशकांकडून काही अपेक्षा आहेत.

कागदाचे दर कमी व्हावेत, खात्रीची वितरणव्यवस्था असावी; शासकीय ग्रंथखरेदी वेळेवर करावी आणि त्या खरेदीचे बिलही वेळेत मिळावे, पुस्तकांची चांगली मांडणी करणारे, मुद्रितशोधनकार, चित्रकार अधिक तयार व्हावेत, अशी अपेक्षा कविता धोंगडे करतात. मधुमिता बर्वे या सांघिकतेला महत्व देतात. पुस्तक प्रदर्शने तसेच एकत्रित प्रकल्प यांसाठी महिला प्रकाशकांनी एकत्र यावे, पुस्तकनिर्मितीमध्ये निर्मिती मापदंड ISO Certificateच्या धर्तीवर असावे, असे त्यांना वाटते.

फेसबुक, ब्लॉग इत्यादींच्या माध्यमातून वाचकांपर्यंत जाऊन पोहोचलेले, वाचकांना आवडणारे लेखन पुस्तकरूपात प्रकाशित करणाऱ्या बुकगंगा पब्लिकेशनच्या सुप्रिया लिमये यांच्या मते प्रकाशकांनी नवीन तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करून कमीत कमी वेळेत जास्त आणि दर्जेदार पुस्तके प्रकाशित करावी, त्याबरोबरच इतर भाषांतील चांगले साहित्य मराठीत

अनुवादित करण्यासाठी आणि मराठीतील साहित्य इतर भाषांतून वाचकांपर्यंत पोचवण्याचा प्रयत्न करावा. प्रकाशन व्यवसायात कोणते चांगले बदल व्हावेत, हे या विचारांमधून स्पष्ट होते.

वाचनसंस्कृतीला बळ

पुस्तकांची निर्मिती करणाऱ्या प्रकाशकाला लेखकाने नावीन्याची जाण ठेवून दर्जेदार लिखाण करावे, हे जसे वाटत असते. तसेच वाचकवर्ग वाढावा अशी त्याची इच्छा असते. त्यासाठी प्रकाशक विविध प्रकारचे उपक्रम राबवत असतात.

सुनीताराजे पवार म्हणतात, 'प्रकाशकांचा वाचन चळवळीत सहभाग महत्त्वाचा आहे. वाचकांना चांगले वाचायला मिळाले पाहिजे. मुलांना चांगली पुस्तके उपलब्ध करून दिली पाहिजेत. त्यांच्यासमोर जे ठेवाल तीच आवड नंतर विकसित होते. घरात मुलांसाठी हजारो रुपयांची खेळणी आणली जातात, खाऊ आणला जातो पण पुस्तके आणत नाही, हे चित्र जोपर्यंत बदलत नाही. तापर्यंत आपल्याकडे वाचन चळवळ सक्षम होईल, असे वाटत नाही.' घरोघरी टीव्हीच्या रिमोट कंट्रोलच्या जागी वाचनीय पुस्तके असतील, पालकवर्ग रिकाम्या वेळात मोबाइल अथवा टीव्हीऐवजी पुस्तके वाचत असतील, तर नक्कीच वाचनसंस्कृती जोम धरू शकेल.

लता गुठे आपल्या विश्वभरारी संस्थेच्या वतीने वाचन प्रेरणादिन मराठी-भाषा गौरवदिनाच्या निमित्त शाळा-कॉलेजमध्ये व्याख्याने, चर्चासत्र, परिसंवादाचे नियोजन करतात. विद्यार्थ्यांना भेट म्हणून पुस्तके देतात. 'यशोदीप' प्रकाशनकडून अशाच प्रकारचे उपक्रम राबवले जातात. स्नेहसुधा कुलकर्णी विद्यार्थ्यांना पुस्तक खरेदीसाठी अधिक सवलत देतात तसेच वाचकांशी स्वतःहून संपर्कात राहतात. पुस्तकाची किंमत वाजवी ठेवल्यास पुस्तकाची विक्री अधिक होऊन वाचकवर्ग वाढेल, असे ज्योती कपिले यांना वाटते. निरंतर ४०-५० वर्षे ग्रंथसेवा केलेल्या एका ग्रंथविक्रेत्यास दिलीपराज प्रकाशनकडून दरवर्षी दिलीपराज सुवर्णस्मृती ग्रंथोत्तजक पुरस्कार देऊन गौरवले जाते. रास्त दरात वाचकांना पुस्तके उपलब्ध होतील, अशा योजना सातत्याने चालू असतात. शाळा, सामाजिक संस्था, ग्रंथालये यांना दिलीपराज प्रकाशनकडून पुस्तके भेट म्हणून दिली जातात. कोविड काळात कोरोना पेशंट सेंटरमध्ये त्यांनी रु. एक लाखाची पुस्तके भेट म्हणून दिली आहेत. वाचन संस्कृती रुजविण्यासाठी असे उपक्रम निश्चितच महत्त्वपूर्ण ठरतात.

वाचनालयांना पुस्तके भेट देण्यासाठी नागरिकांना आणि

संस्थांना प्रवृत्त करण्याचे काय गोलडनपेज पब्लिकेशनकडून केले जाते. विविध संमेलनात, प्राध्यापकांच्या चर्चासत्रांच्या ठिकाणी जाऊन पुस्तकप्रदर्शन भरवणे, यात 'अक्षरवाङ्मय प्रकाशन' अग्रेसर आहे. आपल्या किंवा दुसऱ्या प्रकाशनाचे दर्जेदार पुस्तक वाचकांपर्यंत पोहोचण्यासाठी त्या पुस्तकासंबंधी चर्चेचे आयोजन करण्यात अक्षरवाङ्मय, मैत्री प्रकाशन यांचा पुढाकार असतो. व्याख्यात्या मधुवंती सप्रे आपल्या भाषणाच्या ठिकाणी पुस्तकविक्रीसाठी प्रयत्नशील असतात.

बुकगंगाच्या माध्यमातून, जगभरातील वाचकांपर्यंत सर्व लेखक व प्रकाशकांचे सर्व वाचन साहित्य घरपोच उपलब्ध करून दिले जाते. विशेषतः आजच्या तरुणाईला प्रिंट बुक बरोबरच ई-बुक आणि ऑडिओ बुक या नवीन माध्यमातूनही साहित्य पोहोचविण्याचे काम केले जाते. शाळांमध्ये लेखक आपल्या भेटीला, वाचन स्पर्धा, कविता लेखन स्पर्धा, ऑनलाईन साहित्य संमेलन असे उपक्रम राबविले जातात.

संमेलने व प्रदर्शने यांची उपयुक्तता

पुस्तकविक्रीच्या दृष्टीने संमेलने, प्रदर्शने उपयुक्त ठरतात असे बऱ्याच प्रकाशकांचे मत आहे. सुनीताराजे पवार यांना उमेदवारीच्या काळात पुस्तक विक्रीबाबत निराशा पदरी पडली. अशा परिस्थितीत त्यांनी पुस्तकप्रदर्शनात भाग घेतला. ते प्रदर्शन विचारांना दिशा देणारे ठरले. प्रदर्शनात कुठल्या प्रकारची पुस्तके असतात, विक्री कशी केली जाते, बॅनर म्हणजे काय, पुस्तकांची सूची कशी असते, अशा अनेक बाबी प्रदर्शनातून समजल्या. आता प्रदर्शनात १० स्टॉल घेणाऱ्या त्या महाराष्ट्रातील एकमेव महिला वितरक आहेत, असे म्हणावे लागते.

अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनातील पुस्तक स्टॉलबाबत काही महिला प्रकाशक खंत व्यक्त करतात. संमेलनाचे सभागृह आणि त्यापासून लांबी, मागच्या बाजूला असणारे पुस्तकांचे स्टॉल त्यामुळे वाचक, लेखक पुस्तक खरेदीसाठी तिकडे फिरकत नाहीत. यामध्ये सुधारणा व्हायला हवी.

प्रिंट ऑन डिमांडमुळे पुस्तक प्रकाशन सोयीचे झाले आहे. असे बहुतेक प्रकाशकांना वाटते. पी.ओ.डी. (Print on Demand) सारख्या तंत्रज्ञानामुळे प्रकाशक हव्या तेवढ्याच प्रती छापू शकतो. त्यामुळे गुंतवणूक मर्यादित राहते, पुस्तकांचा दर्जा टिकून राहतो. तसेच पुस्तकांसाठी मोठ्या कोठारांची आवश्यकता भासत नाही. 'पी.ओ.डी. तंत्रज्ञान ही प्रकाशन व्यवसायातील मोठी क्रांती आहे,' असे अनिल मेहता म्हणतात, ते अगदी योग्यच आहे.

महिला म्हणून येणारे अनुभव

स्वच्छ मनाने, कामावरील श्रद्धेने आणि आत्मविश्वासाने कार्यरत असणाऱ्या, माणूस म्हणून जगत आपल्या कामातील आनंद मिळवणाऱ्या स्त्रियांना आजही समाजात काळजावर ओरखडे उठावेत, असे अनुभव येतात. सर्वच क्षेत्रात असणारे हे चित्र प्रकाशनव्यवसायातही आहे.

पुण्या-मुंबईसारख्या ठिकाणी दिवसभर व्यवसायाची निगडित कामे उरकून तालुक्याच्या गावी लाल डब्यातून उतरून, स्वतःची टू व्हीलर घेऊन, घराकडे निघालेली प्रकाशिका, तिच्याकडे टाकली गेलेली संशयी नजर, छद्मी हास्य हे मस्तकात संतापाची आग भडकावणारे असते. एखाद्या प्रदर्शनासाठी जाताना लेट झालेली रेल्वे अन् निर्मनुष्य रेल्वे स्टेशनवर उरतलेल्या महिला प्रकाशिकाला 'आती क्या?' असा वखवखलेल्या विकृत नजरेने विचारलेला प्रश्न घायाळ करतो, स्वास्थ्य नाहीसे करतो. धडपडत मुक्कामाच्या ठिकाणी पोहोचल्यावर टक्क जाग्या, तळमळणाऱ्या मनाला शब्दच साथ देतात. एक अनुवादित कथा, कथेचा शेवट मन शांत करतो. नवे विचार देण्यासाठी धडपडणाऱ्या, नव्या युगाचे स्वप्न पुस्तकांतून देणाऱ्या सर्जनशील मनाला येणारे असे अनुभव शितावढे... पण भात कसा खदखदतोय याची कल्पना देणारे! एक महिला म्हणून कुठल्याही क्षेत्रात येणारे असे अनुभव याही क्षेत्रात आहेत. यावर मात करून महिलांनी प्रकाशन क्षेत्रात निर्विवादपणे आपले दमदार पाऊल रोवले आहे.

पुरस्कार-सन्मान

केलेल्या कामाची प्रत, दर्जा, उत्कृष्टपणा, नेटकेपणा, देखणेपणा, मौलिकता, आशयघनता, विचारप्रवर्तकता, कल्पकता, नवोन्मेष, संवेदनशीलता, सर्जनशीलता, अशा अनेकविध निकषांवर घासून कौतुकाची थाप देत प्रकाशनविषयक पुरस्कार सामोरे येतात, जे प्रेरक ठरतात. कार्याला बळ देतात. अशी ही प्रशंसा, कौतुक महिला प्रकाशकांच्या वाट्याला भरभरून आलेली आहे. अगदी राष्ट्रीय पुरस्कारांपासून ही मालिका सुरू होते. 'माझे पुस्तक' या शशिकला उपाध्ये यांना फेडरेशन ऑफ इंडियन पब्लिशर्सचा 'बुक्स ऑन बुक्स' हा पुरस्कार १९९८ साली तत्कालीन गृहमंत्री लालकृष्ण अडवाणी यांच्या हस्ते प्राप्त झाला. मा. राष्ट्रपती अब्दुल कलाम यांच्या हस्ते दिलीपराज प्रकाशनला मिळालेला राष्ट्रीय पुरस्कार (सन २००२) मधुमिता बर्वे यांना फेडरेशन ऑफ इंडियन पब्लिशर्सकडून Distinguish Lady Publisher हा सन्मान भारताचे माजी गृहमंत्री लालकृष्ण अडवाणी यांच्या हस्ते मिळाला. (१९९९) साहित्य अकादमी पुरस्कार, राज्य पुरस्कार आणि इतर महत्त्वाचे पुरस्कार या महिला प्रकाशकांना लाभले आहेत. त्यांच्या उत्कृष्ट कार्याची ही पावती आहे.

आगामी प्रकल्पांचा विचार

कोणत्याही क्षेत्रात जोरकस कार्यरत असणाऱ्या व्यक्ती नेहमीच भविष्याचा वेध घेतात. आगामी प्रकल्प त्यांच्या मनात घोळत असतात. प्रकाशनासंदर्भात आगामी काय कामे करावीत, कोणते प्रकल्प हाती घ्यावेत याबाबत मैत्री प्रकाशन दुर्मिळ साहित्याचे पुनर्मुद्रण करणे तसेच विविध भावातील साहित्य मराठीत अनुवादित करणे, हे निश्चित केले आहे. आधुनिक मराठी ग्रामीण साहित्याचा इतिहास - भाग १, ग्रामीण मराठी कादंबरीचे मानदंड; पाच कथाकार, संत तुकाराम : विचारदर्शन यांवर काम करण्याबाबत अक्षरवाङ्मय प्रकाशनचा मानस आहे. गोल्डनपेज पब्लिकेशन आणि आंतरभारती, पुणे यांच्या संयुक्त विद्यमाने भारतीय संविधान मूल्यांचा जागर करणारी सहा ग्रंथांची मालिका प्रकाशित होणार आहे. मराठी वाचकांना केवळ संविधानसाक्षर नाही तर संविधानसुजाण व समृद्ध करणारा हा प्रकल्प आहे.

तंत्रज्ञानाच्या या युगात छपाईचे काम नव्या युगाची हाक ओळखून व्हायला हवे असे बहुतांश प्रकाशिकांना वाटते. छापील पुस्तके डिजिटल पुस्तके, ई-बुकचे महत्त्व त्या मान्य करतात.

‘बुकगंगा पब्लिकेशन्स’च्या सुप्रिया लिमये यांचा publishingdesk.in हा आगामी प्रकल्प आहे. त्यामार्फत जगभरातील होतकरू टंकलेखक, मुद्रितशोधक, संपादक, अनुवादक आपल्या सोयीनुसार काम करू शकतात. त्यामुळे कोणतेही पुस्तक कमीत कमी वेळा प्रकाशित होऊ शकेल. ग्रामीण भागातील बेरोजगारांनाही यामुळे व्यवसायाची संधी लाभणार आहे. दिलीपराज प्रकाशनाच्या मुधमिता बर्वे यांनी ई-बुक निर्मिती वाढवायचे ठरवले असून सोशल मीडियाच्या माध्यमातून पुस्तकविक्री कशी वाढवता येईल यावर त्यांचे काम चालू आहे. शब्दालय प्रकाशनने आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून विक्री क्षेत्रात नवीन पाऊल टाकले आहे. यशोदीप पब्लिकेशन्स, भरारी प्रकाशन, बुकमार्क पब्लिकेशन्स, आकांक्षा प्रकाशन आणि इतर सर्वच प्रकाशिकांना नव्यायुगाच्या सादेला प्रतिसाद देणे महत्त्वाचे वाटत आहे. त्यानुसार नवे प्रकल्प वाचकांना सामोरे येणार आहेत.

समारोप

सातव्या मराठी प्रकाशक संमेलनातील अध्यक्षीय भाषणात ह.अ. भावे यांनी म्हटले होते. ‘प्रकाशनाचा व्यवसाय हा चिकाटीचा आहे, म्हणून हा महिलांना करण्यास योग्य आहे.’ प्रकाशकांनी गेल्या चाळीस वर्षांत निश्चितपणे प्रकाशन

व्यवसायावर आपली नाममुद्रा उमटवली आहे

नवीन तंत्रज्ञानाचा अवलंब त्या करत आहेत. छापील पुस्तकांबरोबरच डिजिटल पुस्तकांची वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन त्यानुसार पुस्तकनिर्मिती होणे आवश्यक आहे. यात गुंतवणूक कमी खर्चात बचत, वाचकांना पुस्तके बाळगणे सोयीचे आहे. याबरोबरच महत्त्वाचे म्हणजे कागदासाठी वृक्षतोड-पर्यावरणाचा न्हास होण्याला अटकाव घातला जाईल. स्वीडिश युवती ग्रेटा थनवर्ग हिने शाळकरी वयात यासाठी आंदोलन केले. पर्यावरण रक्षणासाठी डिजिटल पुस्तकांचा विचार आवश्यक ठरतो.

पुस्तकविक्रीवर प्रकाशन व्यवसायांचे भवितव्य अवलंबून असते. तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने नवीन पुस्तकांचा प्रसार आणि प्रचार करणे सोपे झाले आहे. ऑनलाइन विक्री, स्वतःची वेबसाईट, फेसबुक पेज, इन्स्टाग्राम, व्हाट्सअप यांसारख्या माध्यमंद्वारा पुस्तके वाचकांपर्यंत सहजपणे पोचवता येतात. ग्रंथसूची, वेबसाईट अद्ययावत असणे, अशा सर्व गोष्टीबाबत प्रकाशिकांनी जागृत असायला हवे.

जुन्या पुस्तकांची आवृत्ती काढताना वाचकांच्या दृष्टिकोनातून मांडणी करणे गरजेचे ठरते. समकालीन प्रवाहाचा विचार करून, वाचकांची रुची ओळखून, काळाची पावले जाणून पुस्तकनिर्मिती होणे आवश्यक आहे. वितरकांकडे पुस्तके पाठवताना

AIS (All Information Sheet) म्हणजे पुस्तकांची इत्थंभूत माहिती पाठवणे, याबाबत जागरूकता असली पाहिजे.

हिंदी, मराठी, इंग्रजी या भाषांमधील अनुवादित पुस्तकांच्या निर्मितीकडे प्रकाशिकांचा कल आहे; त्याबरोबरच देश-विदेशी इतर भाषांमधील उत्तम साहित्यकृतींचा अनुवाद व्हावा, यासाठी प्रयत्नशील राहणे महत्त्वाचे ठरते. जगभरातील वाचकांसाठी साहित्य त्यांच्याच भाषेत पोचवण्याचे काम बुकगंगा पब्लिकेशन्सकडून केले जाते. फेसबुक, व्हाट्सअपवरील वाचकांच्या पसंतीस उतरलेले लेख पुस्तकरूपाने उपलब्ध करून देणे, क्यूआर कोडद्वारा इंटरनेटशी पुस्तक जोडता येणे, यांसारखे नवनवीन प्रयोग प्रकाशिकांना खुणावत आहेत. एकंदरीत, नवउभारणी करण्याची वृत्ती मूलतःच महिलांमध्ये आहे, मातीशी बंध असणारी स्त्री सृजनांच्या हिरवाईची असोशी बाळगून कार्यरत राहते. हा तिचा गुणधर्म प्रकाशन व्यवसायास निश्चितच फलदायी ठरणार आहे.

– नीला विजय कदम

भ्रमणध्वनी : ८०८७०९७०४०

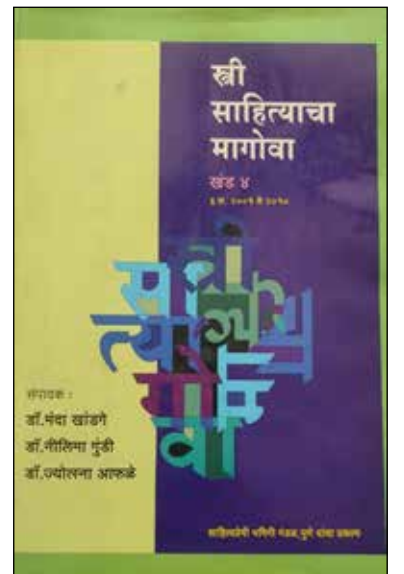
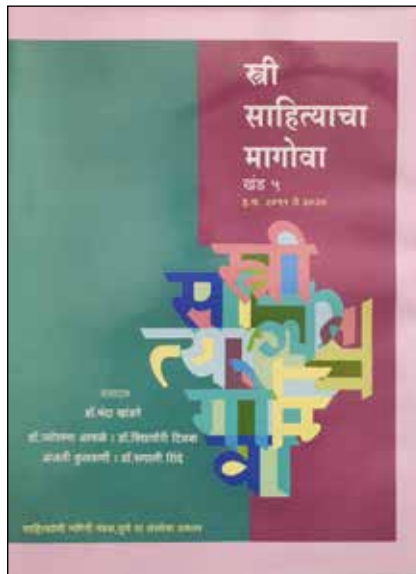
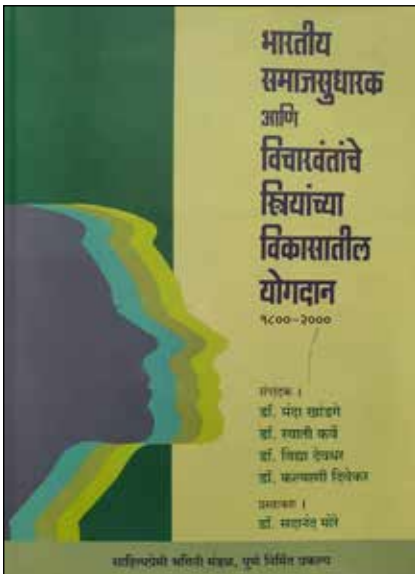
स्त्री साहित्याचा अभ्यासपूर्ण मागोवा सजगतेने अधोरेखित करणारे साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळ

डॉ. सुजाता शेणई

स्त्रियांच्या साहित्याला वाङ्मयेतिहासातून दिलेल्या गौणत्वातून सुरू झालेल्या या अभ्यासात आज, स्त्री साहित्याची दखल घ्यावीच लागेल या मानबिंदूपर्यंत स्त्री साहित्याला नेऊन ठेवले आहे. या दशकाची महत्त्वपूर्ण नोंद म्हणजे तीन कर्तृत्ववान स्त्रियांची नावे विद्यापीठाला दिली आहेत.



वैचारिक आणि साहित्यिक देवाणघेवाण करणारी लेखिकांची, साहित्यप्रेमींची वर्धिष्णू संस्था म्हणून परिचित असलेल्या साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळ, पुणे यांच्याकडून आजपर्यंत 'स्त्री साहित्याचा मागोवा' (१८५० ते २०२०) एकूण पाच खंड, 'भारतीय भाषांतील स्त्री साहित्याचा मागोवा' (१८५० ते २०००) या राष्ट्रीय स्तरावरील प्रकल्पाचे दोन खंड, 'भारतीय समाजसुधारक आणि विचारवंतांचे स्त्रियांच्या विकासातील योगदान' (१८०० ते २०००) हा खंड यांसारखे बृहद्ग्रंथ प्रकाशित झाले आहेत. स्मृतिशेष साहित्यिक पद्मा गोळे, संजीवनी मराठे, शांताबाई किल्लोस्कर आणि सरिता पदकी यांनी एकत्र येऊन १९६५मध्ये साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळाची स्थापना केली. 'साहित्यप्रेमी तुम्हा आम्हा सर्वांसाठी' या बोधवाक्यातूनच साहित्याचा प्रसार, साहित्यावर चर्चा, साहित्याच्या सजग जाणिवेची विकसनशीलता आणि नवोदित लेखिकांना व्यासपीठ ही व यांसारखी अनेक वैशिष्ट्ये यातून दिसून येतात. या वैशिष्ट्यांशी बांधिलकी राखत साहित्यप्रेमी



भगिनी मंडळ गेली साठ वर्षे कार्यरत आहे. या त्यांच्या कार्यामुळेच या मंडळाचा महाराष्ट्राच्या साहित्यिक व सांस्कृतिक जीवनात स्वतंत्र असा ठसा उमटला आहे. दरमहा व्याख्यान, साहित्यिक परिसंवाद, विविध साहित्यप्रकारांवर कार्यशाळा, पुरस्कार, एक दिवसीय स्त्री साहित्य संमेलन, (आतापर्यंत ४० संमेलने झाली.) प्रथितयश साहित्यिकांच्या जन्मशताब्दीच्या निमित्ताने त्यांच्या स्मरणार्थ साहित्यिक व सांस्कृतिक कार्यक्रम, बालमेळावे, महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांसाठी स्पर्धा असे विविध उपक्रम सातत्याने राबवून या संस्थेने साहित्यसेवा अखंड राखली आहे.

१३ सप्टेंबर १९९७ रोजी साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळाच्या संशोधन विभागाची स्थापना झाली. डॉ. मंदा खांडगे यांच्या संकल्पनेतून आकाराला आलेला व आजपर्यंत अत्यंत कृतीशील असलेला हा संशोधन विभाग आहे. 'स्त्रियांच्या साहित्याची जाणीवपूर्वक दखल घेतली जावी', हा या विभागाच्या स्थापनेमागील हेतू होता. आतापर्यंत अर्वाचीन साहित्यात स्त्रियांच्या साहित्याचा स्वतंत्रपणे अभ्यास झाला नव्हता. वाङ्मयाच्या ग्रंथांतूनही अगदी माफक प्रमाणात स्त्री साहित्याची चिकित्सा दिसून येत होती. या पार्श्वभूमीवर स्त्रियांनी केलेल्या वाङ्मयीन कर्तृत्वाची दखल घ्यावी, त्यांच्या साहित्यातील सकसपण निदर्शनास आणून द्यावे, संशोधक-अभ्यासकांना वाङ्मयीन कालखंडाच्या पटावर स्त्रियांचे साहित्यिक योगदान कळावे या विविध दृष्टिकोनांतून स्त्री साहित्याच्या मागोवाचे प्रकल्प हाती घेण्यात आले व ते यशस्वीपणे पूर्णत्वासही नेले. स्मृतिशेष डॉ. सरोजिनी वैद्य, डॉ. लीला दीक्षित, वसुधा माने व आजही विश्वस्त म्हणून काम पाहणाऱ्या मंजरी ताम्हनकर यांचे या विभागासाठी मोलाचे सहकार्य लाभले. अनेक मान्यवर संपादकांनी, लेखकांनी व अभ्यासकांनी यासाठी लेखन केले आहे. अनेकांचे मोलाचे सहकार्य या प्रकल्पांच्या उभारणीत आहे.

साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळाच्या स्मृतिशेष संस्थापक कवयित्री पद्मा गोळे यांच्या कवितांवर समीक्षात्मक ग्रंथ 'पद्माक्षरे' व स्मृतिशेष संस्थापक कवयित्री संजीवनी मराठे यांच्या अप्रकाशित कवितांचा संग्रह 'समईच्या शब्दकळ्या' प्रकाशित करून या कवयित्रींच्या काव्यात्म कारकीर्दीला मंडळाने उजाळा दिला आहे. संशोधन विभागाच्या रौप्यमहोत्सवी वर्षानिमित्त संशोधन या विषयावर कार्यशाळा घेऊन संशोधनाच्या विविध अंगांना अधोरेखित करणारे 'संशोधन:स्वरूप व व्याप्ती' हे पुस्तक संस्कृती प्रकाशनाच्या सहकार्याने प्रकाशित केले.

स्त्री साहित्याचा मागोवा या पंचखंडातील (यातील तिसरा खंड हा पुस्तकांची सूची व लेखिका परिचय कोश आहे.) तिसरा खंड वगळता उर्वरित चार खंडात प्रत्येकी साधारण तेरा ते पंधरा साहित्यप्रकारांचा सखोल वेध घेतला आहे.

२०२०पर्यंतच्या स्त्री साहित्याचे अभ्यासपूर्ण विश्लेषण आजपर्यंत दिसून येत नव्हते, ते या खंडांमधून दिसून येते. साहित्याची समीक्षा ही नेहमी काळापेक्षा मागे असते, हे दिसणारे चित्र साहित्यप्रेमीने स्त्रीसाहित्याबाबत चुकीचे ठरविले आहे. हा मागोवा घेणे, त्यावर भाष्य करणे, समकालीन वास्तवाचे भान स्त्री साहित्यातून कसे दिसून येते याची चिकित्सा यानिमित्ताने वाचावयास मिळते. लेखिका निर्देश सूची देऊन संशोधनाची शिस्त कशी असते हेही दाखवून दिले आहे.

खंडात्मक काम हे फार मोठे ऐतिहासिक दस्तावेजीकरण असते. भावी काळात स्त्री साहित्याचा अभ्यास करणाऱ्यांना हे खंड अभ्यासल्याशिवाय पुढे जाणे शक्यच नाही. राजहंस प्रकाशनाच्या दिलीप माजगावकरांनी, 'एखाद्या विद्यापीठाने करावे असे काम हे मंडळ करत आहे', अशी शाबासकी दिली आहे. यातूनच मंडळाच्या भरीव कार्याची कल्पना येते. स्त्रियांच्या साहित्याला वाङ्मयेतिहासातून दिलेल्या गौणत्वातून सुरू झालेल्या या अभ्यासाने आज, स्त्री साहित्याची दखल घ्यावीच लागेल या मानबिंदूपर्यंत स्त्री साहित्याला नेऊन ठेवले आहे. या दशकाची महत्त्वपूर्ण नोंद म्हणजे तीन कर्तृत्ववान स्त्रियांची नावे विद्यापीठाला दिली आहेत. पुणे विद्यापीठाचे नामकरण 'सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ', उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठाचे 'कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ' आणि सोलापूर विद्यापीठाचे नाव 'पुण्यश्लोक अहिल्याबाई होळकर सोलापूर विद्यापीठ' असे करण्यात आले आहे. याचे पडसादही स्त्री साहित्यातून उमटल्याशिवाय राहणार नाहीत.

स्त्री साहित्याचा एकत्रित अभ्यास करण्याचे आणि स्त्री साहित्याच्या अभ्यासाचा पाया घालण्याचे काम साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळाने केले आहे. आज विविध विद्यापीठांतून स्त्रीवादी साहित्याचा अभ्यासक्रम समाविष्ट झाला आहे. हा अभ्यास करताना स्त्री साहित्याचा मागोवा अभ्यासावाच लागणार, हेच या मंडळाच्या संशोधन विभागाचे यश आहे. संशोधन विभागाने अनेक प्रकल्प केले व अजूनही काही प्रकल्पांची योजना आखलेली असून कार्यसिद्धी करावयाची आहे. ती होईल ही आशा आहेच. संशोधक-अभ्यासकांना उपयुक्त असे हे खंड असून ते घेण्यासाठी पुढील व्यक्तींशी संपर्क साधता येईल.

स्त्री साहित्याचा मागोवा खंड ४

इ.स. २००१ ते २०१० - टपालखर्चासहित ७०० रुपये.

स्त्री साहित्याचा मागोवा खंड ५

इ.स. २०११ ते २०२० - टपालखर्चासहित ७०० रुपये.

दोन्ही खंड एकत्रित घेतल्यास - टपालखर्चासहित १२०० रुपये.

संपर्क - शलाका माटे, कार्यवाह - ९५५२५२५०५१

प्रकाश कडू, कार्यालयीन व्यवस्थापक - ७७०९३२७३९८



स्वयंपूर्त, निरंतर शिक्षणाचा अर्थ आणि महत्त्व

डॉ. अंजली पटवर्धन-कुलकर्णी

नवीन वर्षाची सुरुवात झाली की शाळांमध्ये पुढील शैक्षणिक वर्षाच्या प्रवेशांची लगबग सुरू होते. वर्तमानपत्रात पानभर जाहिराती किंवा चकचकीत कागदाचे फ्लायर, चौरस्त्यावरच्या ट्राफिक सिग्नलपाशी होर्डिंग, समाजमाध्यमांवर, संस्थांच्या वेबसाईटवर दृक्श्राव्य जाहिरातींचा भडिमार सुरू होतो. आपल्या पाल्याला अमुक एका शाळेत घातले की नर्सरीपासूनच फाड फाड इंग्रजीत संभाषण करू लागेल, अगदी दुसरीतल्या विद्यार्थ्यांला कोडिंग शिकवून संगणकतज्ज्ञ बनवण्याची हमी काही शाळा देतात. त्यांच्याकडेच्या सुविधा, त्यांच्याकडे उपलब्ध असलेल्या खेळांच्या प्रशिक्षणातून मुलांना थेट राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय खेळाडू बनवण्याची हमीही दिलेली असते. जागतिकीकरणाच्या आणि कमोडीफिकेशनच्या रेट्यामुळे पूर्वी समज होता तशी शिक्षण ही सेवा न राहता वस्तू झाली आहे, पालक आणि विद्यार्थी हे ग्राहक आहेत हे मान्य झाले आहे. त्यामुळे इतर वस्तूंच्या जाहिराती करतात तश्याच शिक्षणाच्या, शाळा, महाविद्यालयांच्या जाहिरातीही होऊ लागल्या. पालकांना आकृष्ट करण्याचा हरतऱ्हेने प्रयत्न केला जातो. जितकी चकचकीत जाहिरात तितके दावे अचाट! आणि त्यानुसार मोजावी लागणारी फी ही भरभक्कम! आजून तरी शाळेत फी किंवा शुल्क भरले जाते, 'प्राइस' किंवा 'किंमत' म्हणत नाहीत.

तर अशा शाळेत पाल्याला घातल्याबरोबर चमत्कार घडून तो थोड्याच अवधीत अनेक शैक्षणिक करामती करू लागेल अशी भाबडी आशा पालक बाळगत असतात. आमच्या एका ग्रामीण भागात, नवीन सुरू केलेल्या इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत आम्हाला असा अनुभव आला. मुलाला नर्सरीत येऊन तीनच महिने झाले होते. पालक शिक्षक बैठकीत पालक उठून उभे राहिले व म्हणाले, आमचा मुलगा इंग्रजी बोलेल, वाचेल म्हणून या शाळेत घातला, तीन महिने झाले पण आजून तो काहीच बोलत नाहीये! शाळा नवीन, शिक्षिका नवीन आणि तरुण. लहान मुलांना सांभाळण्याचा अनुभव अद्याप न घेतलेल्या.

पालकवर्गही तरुणच, एखादेच आजी-आजोबा सामील झाले होते बैठकीत. बहुतेक पालक सर्व शेतकरीवर्गातले आणि फारसे शिक्षण न झालेले, परंतु मुलांना उत्तम शिक्षण आणि तेही इंग्रजी माध्यमातून मिळावे म्हणून आग्रहाने आमच्या शाळेत मुलांना पाठवले होते. शिकायला आलेली मुले तीन ते सहा या वयोगटातली. पालक आपल्या कामाचे मूल्यमापन करून आपल्याला दोष देतात की काय या भीतीपोटी शिक्षिका हिरिरीने मुलांचे दोष सांगू लागल्या. सभा वेगळ्याच दिशेला जातेय म्हटल्यावर आम्ही जाहीर केले की थोड्याच दिवसांत आम्ही पालकांसाठी 'सुजाण पालकत्व' या विषयावर एक कार्यशाळा घेत आहोत व त्याला पालकांनी उपस्थित राहण्याचे आवाहन केले. आठवड्याभरातच अशी कार्यशाळा आयोजित केली. आवाहन केल्याप्रमाणे सर्व पालक उपस्थित राहिले. पालकांच्या अपेक्षा आणि वस्तूस्थिती यावर तज्ञ मार्गदर्शक बोलायला लागले. सुरुवातीलाच त्यांनी सांगितले की मूल हे आजूबाजूच्या अनेक गोष्टींमधून शिकत असते. वर्गातले शिकवणे हा केवळ एक भाग झाला. मूल हे निरीक्षणातून शिकते आणि अनुकरणातून व्यक्त होते. ते पुढे असेही म्हणाले, तुमच्या घरातील लहान मूल हे एखाद्या सीसी टीव्ही कॅमेऱ्यासारखे तुमचे सर्व वागणे, बोलणे, हावभाव, देहबोली सूक्ष्मपणे टिपत असते आणि त्याचे अनुकरण करत असते. असे समजा की तुमचे मूल हे तुमच्या घरात बसवलेला तुमच्यावर चौवीस तास लक्ष ठेवणारा सीसी टीव्ही कॅमेरा आहे. त्यामुळे घरातल्या सदस्यांनी, शाळेतील शिक्षकांनी हे लक्षात ठेवून वागले पाहिजे. तुम्हाला तुमच्या मुलाने जसे वागायला हवे असेल तसे तुम्हीच आधी वागले पाहिजे. कोणतीही भाषा अथवा विषय शिकायला त्या भाषेचे, विषयाचे वातावरण निर्माण करावे लागते. शिक्षक शिकवत असताना विद्यार्थी शिकतोय का हे बघणे महत्त्वाचे आहे. खरे तर शिक्षक लेखन, वाचन, गणित, भाषा, भूगोल हे विषय शिकवत नसून 'विद्यार्थ्यांना' शिकवत असतात याची जाणीव शिक्षकांमध्येही

असली पाहिजे.

एकदा एक पक्षीविक्या बाजारात एक पोपट घेऊन आला व जोरजोरात ओरडू लागला, मी या पोपटाला तीन तीन भाषा शिकवल्या आहेत, असा दुर्मिळ पोपट तुम्हाला कुणाकडेही सापडणार नाही. लोक गोळा झाले, त्यातल्या एकाने कौतुकाने तो पोपट विकत घेतला आणि त्याला घरी नेऊन बोलायची आर्जवे करू लागला. पोपट ढिम्म काही बोलेना. शेवटी तो पोपट घेऊन त्या पोपटविक्याकडे परत गेला व त्याला म्हणाला, अरे हा पोपट तर काहीच बोलत नाहीये. तू तर म्हणलास की हा तीन भाषा बोलतो. त्यावर तो विक्रेता म्हणाला, मी असे कुठे म्हटले? मी म्हटले की मी या पोपटाला तीन तीन भाषा शिकवल्या आहेत. तो शिकला की नाही हे मला माहित नाही, मी तर शिकवल्या होत्या. आपल्या विद्यार्थ्यांचे असेच काहीसे होताना दिसते. शिक्षक शिकवतात पण विद्यार्थी शिकतोय का हे कसे समजायचे?

असे म्हणतात की An ordinary teacher tells, a good teacher explains, but an excellent teacher demonstrates and inspires. सामान्य शिक्षक सांगतो, चांगला शिक्षक समजावतो, परंतु उत्तम शिक्षक प्रत्यक्ष प्रमाण देऊन समजावतो आणि प्रेरित करतो. उत्कृष्ट शिक्षक शिकवत नाही तर शिकायचे कसे हे शिकवतो. माझा एक विद्यार्थी मला म्हणाल्याचे आठवते, मॅडम, आता तुम्ही शिकवलेली कादंबरी अगदी छान समजली. त्यावर कोणतेही प्रश्न आले तरी ते आम्ही सोडवू शकू. परंतु इतर कादंबऱ्यांचा अभ्यास कसा करायचा ते कळत नाहीये. थोडक्यात काय तर त्याची अपेक्षा ही होती की एक कादंबरी समजून घ्यायचे तंत्र आणि कौशल्य एकदा आत्मसात केले की प्रत्येक कादंबरीसाठी स्वयंअध्ययन, स्वतःच स्वतःचा अभ्यास करणे शक्य होणार आहे. 'Learning to learn', हे कौशल्य आत्मसात करणे आवश्यक आहे.

औपचारिक शिक्षणाला स्थळ, काळाची बंधने असतात. औपचारिक शिक्षण शाळेंतर अथवा महाविद्यालयीन पदवी, पदव्युत्तर अभ्यासक्रमानंतर संपते. तरी प्रत्यक्षात शिक्षण कधीही संपत नाही. आयुष्यात येणारा प्रत्येक क्षण काहीतरी नवीन शिकवत असतो, अनुभवातून व्यक्ती शिकत असते. हा झाला अनौपचारिक शिक्षणाचा प्रकार. मात्र श्री समर्थ रामदासांच्या ओवीनुसार प्रतिदिन काहीतरी वाचणे, लिहिणे हे अत्यंत गरजेचे आहे तरच अभ्यास करून नेमकेपणाने आपले म्हणणे मांडणे शक्य होऊ शकते. या शिक्षणाला स्वयंप्रेरणा लागते. औपचारिक शिक्षणामध्ये किमान ७५ टक्के उपस्थितीचे नियम, परीक्षेचा धाक यामुळे विद्यार्थी अभ्यास करतात. मात्र आपणहून अभ्यास करणारे तसे कमीच. निरंतर शिक्षणाला ही स्वयंस्फूर्ततेची अत्यंत गरज असते. स्वतःचा विकास करण्यासाठी म्हणून एखाद्या विषयाचा स्वतःहून केलेला अभ्यास म्हणजे स्वयंशिक्षण. या

अभ्यासाचे स्वरूप स्वतःच्या छंदांचा पाठपुरावा करण्यासाठी केलेला अभ्यास असेल अथवा एखादे कौशल्य आत्मसात करण्यासाठी पुरा केलेला अभ्यासक्रम असू शकेल. शालेय, महाविद्यालयीन शिक्षणाच्या दरम्यान ज्या गोष्टी शिकायच्या राहून गेल्या, उदाहरणार्थ, एखादी कला, भाषा, खेळ, नवे तंत्रज्ञान, अशासारख्या गोष्टी शिकण्यासाठी होणारे प्रयत्न म्हणजे स्वयंशिक्षण होय किंवा स्वयंनिर्देशित अध्ययन.

स्वयंशिक्षणाची काही वैशिष्ट्ये अशी-

- १) हे शिकणे ऐच्छिक असते, त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा सहभाग आणि उत्साह मोठ्या प्रमाणात असतो.
- २) स्वयंप्रेरणेतून अभ्यासाची सुरुवात होत असल्याने विद्यार्थ्यांला हवे तसे, हवे तेव्हा, हवे त्या वेगाने आणि हवे तितकेच शिकण्याची मुभा असते.
- ३) असे शिक्षण खूप खर्चीक असत नाही. आता तर ऑनलाईन पद्धतीने अनेक अभ्यासक्रम शिकता येतात. यूट्यूब व्हिडीओ, वेगवेगळे ॲप याद्वारे हे शिक्षण शक्य आहे.
- ४) अनेकदा हे शिक्षण अनौपचारिक असते कारण त्याला वर्गखोल्या, वेळापत्रक, अभ्यासक्रम, परीक्षा, निकाल, अशा बंधनात अडकण्याची आवश्यकता नसते - ऐनवेळी एखादा पदार्थ करण्याची फर्माईश पुरी करायची असेल तर यूट्यूबवरील पाककृती समजून शिकून ती तयार करणे सहज शक्य झाले आहे.
- ५) वैयक्तिक विकास वा आवड या हेतूने केलेला अभ्यास असतो. जसे- एखादी नवीन भाषा शिकण्याची इच्छा असल्यास ड्युओलिंगो, युडेमी, कोर्सरा, लिरिका अशासारखे ॲप उपलब्ध आहेत.

स्वतःने स्वतःला दिशा देऊन केलेले अध्ययन म्हणजे स्वयंनिर्देशित अध्ययन. ही एक विद्यार्थीकेंद्रीत वैयक्तिक अभ्यासपद्धती किंवा अध्ययनपद्धत आहे. मुक्त शिक्षण किंवा प्रौढ अध्ययनाला चालना देण्यासाठी वापरली जाणारी ही अध्ययन पद्धती आहे असा विचार कोव्हिडची महाभयंकर साथ येण्याआधी केला जायचा. यामध्ये मार्गदर्शन, अध्ययन आणि नियोजन यांची पूर्णतः जबाबदारी अध्ययनार्थीची असते. मात्र ही पद्धत कोणत्याही वयोगटातील अध्ययनार्थी करू शकतात हे आता सिद्ध झाले आहे. या पद्धतीने शिकणे ही स्वतः विद्यार्थ्यांची प्राथमिक जबाबदारी आहे. नियोजन, प्रयत्नांची दिशा ठरविणे आणि त्याचे मुल्यपमान करणे या बाबींची प्राथमिक जबाबदारी विद्यार्थ्यांचीच असते.

तसे बघायला गेले तर ही पद्धत प्राचीन काळापासून अस्तित्वात आहे. आपल्याला एकलव्याचे उदाहरण माहीत आहेच. ते या अध्यापन पद्धतीचे सर्वोत्कृष्ट उदाहरण म्हणता येईल. पाश्चात्य देशांमधील प्लेटो, सॉक्रेटिस, ॲरिस्टॉटल, सॅम्युएल अलेक्झांडर इत्यादी विचारवंत स्वयंनिर्देशित

अध्ययनार्थीच होते. नेहमीच्या शिक्षणाच्या औपचारिक पद्धतीमध्येसुद्धा स्वयंअध्यापनाचा काही भाग समाविष्ट केलेला आहे. उदाहरणार्थ, गृहपाठ, वयैक्तिक अभ्यास, संगणकाच्या मदतीने करायचा अभ्यास, स्वयंसूचना, मोड्युल्सच्या मदतीने अभ्यास इत्यादी.

विद्यार्थ्यांने नेमका कशाचा अभ्यास करायचा आहे ते आधी ठरवणे जरूरीचे आहे. त्यासाठी लागणारी सामग्री, कौशल्ये, याची जुळवाजुळव करावी लागते. विविध माहितीस्रोत, संदर्भ, अध्ययनसाहित्याचा शोध, तज्ज्ञांचे मार्गदर्शन मिळवणे, निर्णयक्षमता अंगी बाणवणे, स्वतंत्र संशोधन, आवश्यक तंत्रज्ञानाचा अभ्यास असणे अशा सर्व गोष्टी विद्यार्थ्यांने करणे अपेक्षित आहे. स्वयंनिर्देशित अध्ययन ही पद्धती आत्मसात करायला अवघड असली तरी ती सातत्याने केल्यास खूप उपयुक्त ठरते.

स्वयंनिर्देशित अध्ययनाच्या सहा पायऱ्या आहेत.

- (१) स्वयंप्रेरणा (सेल्फ मोटिव्हेशन)
 - (२) गरजांची निश्चिती (आयडेंटिफिकेशन ऑफ नीड्स)
 - (३) ध्येय, हेतू व उद्दिष्टे यांची निश्चिती (आयडेंटिफिकेशन ऑफ गोलस, एम्स ऑफ ऑब्जेक्टिव्हज)
 - (४) स्रोतांचा शोध (सर्चिंग फॉर सोर्सेस)
 - (५) कृतीचे नियोजन (प्लॅनिंग ऑफ अॅक्टिव्हिटीज) आणि
 - (६) स्वयंनिर्देशित अध्ययन (सेल्फ-डायरेक्टेड लर्निंग)
- स्वयंशिक्षणाची जगभरातली आकडेवारी बघणे महत्वाचे ठरेल-
- १) मागील दशकात स्वयंशिक्षणाची पद्धत वेगाने विकसित होत रूढ झाली आहे. काही रिपोर्टानुसार, शिक्षण आणि कौशल्यविकास याचे बाजारमूल्य ३७० कोटी डॉलर इतके आहे.
 - २) लाखा, करोडो लोक, MOOCsच्या मध्यामातून स्वयंशिक्षणाकडे आकृष्ट झाले आहेत.
 - ३) अमेरिकेत ८४ टक्के प्रौढ लोक स्वयं शिक्षण किंवा DIY- डू इट युअरसेल्फ पद्धतीचा शिक्षणमार्ग स्वीकारतात.
 - ४) विकसनशील राष्ट्रांमध्ये- चीन, भारत, ब्राझील आदी देशांत २/३ विद्यार्थी स्वयंशिक्षणाकडे वळले आहेत.

कौशल्यविकास करणे हा त्यांचा मूळ हेतू आहे.

५) १५ टक्के उद्योगपती, कर्मचाऱ्यांनी कौशल्यवृद्धी कारवी अशी अपेक्षा ठेवतात. म्हणूनच शिकायचे कसे, हे शिकण्याचे कौशल्य शिकणे सगळ्यात महत्वाचे आहे.

६) विद्यापीठात शिक्षण घेणारे विद्यार्थी आपला ८० टक्के वेळ स्वयं अध्ययनात घालवतात. ब्लेंडेड लर्निंग, शिकवण्याचा हायब्रीड मोड यामुळे शिकताना विद्यार्थ्यांला शिकावे कसे हे शिकणे महत्वाचे आहे. तोच स्वयंअध्ययनाचे गाभा आहे.

आज अनेकांचा परदेशी वास्तव्यास असलेल्या मुला-नातवंडांशी संपर्क व्हिडीयो कॉलच्या माध्यमातून होतोय. हे कॉल करण्याचे कौशल्य आपण कोणत्या वर्गात बसून शिकलो? यूट्यूबवर पाककृती बघून ती करायला आपण कधी सुरुवात केली? वाचताना एखादा शब्द अडला की शब्दकोश वाचायला अथवा गुगल करायला आपण कधी शिकलो? एखादे नाव अथवा गाण्याच्या ओळी आठवल्या नाहीत तर सर्च करायला कधी लागलो? या सर्व कृती स्वयंअध्ययनाची उदाहरणे आहेत. आणि आपली तयारी असेल तर असे शिक्षण हे तहहयात सुरू राहणार आहे.

श्री समर्थ रामदास स्वामींच्या शब्दांचा आधार घेऊन आजमितीला ते असते तर काय म्हणाले असते बरं?

दिसामाजी काहीतरी ते लिहावे,
प्रसंगी अखंडित वाचीत जावे,
हातातले स्क्रीन योग्य कारणे वापरावे,
आपले आपण विचार करावे,
नवीन काहीतरी सतत शिकावे,
स्वयंस्फूर्तीने आजीवन शिक्षण सुरू ठेवावे
उगा कॉपी-पेस्ट-सेंड करून उसने,
पोकळ ज्ञान न मिरवावे,
वाचावे, लिहावे, अभ्यासोनि प्रकटावे

- डॉ. अंजली पटवर्धन-कुलकर्णी
anjali.ptwrhdn@gmail.com

‘शब्द रुची’ मासिकासंदर्भात निवेदन

‘शब्द रुची’ मासिकाचा मार्च २०२५चा अंक छापील स्वरूपात प्रसिद्ध होणारा शेवटचा अंक आहे. त्यानंतर दरमहा छापील स्वरूपात अंक प्रसिद्ध होणार नाही. एप्रिल २०२५ नंतर दर तीन महिन्यांनी डिजिटल स्वरूपातला अंक प्रसिद्ध होईल. तो सर्वांना विनामूल्य असेल.

केवळ दिवाळी अंक छापील स्वरूपात प्रसिद्ध होईल.

- सुदेश हिंगलासपूरकर
संपादक, विश्वस्त



बापसी सिधवा समाजजीवनाचे प्रतिबिंब पाकिस्तानी, अमेरिकन लेखिका

संजीवनी खेर

लेखक तो आहे जो सामाजिक, राजकीय, वैयक्तिक अनुभवांना वैश्विक रूप देतो. जे आपले अनुभव नसतात तेही आपल्याला जाणवू लागतात. अशीच एक लेखिका आहे बापसी सिधवा. नुकतेच तिचे अमेरिकेत निधन झालं. तरी मी आहे असे लिहीते कारण तिचे लेखन आपल्याला स्थितीची जाणीव करून देत असते. खरे तर अमर आणि दीर्घजीवी हे शब्द काळाच्या पटलावर तुलनेने घ्यायचे असतात. सारेच लेखन अमर नसते, काही दीर्घकाळ रिलेटिव्ह राहते, बाकीचे त्या त्या काळात झपाटून टाकते, पण सामाजिक स्थिती बदलली की तितकेसे भावत नाही. तसे तर हर्ष-खेद तर सारेच विनाशी असते. काळच त्यांचे मूल्य ठरवतो. वाचक बदलतात, त्यांची मनःस्थिती, दृष्टिकोन बदलतात. हे मी का लिहीत आहे, तर साहित्याचे अमरत्वदेखील एक मिथक आहे. कालिदास, गालिब ह्यांच्या कीर्तीचेही आयुष्य असेलच, आज ते अमर वाटत असले तरी. असे असले तरी देशकाळाचे परिणामी आज तरी बहुतेक अनुभव आपण समजू शकतो असे असतात. त्या काळाचा संदर्भ घेऊन लिहिणारी एक पाकिस्तानी लेखिका बापसी सिधवा!

ही पूर्णपणे पाकिस्तानी म्हणता येणार नाही कारण ती अमेरिकेत स्थायिक झाली. ती पारसी असल्याने तिचे वावरण्याचे क्षेत्र इतर पाकिस्तानी लोकांहून वेगळे राहिले आहे. अत्यंत संवेदनशील अशी ही लेखिका. जन्म कराची येथे अत्यंत धनाढ्य कुटुंबात ११ ऑगस्ट १९३८ आणि मृत्यू ह्युस्टन येथे २६ डिसेंबर २०२४ रोजी झाला.

लाहोर ह्या त्या काळाच्या प्रभावी सांस्कृतिक केंद्रात तिचे शिक्षण झाले. तिचे इंग्रजीतील लेखन हे पाकिस्तानातील अत्यंत महत्त्वाचे आणि सांस्कृतिक जगतात महत्त्वाचे ठरले आहे. तिच्या लेखनाचा काळ हा अस्थिर आणि खूप सांस्कृतिक उलाढालीचा आणि वेदनादायी होता. तिचे लेखन मात्र तिच्या नावाप्रमाणेच हळुवार तरी ठाम होते/आहे. खास



बापसी सिधवा

करून ब्रिटिश इंडियाची फाळणी होऊन ऐतिहासिक दृष्ट्या दोन देश होऊन, लोकांची घरेदारे, मानसिकता सारे सारे उद्ध्वस्त होण्याचा काळ होता. त्या पार्श्वभूमीवर तिने कादंबरी लिहिली 'आईस कॅंडी मॅन' जी अतिशय लोकप्रिय झाली. त्यावर कॅनडास्थित दीपा मेहताने हृदयस्पर्शी फिल्म केली जिचे नाव 'अर्थ' असे होते. बीबीसीने त्या कादंबरीचा उल्लेख त्या वेळेच्या दहा लोकप्रिय आणि प्रभावी लेखनात केला आहे.

या कादंबरीचा सविस्तर आढावा घेतेच आहे. त्याबरोबरच क्रो इटर्स, वॉटर, पाकिस्तानी ब्राइड, क्रॅकिंग इंडिया, अॅन अमेरिकन ब्रॉट अशा कादंबऱ्या लिहिल्या.

पाकिस्तानातील सर्वोच्च मानाचा 'सितारा ए इम्तियाज' हा खिताब तिला प्राप्त झाला होता. रॅडक्लीफ/हॉवर्डची बुंटिंग फेलोशिप, लीला वॉलेस रिडर्स डायजेस्ट रायटर्स अवॉर्ड, जर्मनीचा साहित्याचा, तसेच मॉडेलो अवॉर्ड इटली असे साहित्यासाठीचे पुरस्कार मिळाले होते. तिचा हा सारा साहित्यिक प्रवास सोपा नव्हता. 'क्रो इटर्स' ह्या पारशी लोकांवरच लिहिलेल्या, थोडा उपहास, तिरकस शैलीत तरी अतीव प्रेमाने लिहिलेल्या कादंबरीवर तिच्याच संप्रदायातील लोकांनी प्रचंड राग व्यक्त केला. आपल्या लोकांची बदनामी, टिंगल केली म्हणून तिचे पुस्तकप्रकाशन उधळून लावण्यासाठी हॉटेलमध्ये बॉम्ब ठेवल्याची धमकी दिली. साहजिकच ते गुंडाळून टाकावे लागले. पुढे तिच्याच लोकांनी ती डोक्यावर घेतली. मुळात ही छोटीशी जमात आज जगातून नामशेष व्हायच्या वाटेवर आहे. त्यांच्याबद्दल अनेक प्रवाद आहेत.

आपल्याच समुदायातील लोकांच्या वागण्याचा आणि रीतींचा आपल्या मोकळ्याढाकळ्या शैलीत आढावा घेत तिने हे लिहिले आहे. त्यातील गम्य कळायला वेळ लागला इतकेच.

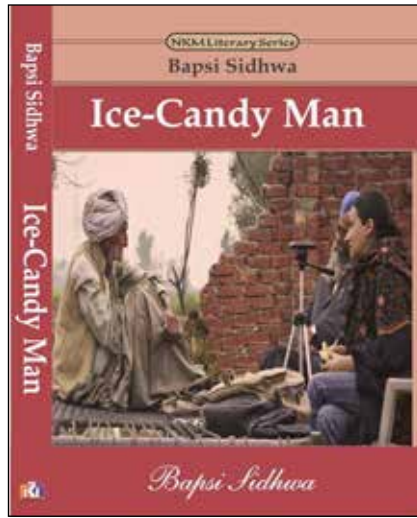
तिचे बालपण समृद्ध पारशी घरात गेले. उत्तम शाळा-कॉलेजमध्ये तिचे शिक्षण झाले. मात्र लहानपणीच तिला पोलिओ झाल्याने खूप औषधोपचार घ्यावे लागले. प्रकृती तोळामासा राहिली. पेशांटन आणि तहमीना भंडारा ह्या पारसी आईवडलांच्या पोटी तिचा जन्म झाला. तिला मिणोचार नावाचा एक भाऊ होता. तिने वयाच्या १९व्या वर्षी गुस्टोव्हशी लग्न केले आणि ती मुंबईत आली. इथे तिला करमत नव्हते पण इथल्या पारशी परिवारांशी घसट झाल्यावर ती चांगली रमली. ह्या दरम्यान तिला दोन मुले झाली. परंतु हा विवाह टिकला नाही. ती पाकिस्तानला परत गेली. तिथे तिने नौशेर सिधावाशी लग्न केले. त्याच्यापासून तिला तीन मुले झाली. त्यानंतर ती पती, पाच मुलांसह ह्युस्टनला राहायला गेली.

तिच्यावर ब्रिज ह्या खेळाचा खूप प्रभाव होता. त्यातील डावांची प्रतीके वापरत असे. तिच्या वाचनावर इंग्रजी वाङ्मयांचा प्रभाव होता. त्यातून जागतिक राजकीय पटलावर चाललेल्या घडामोडीकडे तिचे लक्ष असे. त्यातून ब्रिटिशांच्या वागण्याने ज्या दोन देशांतील सामान्य जनता होरपळली गेली ते पाहून, अनुभवून ती अस्वस्थ होत होती. तिच्या लेखनात तिचे अनुभव, पाहिलेले जग आणि काल्पनिक घटनांचा मनोहारी संगम असतो. समाजातील स्त्रीवर होणारा अन्याय, तिला मिळणारी दुय्यम वागणूक, त्या देशात असलेली शिक्षणाची आबाळ विशेषतः स्त्रीशिक्षणाची आबाळ, अनास्था तिला

बोचत असे. धर्म आणि जातीवरून होणारा दुजाभाव, वेगळ्या जमातीची असल्याने तिला वेगळे पडल्याची जाणीव होत असे.

याच भावनेतून तिने समाजातील दबलेल्या, दाबल्या गेलेल्या स्त्रियांसाठी काम करायला सुरुवात केली. बेनझीर भुट्टोबरोबर ती सामाजिक कामे करू लागली.

ज्या घटनेचा तिला सर्वात मोठा धक्का बसला होता ती म्हणजे फाळणी. त्याचे परिणाम तिला नजरेसमोर दिसू लागले होते. धर्माधर्मातील तेढ, परस्परांवर सूड उगवण्यासाठी स्त्रियांवर केलेले अत्याचार तिने पाहिले. वास्तविक दोन धर्म तिथेही साहचर्याने राहत होते. ते अचानक एकमेकांच्या जिवावर उठलेले तिने पाहिले. ज्याचे वर्णन तिने 'आइस कॅन्डी मॅन' ह्या कादंबरीत केले आहे. ज्या कादंबरीवरून दीपा मेहताने 'अर्थ' हा चित्रपट केला होता. ज्यात अमीर खान आणि नंदिता दास यांच्या प्रमुख भूमिका आहेत.



तिने अमेरिके त गेल्यावर अॅरिझोनातील राइस विश्वविद्यालयात शिकवले. तसेच, ह्युस्टन विद्यापीठात शिकवले. तिचा मुलगा डेमॉक्रेटिक पक्षाचा उमेदवार म्हणून उभा होता.

मुळात ही कादंबरी 'क्रॅ किंग इंडिया' या नावाने प्रकाशित झाली होती नंतर तिचे नाव बदलले. फाळणीचा तिचा वैयक्तिक अनुभव मन पिळवटून टाकणारा होता. तिच्या मुलाचा पासपोर्ट भारतीय होता, ते मुंबईत असतानाच! घटस्फोटानंतर तो वडिलांच्या बरोबर होता. ती लाहोरला पाकिस्तानात पोचल्यावर रोज ती लाहोरच्या सरहद्दीवर

जाऊन तो आला का ह्याचा शोध घेत निराश होत होती. त्या काळात तिने अनेक स्त्रियांना आपापल्या घरी पोचवायची धडपड केली होती. तिच्या कथांत तीही डोकावतेच. 'आइस कॅन्डी मॅन'मधील लेनी हे पात्र तिच्यावरूनच आहे. आलिशान बंगल्यातील ही पोलिओग्रस्त पारशी मुलगी, लेनी हिचे पात्र महत्त्वाचे आहे. फाळणीच्या बातम्यांनी शहरात मारकाट सुरू होते. हिंदुस्थानात होणारी मुस्लिमांची हत्या ऐकून पाकमधील माथेफिरू तरुण हिंदूंना ठार करायला सुरुवात करतात. हिंदू-मुस्लिम तेढ वाढत असते. शांताला शोधत तरुणांचे टोळके फिरत असते. त्यात तिच्यावर प्रेम करणारा तरुणही (अमीर खान) असतो. पण आता त्याचे डोके भडकलेले असते. परंतु लेनीच्या भोळसटपणाने घरात लपलेली आया, शांता - नंदिता दास, तिच्या कथित प्रियकराच्या ताब्यात सापडते. आणि तिचे हाल होतात. वास्तविक तिची हिंदू आया शांता आणि लेनीचे नाते हळुवार असते. अखेर लेनीच्या घरच्यांच्या प्रयत्नाने आया शांता आपल्या घरी अमृतसरला परत जाते नि लेनीला परदेशी

पाठवून दिले जाते. ती आपल्या चुकीसाठी स्वतःला कधी माफ करू शकत नसते.

तिच्या सगळ्याच कादंबऱ्या समाजाचा आरसा आहेत. परंतु माझ्या मनाला अस्वस्थ करून गेली ती तिची 'वॉटर' ही कादंबरी. जिच्यावरचा सिनेमाही मन हादरवून टाकणारा. धर्माच्या नावाखाली स्त्रियांचे भीषण शोषण करणारा रूढीग्रस्त समाज उभा ठाकला होता. त्या चित्रपटाने खळबळ माजवली यात शंका नाही. दोन कारणांनी. एक, म्हणजे विषय नक्कीच प्रथेला पश्चिम विचारणारा होता आणि दुसरे म्हणजे सरकारी कायदा सुव्यवस्था झुगारून देऊन, रीतसर परवानग्या घेऊन, स्क्रिप्ट मान्य करून घेऊन होणारा चित्रपट अतिरेकी विचारांच्या लोकांनी चित्रित होऊ दिला नाही. 'गंगा तुम्ही प्रदूषित करता आहात' असे म्हणत सिनेमाच्या कॅमेरादि सामानाची मोडतोड करत, लोकांना धमक्या देत चित्रपट होऊ दिला गेला नाही.

या चित्रपटाच्या पटकथेत ताकद होती प्रथेला जाब विचारायची. पण, ती थेट नव्हती. एक अत्यंत हळुवार कथा आणि चुहिया-सरला - ह्या ८ वर्षांच्या विधवा मुलीच्या निरागसतेचा अंत करणाऱ्या व्यवस्थेला आरसा दाखवण्याचा प्रयत्न होता. बनारसच्या घाटावर अनेक वर्षांपासून तरुण, वृद्ध विधवा राहत आल्या आहेत. वृंदावनातही हेच दृश्य आहे. हीनदीन अवस्थेत आपल्या विधवा होण्याच्या पापाचे प्रायश्चित्त करीत असतात. एकभुक्त राहून, एक वस्त्र नेसून ह्या स्त्रिया भीक मागत दिवस कंठत असतात त्याचे चित्रण बापसी सिधवाने 'वॉटर' ह्या कादंबरीत रेखाटले आहे.

यात जे दाखवले गेले आहे त्यात अतिरंजित काही नाही २००५ साली कादंबरी प्रकाशित झाली. वाचकांना आठवत असेल की याच विषयावर, 'ग्लोकल लेखिका'त लिहिले आहे. इंदिरा गोस्वामीने स्वानुभवांवर 'नीळकंठी ब्रज' कादंबरी आणि अनेक कथा लिहिल्या आहेत. दीपा मेहता ह्या कॅनेडियन; पण मूळ भारतीय दिग्दर्शिकेने हा चित्रपट करायचे ठरवले तेव्हा तिला विरोध झाला. अखेर तिने लोकेशन बदलून श्रीलंकेत चित्रित केला. त्याला अनेक ऑस्कर नॉमिनेशन होत्या.

कथा आरंभ होते चुहिया -सरला- या निरागस मुलीचा नवरा मेल्यावर तिचे मुंडन करून, पांढरे वस्त्र नेसावून तिला जन्मभर प्रायश्चित्त करायला आश्रमात सोडले जाते. तिला वाटत असते की तिला काही दिवसच तिथे राहायचे आहे. तिची आई तिला घेऊन जायला येईलच. वाट पाहत पण मनाने ती आश्रमात रुळू लागते. आश्रमात अनेक प्रकारच्या विधवा असतात, दादागिरी करणाऱ्या आश्रम चालवणाऱ्या बायका हिजड्यांची मदत घेऊन रुबाव करत असतात. त्यातील कल्याणी ह्या अत्यंत सुंदर विधवेला वेश्याव्यवसाय करून पैसे मिळवायला भाग पाडले जात असते. त्यांच्यात नारायण नावाचा एक नेक इमानदार आणि ह्या स्त्रियांच्या स्थितीवर सहानुभूती असणारा सुशिक्षित तरुण येत-जात असतो. तो गांधीजींचा

चेला असतो. त्याचे प्रेम कल्याणीवर जडलेले असते. तिला नदीपार जावे लागत असते. नारायण तिच्याशी विवाह करायला तयार असतो. तिलाही या नरकातून बाहेर पडायचे असते. ते दोघे पळून जायचे विचार करत असतात तेव्हाच त्याला कळते की ज्याच्याकडे तिला शय्यासोबत करायला जावे लागते असते तो माणूस त्याचा पिता असतो. नारायण संतापतो पण आपल्या विचारांवर खंबीर असतो. कल्याणीला घेऊन जायला तो जातो तेव्हा तिला कोंडून ठेवलेले असते. त्यातून सुटून नदी पार करताना नारायणचा बंगला ओळखून नदीत प्राण दिलेले असतात. कलकत्याला जाऊन संसार करायचे स्वप्न ती स्वतः संपवते. इकडे आता कोवळ्या चुहियाला कल्याणीच्या जागी न्यायचे ठरते. ती बिचारी भेदलेली असते. तिच्याबद्दल आपुलकी वाटून शकुंतला ही विधवा तिला आश्रमातून गुपचूप बाहेर नेते. अक्षरशः तिला कुशीत घेऊन घाटावर रात्र काढते. सकाळी एक ट्रेन गांधीजींना घेऊन तिथून जाणार असते. त्यातून जाण्याचा विचार करते. पण गाडी सुरू होते. हातात चुहियाला घेऊन ती धावत असते एवढ्यात ती नारायणला पाहते नि त्याच्या हाती चुहिलाला सोपवते. गाडी वेग पकडते.

कथानक, पात्रे सारे सारे कुठेही अती नाटकी न करता सादर झाले आहे. उत्सुकांनी जरूर यूट्यूबवर पाहावे. लिसा रे, जॉन अब्राहम, सरला करियासम, सीमा विश्वास, वहिदा रहमान यांचा स्वाभाविक अभिनय 'वॉटर'मध्ये पाहायला मिळेल. बापसी सिधवाची ही कादंबरी मनावर ठसा उमटवते.

- संजीवनी खेर

sanjeevanikher@gmail.com

॥ अंथान् ॥ ❖ ॥

२५ फेब्रुवारी रोजी प्रसिद्ध होत आहे



पेरिप्लस
ऑफ
हिंदुस्थान

खंड १ व खंड २

सुनंदा भोसेकर



दोन खंडांची मूल्य १५०० रुपये
सवलतीत ८०० रुपये. टपालखर्च १०० रु. वेगळा



क्राय द बिलव्हेड कव्ठी

- अँलन पॅटन

Cry The Beloved Country by
Alan Paton

राजीव श्रीखंडे

अँलन पॅटन (Alan Paton) हा दक्षिण आफ्रिकेचा प्रसिद्ध लेखक, कादंबरीकार आणि वर्णद्वेषाविरुद्ध अविश्रांत लढणारा लढवय्या होता. तो गौरवणीय होता, हे विशेष. त्याचा जन्म ११ जानेवारी १९०३ रोजी दक्षिण आफ्रिकेतील पीटरमारीझबर्ग येथे झाला. जेम्स व युनिस पॅटनचा तो सर्वात मोठा मुलगा. वडील जेम्स हे स्कॉटिश स्थलांतरितांपैकी होते तर आई युनिस ब्रिटिश स्थलांतरितांपैकी होती. वडील सरकारी नोकरीत होते. आई-वडील दोघेही जास्त शिकलेले नव्हते. अँलनचे वडील जेम्स अतिशय धार्मिक प्रवृत्तीचे होते. कडक शिस्तीचे होते. वेळप्रसंगी शारीरिक क्षती पोहोचणाऱ्या शिक्षासुद्धा ते करत. या सगळ्यामुळे पुढे कुठल्याही हुकूमशाहीला किंवा दडपशाहीला आणि शारीरिक छळवादाला उघड उघड विरोध दर्शवण्याकडे अँलनचा कल झाला. अर्थात त्याला साहित्याकडे आणि निसर्गाकडे आकर्षित करण्याचे श्रेयही त्याच्या वडिलांना जाते. साहित्य आणि निसर्गावरील प्रेम त्याच्या लिखाणात जागोजागी दिसते. अँलनला वॉल्टर स्कॉट, चार्ल्स डिकन्स आणि रूपर्ड ब्रूक या साहित्यिकांचा लिखाण आवडत असे. बायबलसुद्धा तो आवडीने वाचत असे. त्याच्या लेखनावर त्याच्या कुटुंबाच्या धर्मावरील दृढविश्वासाचा व Old Testament म्हणजेच जुन्या कराराच्या शिकवणीचा प्रभाव निश्चितच जाणवतो.

शालेय शिक्षण संपवून तो मार्टिसबर्ग या Natal विद्यापीठाशी संलग्न असलेल्या विद्यालयात दाखल झाला. १९१९ ते १९२२ या काळात या विद्यालयात शिक्षण घेऊन त्याने पदार्थविज्ञान शाखेची पदवी प्राप्त केली. याच वेळी त्याने कविता आणि नाटके लिहिण्यास सुरुवात केली. १९२५मध्ये तो IXOPO ह्या विद्यालयात साहाय्यक शिक्षक झाला. आणि १९२८ साली त्याने पीटरमारीझबर्ग विद्यालयात नोकरी पत्करली. याच वर्षी त्याने डोरी फ्रान्सिस लस्टेड या महिलेशी विवाह केला. जोनाथन व डेव्हिड ही दोन अपत्ये त्यांना झाली. पुढे १९६७ साली तिचे निधन होईपर्यंत ते एकत्र होते.

१९३५मध्ये अँलनने शिक्षक म्हणून कार्यरत असलेली नोकरी सोडली आणि त्याची जोहान्सबर्गजवळील Diepkloof या बालगुन्हेगारांसाठी असलेल्या शाळेत प्राचार्य म्हणून नेमणूक झाली. त्याने अनेक वादग्रस्त पुरोगामी सुधारणा केल्या. उदाहरणार्थ, तुरुंगामधील परिस्थितींमध्ये सुधारणा, दंडप्रणाली कार्यक्षम आणि प्रभावी होण्यासाठीच्या सुधारणा, गुन्हेगारांचे चांगल्या रितीने पुनर्वसन, तुरुंगवासाला आणखीन पर्यायांचा शोध, घरातील लोकांच्या भेटीविषयीच्या नियमांत सुधारणा इत्यादीमुळे अँलन लोकप्रिय झाला, इतका की तो दुसऱ्या महायुद्धाच्या वेळी सैन्यात भरती होण्यास गेला तेव्हा तुझी बालगुन्हेगार कल्याण केंद्रामध्ये जास्त गरज आहे असे सांगून त्यावेळच्या सरकारने त्याला सैन्यात भरती होण्यास परवानगी दिली नाही. अँलनने १९४८ पर्यंत या केंद्रात नोकरी केली. या काळात त्याने स्वीडन, इंग्लंड, नॉर्वे, अमेरिका इत्यादी देशांमध्ये तेथील तुरुंगांची आणि बालगुन्हेगार सुधारणा केंद्रांसंबंधी विस्तृत माहिती मिळवण्याच्या हेतूने आणि अभ्यासाच्या दृष्टीने खूप भ्रमंती केली. यामुळे त्याच्या अनुभवसंपत्तीत खूपच भर पडली. या पार्श्वभूमीवर त्याने त्याची 'Cry The Beloved Country' ही पहिली कादंबरी लिहिली. ती १९४८मध्ये प्रकाशित झाली. या कादंबरीच्या निमित्ताने दक्षिण आफ्रिका प्रकाशझोतात आला तो कायमचाच. पॅटनवर तो कम्युनिस्ट असल्याचा आरोप होता, पण हा आरोप खोटा, बिनबुडाचा आणि निंदात्मक असल्याचे या पुस्तकावरून लक्षात येते. या कादंबरीच्या अभूतपूर्व यशाने त्याला विश्वपटलावर आणून ठेवले आणि त्याने प्राचार्यपदाचा राजीनामा दिला.

Paton, Kwazulu Natal येथे फक्त लिखाण करण्याच्या इराद्याने कायमचा स्थायिक झाला. १९५३मध्ये 'Too Late the Phalarope' ही कादंबरी प्रकाशित झाली. Phalarope हा एक पक्षी आहे. या कादंबरीत पॅटनने वर्णभेदाचा गोऱ्या लोकांवरही वाईट परिणाम होतो हे दाखवला आहे.

खूनापेक्षाही अनैतिकता हा मोठा गुन्हा आहे हे या कादंबरीत सांगितले आहे. समाजाचे ऋण फेडण्याच्या इच्छेने पॅटन आणि त्याची पत्नी यावर्षी TOCH या क्षयरोग्यांसाठी असलेल्या वसाहतीत काम करण्यास गेले होते. याच काळात अॅलनची दक्षिण आफ्रिकेच्या राजकारणात जाण्याची ओढ तीव्र होऊ लागली होती. वर्णभेदाचा कायदा Population Registration Act द्वारे १९५० साली अधिकृत करण्यात आला. याद्वारे तिथल्या जनतेला ४ वर्णगटांत म्हणजे गोरे, काळे, मिश्रजमात व आशियाई असे विभागण्यात आले. गौरवर्णीय लोकांना सोडून इतर वर्णीय लोकांच्या जमिनींवर, जागांवर, सामाजिक संबंधांवर, उद्योगांवर, करमणुकींवर, प्रवासांवर बंधने घालण्यात आली. पॅटन या वर्णभेदाविरुद्ध पुढे आला आणि लढला.

त्याने आपल्या समविचारांच्या सहकाऱ्यांना सोबत घेऊन Liberal Association ही वर्णद्वेषाविरुद्ध जनजागृती आणि चळवळ करणारी संस्था सुरू केली. पुढे तिचे Liberal Party of South Africa या राजकीय पक्षात रूपांतर झाले. पॅटन या पक्षाचा १९६८ सालापर्यंत अध्यक्ष होता. कारण या वर्षी सरकारने, सरकारविरोधी कारवाया केल्याच्या कारणास्तव या पक्षाचे विसर्जन केले. पॅटनचा वर्णभेदाच्या धोरणाला सक्रिय विरोध होता. त्याच्या लिखाणाचा वर्णद्वेषविरोध हाच आत्मा होता. संबंध विश्वाला जागृत करून वर्णद्वेषाला वैश्विक विरोध निर्माण करण्यामध्ये त्याचा फार मोठा हातभार आहे हे तर

निःसंशयच! याबद्दल सरकारने १९६० ते १९७० या १० वर्षांसाठी त्याचा पासपोर्ट जप्त करून ठेवला होता. मात्र ख्रिस्ती धर्म व बायबलच्या शिकवणीच्या परिणामामुळे पॅटनने नेहमीच वर्णद्वेषासंबंधी निदर्शने करताना संयम राखला. शांततापूर्ण निदर्शनांवर त्याचा भर होता.

१९६१ साली Tales from Troubled Land हा पॅटनचा दहा लघुकथांचा संग्रह प्रकाशित झाला. करुणा आणि निराशा या मानवी भावनांचे सुरेख मीलन या कथासंग्रहात सापडते.

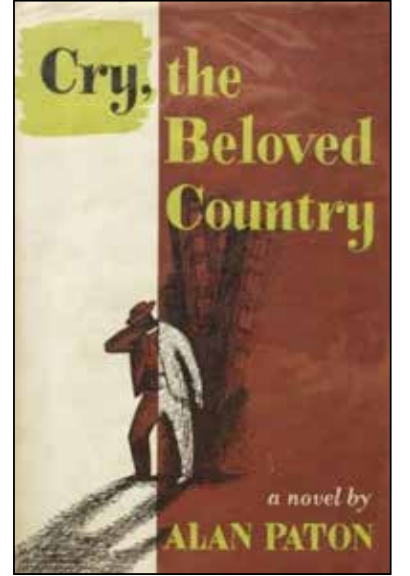
त्याने त्याच्या दोन मित्रांची उल्लेखनीय चरित्रेही लिहिलेली आहेत. एक म्हणजे Jan Hafmeyr चे Hafmeyr हे चरित्र. हा एक कॅबिनेट मंत्री व संसदपटू असून उदारमतवादी होता. दुसरे म्हणजे Geoffrey Claton चे Apartheid and the Archbishop हे चरित्र. Claton अतिशय बुद्धिमान आध्यात्मिक माणूस होता. पॅटनने Mkhumbane हे संगीत नाटक लिहिलेले आहे. या नाटकाला अज्ञातवासात गेलेल्या आफ्रिकन संगीतकार Todd

Matshil ने संगीत दिलेले आहे. १९६५ साली त्याने Sponono हे नाटक लिहिले. Debbie Go Home ह्या लघुकथांच्या संग्रहालासुद्धा खूप प्रसिद्धी मिळाली. 'The land and people of South Africa', 'South Africa in Transition', 'South African Tragedy', 'Case History of a Pinky', 'Knocking on the Door' ही पॅटनची काही उल्लेखनीय पुस्तके आहेत.

पॅटनच्या पहिल्या बायकोच्या निधनानंतर १९६९ साली त्याने त्यांच्या सहजीवनावर 'Kontakion for you Departed' हे पुस्तक प्रकाशित केले. पुढे त्याने Anne Hopkins हिच्याशी लग्न केले. ती त्याची खासगी सचिव होती. पुढे १९८८ सालापर्यंत म्हणजेच पॅटनच्या मृत्यूपर्यंत ते एकत्र होते.



अॅलन पॅटन



१९८१ साली प्रकाशित झालेल्या 'Ah but your land is Beautiful' या कादंबरीचं कथानक १९५०च्या दशकातील आहे. पॅटनच्या लिखाणाच्या उज्वल काळातली ही तेवढीच उज्वल कादंबरी. यात काल्पनिक व खऱ्या पात्रांची सरमिसळ आहे. ही ऐतिहासिक काल्पनिक कादंबरी आहे. यातदेखील वर्णद्वेषाविरुद्धच्या लढ्याचे चित्रण आहे.

पॅटनचा इंग्लंडच्या चर्चवर गाढ विश्वास होता. हा विश्वास त्याच्या लिखाणाचा अविभाज्य घटकच होता हे 'Instrument thy Peace' या पुस्तकात प्रकर्षाने जाणवते. यामध्ये St. Francis of Assisi च्या प्रार्थनेवर २१ चिंतनपर प्रवचने आहेत. प्रत्येक प्रवचनाच्या आधी त्याने स्वतःची अशी प्रार्थना दिली आहे. हे पॅटनचे आध्यात्मिक पुस्तक.

अॅलनने आत्मचरित्रदेखील लिहिले आहे. ते दोन भागांत आहे. पहिला भाग Towards The Mountain हा १९८०मध्ये प्रकाशित झाला. यात त्याच्या आयुष्याच्या पहिल्या ४५

वर्षाबद्दल लिहिले आहे. दुसरा भाग आहे Journey Continued, जो त्याच्या मृत्यूनंतर लगेचच १९८८ साली प्रकाशित झाला.

ॲलनला काव्य या वाङ्मयप्रकारात अतिशय रस होता. Peter Alexander ने पॅटनचे चरित्र रेखाटताना त्याने केलेल्या कवितांचा संग्रह त्यात समाविष्ट केला आहे. पॅटनच्या मृत्यूनंतर २००६ साली प्रकाशित झालेल्या 'The lost city of Kalahari' या पुस्तकात प्रवासवर्णने आहेत, तर २००८मध्ये प्रकाशित झालेल्या 'The Hero of Currie Road' या पुस्तकात त्याच्या असफल सहलींची गाथा आहे.

वर्णद्वेष/वर्णभेद यांना विरोध हा पॅटनचा आयुष्यभरचा ध्यास होता. यामुळे त्याने फक्त याच विषयावर लिखाण केले. पण हे लिखाण जराही एकसुरी नाही. हे लिखाण करताना त्याने जवळजवळ सर्व वाङ्मयप्रकार हाताळले आहेत म्हणजे कथा, कादंबऱ्या, निबंध, प्रवासवर्णने, चरित्र, आत्मचरित्र, काव्य, नाटके आणि अगदी संगीतिकादेखील. या श्वेतवर्णीय लेखकाने दक्षिण आफ्रिकेच्या वाङ्मयाची मुहूतमेढच रोवली असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये.

पॅटनचा 'Hall of freedom of the Literal international'ने सत्कार केला. त्याला Kenyan College, Natal विद्यापीठ, हार्वर्ड, येल या विद्यापीठांनी डॉक्टरेट पदव्या बहाल केल्या. त्याला Freedom House ward मिळाले. Free Academy of Art, Hamburg, Germanyतर्फेसुद्धा त्याला पुरस्कार मिळाला.

ॲलनचा १२ एप्रिल १९८८ रोजी दरबान येथे वयाच्या ८५व्या वर्षी मृत्यू झाला.

आफ्रिकन सरकारने २० एप्रिल २००६ रोजी पॅटनला Order of Ikhamanga ही बहुमानाची पदवी सुवर्णपदक (Gold Ribbon) या स्वरूपात मरणोत्तर बहाल केली. कला, संस्कृती, साहित्य, संगीत, पत्रकारिता आणि क्रीडा या क्षेत्रात विशेष कामगिरी करण्याच्या व्यक्तींना हा सन्मान दिला जातो. 'आपल्या लिखाणाद्वारे वर्णद्वेषामुळे होणाऱ्या दडपशाहीला वाचा फोडून आणि लोकशाहीप्रणित न्याय्य समाजव्यवस्थेसाठी झुंजून साहित्यविश्वात अमोल भर घालणारा योद्धा' असे पॅटनला दिलेल्या पदवीच्या प्रशस्तिपत्रकात म्हटले आहे.

ॲलन पॅटनच्या स्मरणार्थ दिले जाणारे पारितोषिक. दक्षिण आफ्रिकी लेखकाला दरवर्षी दक्षिण आफ्रिकेचे साप्ताहिक Johannesburg weekly तर्फे दिले जाते. ॲलन पॅटनच्या मृत्यूनंतर त्याच्या पत्नीने पीटरमारिझबर्ग विद्यापीठाच्या संकुलात असलेल्या त्या सेंटरसाठी त्याच्या अभ्यासात्मक लिखाणाचे दस्तऐवज भेट दिले. Natal विद्यापीठाने पॅटनच्या स्मृती स्मारकासाठी जागा दिली, जेणेकरून तो नवीन पिढीतील लेखकांच्या, कार्यकर्त्यांच्या कायम स्मरणात राहील.

F.W.de Klerk पंतप्रधान असताना त्याच्या सरकारने १९९०-१९९२च्या दरम्यान वर्णभेदाबद्दलचे अनेक जाचक

असलेले कायदे रद्द केले आणि १९९४ साली नेल्सन मंडेलांच्या नेतृत्वाखाली बहुसंख्य कृष्णवर्णीय सदस्य असलेले सरकार दक्षिण आफ्रिकेमध्ये सत्तेवर आले. याचा परिणाम म्हणून अखेर दक्षिण आफ्रिकेची वर्णभेदाच्या कायदा व्यवस्थेपासून सुटका झाली. ॲलन पॅटन कृष्णवर्णीयांसाठी, त्यांच्या हक्कांसाठी, त्यांना चांगलं आयुष्य जगता यावे यासाठी आयुष्यभर लढला. परंतु त्याच्या या इच्छेची पूर्तता झालेली पाहण्यास तो जिवंत राहिला नाही हा दैवदुर्विलासच म्हटला पाहिजे. अर्थात आयुष्यभराची त्याची लढाई फुकट गेली नाही आणि वर्णद्वेषापासून दक्षिण आफ्रिकेला जी मुक्ती मिळाली त्यात ॲलन पॅटनचा फार मोठा हातभार होता हे आपण विसरता कामा नये.

'Cry The Beloved Country' ही प्रकाशित होताक्षणीच जागतिक वाङ्मयात अत्यंत खळबळ माजवणारी आणि अल्पावधीतच लोकप्रियतेच्या शिखरावर विराजमान झालेली कादंबरी.

ह्या कादंबरीतले संदर्भ सहज लक्षात येण्यासाठी दक्षिण आफ्रिकेच्या इतिहासाचा थोडासा आढावा घेणे आवश्यक आहे. दक्षिण आफ्रिकेचे गणराज्य १९६१पर्यंत Union of South Africa म्हणून ओळखले जात होते. त्यांचे बीज रोवले गेले होते ते १६५२मध्ये Dutch East India कंपनीच्या Cape of Good Hope ला असलेल्या वसाहतींमध्ये. पुढे हेच लोक Afrikaners म्हणून प्रसिद्ध झाले. त्यांची भाषा होती Afrikaans. पुढे बऱ्याच घडामोडींनंतर - यात Boer युद्धाचाही समावेश होतो - १९१०मध्ये बोअर, Natal आणि केप प्रोव्हिन्स यांच्या एकत्रीकरणातून Union of South Africaचा जन्म झाला. यात English and Afrikaans या दोन्ही भाषांना समान दर्जा होता. या Unionच्या निर्माणकर्त्यांमध्ये जिंकल्या गेलेल्या मूळ आफ्रिकन लोकांना कसे वागवावे यात मतभेद होते. काही उदारमतवादी होते; पण शेवटी केंद्र प्रमाणित संघराज्याची निर्मिती झाली. पुढे १९४८मध्ये कृष्णवर्णीय लोक बहुसंख्य असल्यामुळे त्यांचा प्रभाव पडेल या भीतीमुळे The Afrikaner Nationalist पक्षाने वर्णावर आधारित विभक्तपणाची योजना निश्चित केली म्हणजेच Apartheid. Afrikaan भाषेत या शब्दाचा अर्थ Separateness म्हणजेच विभक्तपणा असा आहे.

या कादंबरीची सुरुवात होते Ndotsheni या Natal प्रभागातील एका दुर्गम गावात. या गावाचा पाद्री किंवा धर्मगुरू झुलू वंशाचा असतो. त्याचे नाव असते Stephen Kumalo. एके दिवशी त्याला जोहान्सबर्गमधील त्याच्या एका सहकारी धर्मगुरून लिहिलेले पत्र येते. या पत्रात त्या धर्मगुरूने Kumaloला जोहान्सबर्गला बोलावले असते कारण Kumaloची धाकटी बहीण Gertrude ही अतिशय आजारी असते.

Kumalo मग या कठीण आणि खर्चीक प्रवासाला निघतो. त्याचा उद्देश असतो की Gertrude ला या बिकट प्रसंगी मदत

करावी. Kumaloचा मुलगा Abasolm हा काही वर्षांपूर्वी जोहान्सबर्गला गेलेला असतो आणि कधीच परतलेला नसतो. त्याचाही शोध घ्यावा हा Kumalo चा दुसरा हेतू असतो. जोहान्सबर्गमध्ये Msimangu हा Kumalo ला पत्र पाठवणारा धर्मगुरू त्याचे स्वागत करतो आणि त्याच्या राहाण्याखाण्याची सोयही करतो.

Gertrude ही वेश्या झालेली असते आणि ती दारू-विक्रीचेही काम करत असते. तिला एक लहान मुलगा असतो. Kumalo तिला आपल्या गावाला परत घेऊन जाण्याचे ठरवतो.

Kumalo आणि Msimangu मग Abasolmचा जोहान्सबर्गमध्ये शोध घेण्यास सुरुवात करतात. ते Kumaloच्या भावालाही भेटतात जो एक यशस्वी उद्योगपती आणि राजकारणी झालेला असतो. तो त्यांना त्याच्या कारखान्यात पाठवतो जिथे Abasolmने त्याच्याच मुलाबरोबर काम केले असते. हा शोध घेत असताना Kumalo ला वर्णभेदाने, वर्णद्वेषाने आर्थिक विषमतेमुळे दुभंगलेल्या समाजाचं भयावह दर्शन होतं. Kumalo ला असंही कळतं की Abasolm नं एका सुधारगृहात काही महिने घालवलेले असतात आणि त्याच्यापासून एक गरीब अल्पवयीन मुलगी गरोदर राहिलेली असते.

त्याचवेळेला Arthur Jarvis ह्या वर्णद्वेषाविरुद्ध लढणाऱ्या एका गौऱ्या माणसाचा खून होतो आणि या खुनाबद्दल Abasolmला अटक होते. Abasolm या गुन्ह्याची कबुली देतो पण असेही सांगतो की त्याच्याबरोबर Kumaloच्या भावाचा म्हणजेच जॉनचा मुलगा मॅथ्यू आणि दुसरा एक जणही असतो. तो असेही सांगतो की त्याचा Arthur Jarvisला मारण्याचा उद्देश नसतो पण ते तसे घडलेले असते.

Kumalo त्याच्या मित्रांच्या मदतीने Abasolmसाठी एक वकील शोधतो. हा वकील सगळा प्रकार समजून आल्यानंतर असे म्हणतो की हा खटला म्हणजे जणू देवाचेच काम आहे आणि म्हणून तो त्याची फी घेणार नाही. जॉनदेखील त्याच्या मुलाच्या म्हणजेच मॅथ्यूच्या बचावासाठी एक वेगळा वकील शोधतो. यामुळे Abasolmचा बचाव कमकुवत होईल हे माहित असूनदेखील जॉन या निर्णयावर ठाम राहतो. Kumaloची Abasolmच्या प्रेयसीशीदेखील गाठ पडते. Abasolmला अटक झाल्याची बातमी Kumalo, Abasolm च्या प्रेयसीला सांगतो. ही बातमी ऐकून ती प्रेयसी अतिशय दुःखी होते आणि घाबरतेदेखील. तो तिला असेही सांगतो की तिने Abasolmशी विवाह करावा आणि ती त्याच्या या प्रस्तावाला भरल्या मनानं होकार देते.

Kumaloच्या गावाच्या जरा बाहेर Arthur Jarvisचे वडील James राहत असतात. James हा एक सधन जमीनदार असतो. त्याला त्याच्या मुलाच्या अशा भयंकर मृत्यूची बातमी कळते आणि तो ताबडतोब आपल्या पत्नीबरोबर

जोहान्सबर्गमध्ये दाखल होतो. James Jarvis ला त्याच्या मुलाच्या वर्णद्वेषाविरुद्धच्या लढ्याची माहिती मिळते, त्याचे सगळे लिखाण तो वाचतो आणि आपल्या पुत्राच्या आयुष्याची संपूर्ण माहिती कळल्यावर त्याची वर्णभेदाबद्दल असलेली मते हळूहळू बदलू लागतात.

जोहान्सबर्गमध्ये Kumalo आणि James Jarvis यांची गाठ पडते. ही भेट त्या दोघांसाठीही अतिशय अवघड असते. Kumalo Jarvisच्या मुलाच्या मृत्यूबद्दल खेद व्यक्त करतो. Jarvis ही त्याचा उदार मनाने स्वीकार करतो. नंतर कोर्टात Abasolm, Mathew आणि त्यांच्या मित्रांचा खटला चालू होतो. आरोप गंभीर असतात. Abasolm खटल्याच्या सुनावणीच्या दरम्यान त्याच्या हातून Arthur Jarvisचा मृत्यू झाला आहे हे मान्य करतो, पण तो असेही सांगतो की Arthur ला मारण्याचा त्याचा हेतू कधीच नव्हता. Arthurच्या घरी ते चोरी करायला गेलेले असतात आणि चोरी करतानाच अचानक Arthur त्या ठिकाणी येतो. पुढच्या गोंधळात Abasolmच्या हातून पिस्तूल झाडले गेले असते आणि ती गोळी लागून Arthurचा मृत्यू झालेला असतो. Abasolmचा वकील Carmichael हा Abasolmचा अतिशय ठोस बचाव करण्याचा प्रयत्न करतो. पण मघाशी सांगितल्याप्रमाणे मॅथ्यू आणि त्याच्या दुसऱ्या मित्रांच्या बचावासाठी एक दुसराच वकील असतो. या वकिलाचा असा प्रयत्न असतो की या गुन्ह्यांचे सगळे खापर Abasolmच्या माथ्यावरचे फुटावे. या खटल्याच्या दरम्यान Kumalo आणि Jarvis यांची न्यायालयात बऱ्याचदा भेट होते. पुढे पुढे ते दोघे एकमेकांशेजारीच बसू लागतात. त्यामुळे हा खटला चालू असताना या दोघांत उत्तम संबंध तयार होतात. त्यांच्यामधले भावबंध चांगलेच वाढतात. दुर्दैवाने खटल्याचा निकाल Abasolmच्या विरुद्ध लागतो आणि त्याला फाशीची शिक्षा सुनावण्यात येते. मॅथ्यू आणि त्याचा मित्र मात्र निर्दोष सुटतात.

या परिस्थितीतदेखील Abasolmच्या प्रेयसीच्या गर्भात असलेल्या मुलाला नाव मिळावं म्हणून Kumalo, Abasolm आणि त्याच्या प्रेयसीचा विवाह घडवून आणतो. निरोप घेण्याच्या वेळी Abasolm त्याच्या हातून घडलेल्या अपराधाबद्दल त्याच्या वडिलांची साश्रू नयनांनी क्षमा मागतो. त्याला पोटाशी धरून Kumalo त्याला आशीर्वाद देतो आणि अतिशय जड अंतःकरणाने त्याच्या गर्भवती पत्नीसह तो आपल्या गावाकडे परततो. पण परतताना त्यांना Gertrude मात्र सापडत नाही कारण ती तिच्या लहान मुलाला घरात एकटा सोडून बेपत्ता झालेली असते. James Jarvisदेखील गावाकडे परततो. Kumaloला गावाचे लोक त्यांच्या आदिवासी परंपरा मोडून पडल्यामुळे विखुरले जात आहेत याची अस्वस्थ जाणीव होऊ लागते. James Jarvisलाही या गोष्टीचे भान येऊ लागते.

मृत पावलेल्या Arthur Jarvisला एक लहान मुलगा असतो. तो James Jarvis बरोबर गावातच राहत असतो. अतिशय मनमिळावू, तल्लख असलेल्या त्या लहान मुलाशी हळूहळू Kumaloचे संबंध वाढू लागतात. Kumaloचे या मुलावर प्रचंड प्रेम बसते आणि तो छोटा मुलगाही Kumalo च्या खूप जवळ येतो. त्यांच्यात जणू घट्ट मैत्रीचे नाते तयार होते. दरदिवशी ते बराच वेळ एकत्र काढतात, गावाबाहेरच्या टेकडीवर फिरायला जातात, खूप गप्पा मारतात. James Jarvisलाही त्यांच्यातल्या तयार झालेल्या या नात्यामुळे अतिशय आनंद होतो. तोही आपल्या धडपडणाऱ्या गावाला सढळ हस्ते मदत करू लागलेला असतो. प्रथम तो गावातल्या लोकांना फुकटात दूध वाटतो. मग तो गावाजवळ धरण बांधण्याचे काम सुरू करतो आणि पुढे तो एका शेततऱ्जाला आमंत्रित करून गावातल्या लोकांना शेतीचे नवीन तंत्रज्ञान शिकवतो, जेणेकरून गावातल्या लोकांची शेती फायद्याची होईल.

पुढे Jarvisची पत्नी मरते. तेव्हा Kumalo, Jarvisला भेटून आपला शोक व्यक्त करतो. Kumaloची त्या गावातल्या चर्चमधून बदली होणार असते पण तेवढ्यात Jarvis गावात नवीन चर्च बांधण्याचा प्रस्ताव मांडतो. त्याचे आणि Kumaloचे घनिष्ठ संबंध लक्षात घेऊन Bishop ही बदली रद्द करतो. त्यामुळे Kumaloचे त्या गावातले वास्तव्य तसेच कायम राहते. Abasolmच्या शिक्षेची वेळ आता अगदी जवळ येऊन ठेपलेली असते. त्या शिक्षेच्या आदल्या दिवसाच्या संध्याकाळी Kumalo आणि James Jarvis भेटतात आणि एकमेकांशी आपली मने उघडी करतात. ते हरवलेल्या ग्रामसंस्कृतीबद्दल बोलतात, त्यांच्या कायमच्या हरवलेल्या मुलांबद्दल बोलतात, Jarvisच्या तल्लख नातवाबद्दल बोलतात, त्याच्या भविष्याविषयी आशावाद व्यक्त करतात. नंतर Kumalo एकटाच गावाबाहेरच्या टेकडीवर जाऊन Abasolm ची आठवण काढून आपल्या अश्रूंना वाट मोकळी करून देतो, अगदी धाय मोकळून रडतो आणि शेवटी Abasolmच्या आत्म्याच्या उन्नतीसाठी परमेश्वराकडे प्रार्थना करतो.

ही अत्यंत हृदयस्पर्शी कथा लिहिताना पॅटनने कथानकाची बांधणी अतिशय रेखीव केली आहे. हे पुस्तक त्याने तीन भागांत विभागलेले आहे. कथानकातले वेगवेगळे टप्पे या तीन भागांत पॅटनने दाखवलेले आहेत. या कथानकात घटनांची फारशी गुंतागुंत नाही आणि म्हणूनच पॅटनने आपले कथन अत्यंत पारदर्शी ठेवलेले आहे. अर्थात मानवी मनाचा सगळा गुंता या कथेत आहे आणि हा गुंता, वेगवेगळे कंगोरे पॅटन आपल्यासमोर अगदी हळुवारपणे उलगडत जातो. घडणाऱ्या घटनांपेक्षा त्या घटनांचा विविध व्यक्तिरेखांवर होणारा परिणाम, त्या घटनांबद्दल त्यांच्या मनात उठणाऱ्या विविध भावभावनांचे तारंग, त्यानुसार त्यांनी घेतलेले पुढचे निर्णय यावरच पॅटनने लक्ष

केंद्रित केल्यामुळे या कथानकाला एक वेगळाच बाज आलेला आहे. या कथानकात नाट्य तर आहेच. एका कृष्णवर्णीय माणसाच्या हातून त्याच्याच हक्कासाठी लढणाऱ्या एका गौरवर्णीय कार्यकर्त्याचा मृत्यू व्हावा ही केवढी नाट्यमय घटना! परंतु पॅटनने कथानकात कुठेही भडकपणा आणलेला नाही. त्याची कथनशैली अतिशय संयमित अशीच आहे. घडणाऱ्या घटनांपेक्षाही माणसांच्या भावभावनातले नाट्य अधिक प्रकर्षाने पॅटनने आपल्यासमोर मांडले आहे. याला अनुसरूनच पॅटनने या कथानकाची बांधणी केलेली आहे. विनासायास आपल्या मनाची पकड घेणारे हे कथानक आहे.

या कथानकाचा वेग तसा संयतच आहे, पण खरे सांगू का हे कथानक इतके आपल्या मनाला भिडणारे आहे आणि कथनशैली इतकी आकर्षक आहे की आपल्याला गुंगवून ठेवायला वेगाची फारशी गरजच नाही. विचित्र परिस्थितीत सापडलेल्या वेगवेगळ्या व्यक्तिरेखांच्या अंतर्विश्वाची ही कहाणी आहे आणि आपण यात अगदी हरवून जातो, त्या अंतर्विश्वाशी एकरूप होऊन जातो.

या कादंबरीचे एक अतिशय प्रमुख बलस्थान म्हणजे पॅटनची भाषा. पॅटनच्या भाषेला नक्की कसे संबोधावे ही एक समस्याच आहे. रसाळ, नादमधुर, प्रासादिक, अतिशय डौलदार पण तेवढीच हृदयस्पर्शी, मनाला भिडणारी अशी ही भाषा आहे. या कादंबरीचे सगळे भावविश्व आपल्यासमोर जिवंत करणारी ही अतिशय प्रभावी भाषा आहे. पॅटनचे हे भाषाप्रभुत्व या कादंबरीला एक वेगळीच उंची देते. काही काही परिच्छेद, काही वाक्यं तर कायम स्मरणात राहणारी आहेत.

भेदभावातून निर्माण झालेल्या सामाजिक अन्यायाविरुद्धचा वंचितांचा, पीडितांचा, शोषितांचा, पिचलेल्यांचा टाहो फक्त दक्षिण आफ्रिकेपुरता मर्यादित नाही तर तो वैश्विक आहे आणि नुसताच वैश्विक नाही तर तो कालातीत आहे. या आक्रोशाला इतके हृदयभेदक रूप पॅटनची ही भाषाच देते हे तर निर्विवादच आहे.

या कादंबरीचा सगळा गाभा सांभाळणारे नव्हे तो अधिकच प्रकाशात आणणारे असेच पॅटनचे संवाद आहेत. अत्यंत साधे, पण अर्थाने ओतप्रोत भरलेले. आपल्याला कधी स्तब्ध, कधी सुन्न करणारे पण अतिशय नैसर्गिक, सरळ, त्यांच्या साधेपणाने आपल्याला भावणारे, प्रत्येक व्यक्तिरेखेच्या प्रत्येक भावछटेला पूर्णपणे न्याय देणारे. लालित्य हा पॅटनच्या लेखणीचा जणू स्वभावधर्मच आहे. पॅटनने हे संवाद लिहिताना एका नवीनच तंत्राचा वापर केला आहे. तो प्रत्येक संवादाची सुरुवात एक छोटी रेघ ओढून करतो. यात त्याला काय ध्वनित करायचे आहे याबद्दल बरीच मते आहेत. काही लोकांच्या मते संवादांवर वाचकांचे लक्ष केंद्रित करण्यासाठी त्याने या तंत्राचा वापर केला असावा.

या कादंबरीत तश्या व्यक्तिरेखा बऱ्याच आहेत, पण दोन वडिलांची आणि दोन मुलांची ही कहाणी आहे. एक वडील आणि मुलगा कृष्णवर्णीय आहेत तर दुसरे वडील आणि मुलगा गौरवर्णीय. एकाचा मुलगा अकाली, अनैसर्गिक मरण पावलेला आहे तर दुसऱ्याच्या मुलाचा अकाली, अनैसर्गिक मृत्यू अटळ आहे. या समान दुःखामुळे परस्परविरोधी विचारधारा असणाऱ्या दोन वडिलांच्या एकत्र येण्याची ही कहाणी आहे. या कादंबरीचे हे दोन नायकच आहेत. या व्यतिरिक्त फादर Stephen Kumaloची जोहान्सबर्गमध्ये देखभाल करणारा आणि त्याला सर्वोतोपरी मदत करणारा फादर Msimangu आहे. Stephen Kumaloचा स्वार्थी, स्वकेंद्रित भाऊ John आहे, त्याचा मुलगा Mathew आहे, Kumalo चा मुलगा Abasolm आहे. Gertrude ही Kumaloची धाकटी बहीण आहे. त्यात मृत पावलेला Arthur Jarvis आहे. Carmichael हा Abasolmचा वकील आहे, Father Vincent हा Kumalo ला मदत करणारा इंग्लिश धर्मगुरू आहे, Kumalo ला जोहान्सबर्गमध्ये आसरा देणारी श्रीमती Lithebe आहे, Abasolmची १६ वर्षांची, त्याच्यापासून गरोदर असलेली अल्पवयीन प्रेयसी आहे आणि Arthur Jarvis चा छोटा मुलगा हाही आहे. या सगळ्या व्यक्तिरेखा छोट्याछोट्या प्रसंगांतून, त्यांच्या वागण्या-बोलण्यातून पॅटनने आपल्यासमोर जिवंत उभ्या केल्या आहेत. त्यांचा कथानकातील एकंदर वावर मर्यादित असला तरी या प्रत्येक व्यक्तिरेखेने या कादंबरीच्या कथानकात मोलाची भर घातलेली आहे.

या कादंबरीचे खरे नायक दोन Zulu Pastor Stephen Kumalo आणि श्रीमंत जमीनदार James Jarvis, हे दोघे वडील. प्रथम वर्णभेदावर विश्वास असलेला, पण त्याच्या मुलाच्या हिंसक मृत्यूनंतर मुलाच्या आयुष्याचा धांडोळा घेतल्यानंतर त्याच्या विचारांमुळे, त्याच्या लढ्याची माहिती झाल्यानंतर आमूलाग्र बदललेला, प्रथम अत्यंत क्षुब्ध झालेला तरीही त्याच्यात असलेल्या नैसर्गिक चांगुलपणामुळे Kumaloशी सहजच मैत्री करणारा, जवळीक साधणारा James Jarvis ही एक अतिशय विलक्षण व्यक्तिरेखा आहे. अतिशय प्रेमळ, दयाळू, तसाच कणखर, श्रद्धाळू, क्षमाशील, परमेश्वराचा सच्चा भक्त असलेला, सगळ्यांची दुःखे समजणारा, जाणणारा, अतिशय कनवाळू, पुत्राच्या कृत्याने व्यथित होणारा, त्याच्या बचावासाठी प्राणांतिक धडपड करणारा आणि शेवटी अटळ आहे ते असहाय्यतेने स्वीकारणारा पण त्याचवेळी अत्यंत व्याकूळ होणारा Stephen Kumalo हा आपल्या मनात कायमचा घर करून राहतो. त्याची माणुसकी, त्याचा चांगुलपणा आपल्याला स्तिमित करतात आणि नशिबाने मांडलेल्या अघोरी खेळातही त्याने त्याची जपलेली सहृदयता आपल्याला भारावून टाकणारी आहे. James Jarvis and Stephen Kumalo या व्यक्तिरेखांत पॅटनने जे रंग भरले आहेत, ज्या सामर्थ्याने

त्याने या व्यक्तिरेखा साकार केल्या आहेत त्याला खरोखरीच तोड नाही. कादंबरीच्या सगळ्या कथानकावर आपली हुकूमत गाजवणाऱ्या या अजोड व्यक्तिरेखांनी या कादंबरीच्या कथापटलाला अतिशय आगळेवेगळे रूप देऊन त्याला अतिशय समृद्ध केलेले आहे. ही खरी हाडामांसाची माणसे आहेत याची आपल्याला पदोपदी जाणीव होत राहते.

आणि शेवटी दक्षिण आफ्रिकेतील छोटा भूभाग हादेखील या कादंबरीतली एक प्रमुख व्यक्तिरेखाच आहे. गावाकडची एकेकाळची कसदार, सुपीक पण आता पावसाअभावी नापीक, पडीक आणि दुर्लक्षिलेली जमीन, गावातल्या लोकांच्या आयुष्यांशी तिची बांधली गेलेली घट्ट नाळ, तिच्या नापिकीमुळे त्यांच्या आयुष्यांची उडालेली दैना - या कादंबरीत या भूमीलाही अनन्यसाधारण महत्त्व आहे आणि पॅटनने हे अतिशय ताकदीने आपल्या मनावर बिंबवले आहे.

अॅलन पॅटन अतिशय धार्मिक होता आणि इंग्लंडच्या चर्चवर त्याचा गाढा विश्वास होता. त्यामुळे या कादंबरीत बायबलच्या बऱ्याच संदर्भांचा, प्रतिमांचा त्यानं वापर केलेला दिसतो. Abasolm हा खरे तर सम्राट डेव्हिडचा मुलगा ज्याने त्याच्या वडिलांविरुद्ध बंड केले, Stephen हा बायबलमधला एक शहीद ज्याने दगडांनी ठेचून झालेला मृत्यू पत्करला पण आपली मते बदलली नाहीत. Abasolm त्याच्या होणाऱ्या मुलाचं नाव Peter ठेवावे म्हणून विनंती करतो. हा St. Peterचा संदर्भ आहे. जीजसला अटक झाल्यावर तो त्याला कधी भेटलाच नाही असे सांगतो पण नंतर जिजसच्या पुनरुत्थानानंतर पश्चात्तापदग्ध होऊन जिजसचा धर्म पसरवण्याचा पीटर विडा उचलतो आणि तसे करतोही. वेगवेगळ्या व्यक्तिरेखांना पॅटनने अशीच जाणीवपूर्वक नावे दिलेली आहेत.

या कादंबरीत अमेरिकन राष्ट्रध्यक्ष Abraham Lincolnचाही अनेक वेळा उल्लेख आलेला आहे. त्याची भाषणं, त्याच्या लिखाणाचाही पॅटनने या कादंबरीत मुक्त हस्तानं वापर केलेला आहे. रसिकहो हे स्वाभाविकच आहे. वर्णभेदावर लिहिलेल्या कुठल्याही साहित्य प्रकारात लिंकनला कोण कसं विसरू शकेल?

अॅलन पॅटनची ही पहिलीच कादंबरी १९४८ साली प्रकाशित झाली. लगेचच तिची मुक्तकंठाने जगभर स्तुती झाली आणि ती अतिशय लोकप्रिय ठरली. तिच्या या देदीप्यमान यशाने पॅटनने पूर्ण वेळ लिखाण करण्यासाठी आपली नोकरी सोडली. त्याने लिखाण तर केलेच, त्याच्यातल्या ध्येयवादाने त्याला अन्यायाविरुद्ध लढण्यासाठी समाजकारणात आणि नंतर राजकारणात ओढून आणले. वर्णभेदाच्या जाचक व्यवस्थेकडे जगाचे लक्ष वेधण्याचं काम या कादंबरीने केले. इतकी वर्षे होऊनही ही कादंबरी अतिशय लोकप्रिय आहे आणि जागतिक वाङ्मयातील एक श्रेष्ठ कलाकृती म्हणून तिला सर्वमान्यता

मिळालेली आहे. आजतागायत या कादंबरीच्या दीड कोटी प्रती खपलेल्या आहेत. अनेक भाषांत या कादंबरीची भाषांतरे झालेली आहेत.

या कादंबरीवर दोन चित्रपट निघालेले आहेत. पहिल्या चित्रपटाची पटकथा पॅटनने लिहिली होती. या कादंबरीवर आधारलेली विविध देशांत अनेक नाटकेही आली आहेत. १९४९मध्ये या कादंबरीवर आधारलेली 'Lost in Stars' ही भव्य संगीतिका प्रचंड गाजली आणि पुढे या संगीतिकेवर आधारलेल्या एका चित्रपटाचीही निर्मिती झाली.

अमानुष अन्यायाने गांजलेल्या आणि ग्रासलेल्या अस्थिर, क्षुब्ध समाजाचे अतिशय विदारक चित्र आपल्यासमोर उभे करतानादेखील पॅटनचे त्याच्या देशावरचे म्हणजेच दक्षिण आफ्रिकेवरचे प्रेम त्याच्या लिखाणातून झळकतच राहते. जात, पंथ, धर्म, वर्ण आणि आर्थिक विषमता यांनी विभक्त झालेल्या माणसांच्या या दुभंगलेल्या जगात वैर, जुलूम, अत्याचार, हिंसा, क्रौर्य यामुळे माणसामाणसात उद्भवलेल्या, कधीही न संपणाऱ्या, भीषण संघर्षांच्या वणव्यात होरपळून निघणाऱ्या मानवजातीची मुक्तता केवळ माणुसकी म्हणजेच प्रेम, दया,

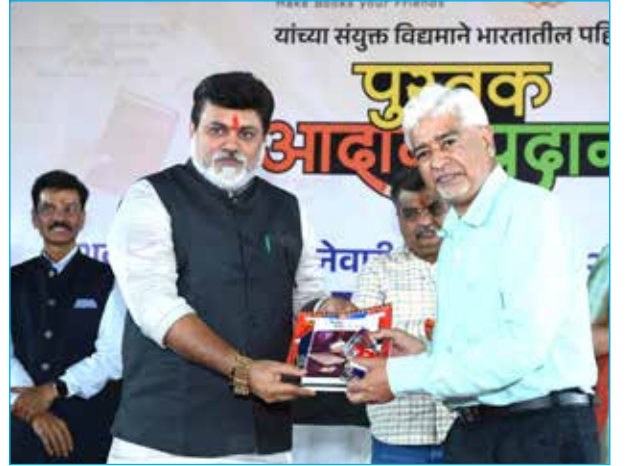
बंधुभाव जपण्यातच आहे, या वरवरच्या विभिन्न आवरणाखाली सगळी मानव जात एकच आहे, आपल्या सगळ्यांच्या धमन्यांमधल्या रक्ताचा रंग लालच आहे असे पॅटन आपल्याला जणू समजावून सांगत आहे. त्याच्या स्वरांत मार्दव आहे, कमालीचे आर्जव आहे, माया आहे, अपार करुणा आहे आणि आपल्या सैरभैर झालेल्या मनाला शांत करण्याचे असाधारण सामर्थ्यही आहे. मरणप्राय दुःखाच्या आणि भयंकर संकटाच्या परमोच्च क्षणीदेखील मानवातला उदात्तपणा लोप पावत नाही, तर तो आणखीनच प्रखर होऊ शकतो, अधिक तेजःपुंज होऊ शकतो, हे अत्यंत आश्वासक सुरात सांगणारी अॅलन पॅटनची ही असामान्य कलाकृती वाचली की आपल्याला उचंबळून येते, एका अनामिक भावनेनं आपला ऊर पार भरून येतो आणि आपल्या नकळतच आपले डोळे पाणावतात. कारण दिव्यत्वाच्या ओझरत्या स्पर्शातदेखील आपल्याला पूर्णपणे हेलावून टाकण्याची विलक्षण ताकद असतेच ना!

– राजीव श्रीखंडे

rshrikhande@yahoo.com

'ग्रंथाली'च्या सुवर्णमहोत्सवी वाटचालीनिमित्त विशेष सत्कार...

राज्याचे मराठी भाषा मंत्री उदय सामंत
यांच्या हस्ते पै फ्रॅंझिस लायब्ररीतर्फे
केलेला सत्कार स्वीकारताना
सुदेश हिंगलासपूरकर



वसई येथील 'साहित्य जल्लोष
प्रतिष्ठान'तर्फे आमदार स्नेहा दुबे
यांच्या हस्ते
विशेष सन्मान स्वीकारताना
सुदेश हिंगलासपूरकर

ग्लोकल लेखिका

ग्रंथाली वॉच या ग्रंथालीच्या डिजिटल व्यासपीठावरून प्रसारित होणारी 'ग्लोकल लेखिका' ही मालिका ज्यांच्या कल्पनेतून उतरली त्या ज्येष्ठ लेखिका, पत्रकार आणि लघुपटक संजीवनी खेर यांचा सत्कार, 'ग्लोकल लेखिका-सशक्त लेखणीच्या वारसदार' या पुस्तकाचं प्रकाशन आणि मुलाखती, परिसंवाद अशा कार्यक्रमांनी संपन्न झालेला सोहळा, ग्लोकल लेखिका भागांच्या अर्धशतकपूर्तीनिमित्त २५ जानेवारीला एनसीपीएच्या लिटिल थिएटरमध्ये मोठ्या दिमाखात पार पडला. ज्येष्ठ लेखिका आणि मणिभवन येथील गांधी संग्रहालयाच्या संचालिका डॉ. उषा ठक्कर आणि ज्येष्ठ पत्रकार आणि संपादक कुमार केतकर प्रमुख पाहुणे म्हणून उपस्थित होते.

ग्लोकल लेखिका या कार्यक्रमात संजीवनी खेर देशविदेशींच्या लेखिकांचा समग्र परिचय प्रेक्षकांना करून देतात. आतापर्यंत पंचवीस विविध भारतीय भाषक आणि पंचवीस आंतरराष्ट्रीय लेखिकांची माहिती, त्यांचा जीवनपट, त्यांचं साहित्य, त्यांच्या गाजलेल्या कथा-कादंबऱ्या यांचं थोडक्यात पण रोचक वर्णन संजीवनी खेर यांनी करून दिलेलं आहे. यूट्यूबवर उपलब्ध असलेल्या लेखिकांच्या मुलाखती आणि त्यांच्या लिखाणाचा आस्वाद घेता यावा म्हणून त्यांच्या कादंबरीतील काही अंशांचं अभिवाचन हे या कार्यक्रमाचं खास वैशिष्ट्य आहे.

एनसीपीए, मराठी सांस्कृतिक विभाग महाराष्ट्र शासन आणि ग्रंथाली यांच्या संयुक्त विद्यमाने झालेल्या या कार्यक्रमात बंगळुरूच्या डॉ. दिव्या रवींद्रनाथ या तरुण लेखिकेनं घेतलेली, केरळ साहित्य अकादमी पुरस्कारप्राप्त मल्याळी लेखिका डॉ. मानसी यांची प्रत्यक्ष मुलाखत त्यांच्या दिलखुलास गप्पांमुळे उत्तरोत्तर रंगत गेली. सरंजामशाही कुटुंबातील जन्म आणि मातृसत्ताक जीवनपद्धती असतानासुद्धा स्त्रियांची होणारी कुचंबणा त्यांनी स्वतःच्या जीवनातील अनेक उदाहरणं देऊन विशद केली. मनासारखं साहित्य लिहिण्याची मुभासुद्धा नव्हती. मात्र लिहिण्याची उर्मी त्यांना शांत बसू देत नसे. छोट्या गावातून मुंबई महानगरात आल्यावर मिळालेला मोकळेपणा, साहित्यातील कामगिरी, पुरस्कार आणि मुख्य म्हणजे बऱ्यापैकी आमदानी देणाऱ्या जाहिरातक्षेत्रातील कॉपी रायटिंगची नोकरी, त्यासाठी प्रसंगी तत्वांना घालावी लागणारी मुरड याचं अतिशय प्रामाणिक आणि मनोज्ञ वर्णन डॉ. मानसी यांनी तासभर चाललेल्या गप्पांत केलं.

विदेशातील समाज आणि तेथील स्त्रियांच्या दर्जाबद्दल,

साहित्याबद्दल जाणून घेण्यासाठी लेखिका मेधा आलकरी यांनी फातिमा हुसेनी एल लाडान या तरुण नायजेरियन लेखिकेशी दृक्श्राव्य माध्यमातून संवाद साधला. उत्तर नायजेरियातील बहुपत्नीवाद आचरणाच्या पितृसत्ताक समाजात स्त्रीला पावलोपावली संघर्ष करावा लागतो. स्त्री-पुरुष समानतेचा अभाव असलेल्या या समाजात स्त्रीला कायम दुय्यम स्थान लाभलेलं आहे. शिक्षणातील भेदभावामुळे आणि दहशतवादी संघटनांच्या दडपणाखाली मुलींची शाळा-कॉलेजांमधील उपस्थिती चिंताजनक ठरावी इतकी खालावत चालली आहे. या आणि अशा कितीतरी उदाहरणांच्या साहाय्यानं फातिमा यांनी उत्तर नायजेरियातील परिस्थिती मांडली. त्यांच्या कादंबरीत आई-वडिलांनी टाकून दिलेल्या एका मुलीची हृदयद्रावक कथा त्यांनी सांगितली आहे. समाजात या धाडसी कादंबरीचं जितके कौतुक झालं तितकीच ती टीकेला पात्र ठरली.

'ग्लोकल लेखिका'च्या माध्यमातून झालेल्या लेखिकांच्या व्यक्तिमत्त्वाची आणि साहित्याची ओळख पुस्तकस्वरूपात जतन केली जावी म्हणून संजीवनी खेर लिखित 'ग्लोकल लेखिका - सशक्त लेखणीच्या वारसदार' या पुस्तकाची निर्मिती झाली. त्याला ज्येष्ठ पत्रकार कुमार केतकर यांनी अतिशय नेमकी आणि मार्मिक प्रस्तावना दिली आहे. या पुस्तकाचं प्रकाशन कुमार केतकर आणि डॉ. उषा ठक्कर यांच्या हस्ते पार पडलं. कुमार केतकर यांनी या पुस्तकाच्या निर्मितीमागे संजीवनी खेर यांनी घेतलेल्या अथक प्रयत्नांना दाद देत, त्याला जादूची किमया म्हटलं आणि 'ग्लोकल लेखिका'सारखे जगावेगळे प्रकल्प हाती घेणाऱ्या ग्रंथालीला मनापासून शुभेच्छा दिल्या.

प्रमुख अतिथी डॉ. उषा ठक्कर यांनी आपल्या छोटेखानी भाषणात संजीवनी खेर यांचं या स्तुत्य आणि स्वयंस्फूर्त उपक्रमाबद्दल खास अभिनंदन करून त्यांच्या सर्जनशीलतेची आणि प्रयत्नांची प्रशंसा केली. एका अडलेल्या संदर्भासाठी त्या ग्रंथालयं पालथी घालत असत, संबंधितांना फोन करून त्याची खातरजमा करून घेत असत, याचा त्यांनी आवर्जून उल्लेख केला. त्या पुढे म्हणाल्या, की या पुस्तकाची संकल्पना इतकी नावीन्यपूर्ण आहे की वाचक नकळत ग्लोकल लेखिकांच्या जीवनप्रवासाचा एक भाग होऊन जातो. या पन्नास प्रभावी, लक्षवेधक लेखिकांच्या लेखनातील सार काढून ते वाचकांपर्यंत पोहोचवण्याचं काम संजीवनी खेर यांनी अतिशय सुरेख पार पडलं आहे. भाषेचे अडथळे पार करत हे पुस्तक त्यातील प्रत्येक लेखिकेच्या लेखनातील गाभा आपल्यापर्यंत पोहोचवतं. यातील लेखिकांनी त्यांच्या आयुष्यात भोगलेला एकांतवास,

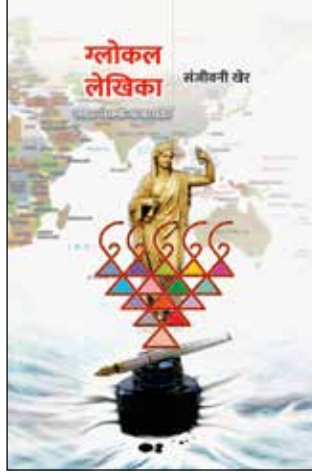
दडपशाही, अन्याय आणि त्याविरुद्धचा लढा याचे विदारक अनुभव आपल्या लेखनात चित्रित केले आहेत. परंपरेनं जखडून ठेवलेल्या शृंखला तोडून प्रस्थापित सत्तांथाविरुद्ध त्या उभ्या ठाकतात. कारण त्यांना स्वतःचा शोध घ्यायचा असतो. या लेखिका भूतकाळातील खोटे आणि खुळचट समज मोडून, नव्या सामाजिक आणि राजकीय वास्तवाची पुनर्रचना करत आहेत. समाजाच्या वेगवेगळ्या थरातून आलेल्या या धाडसी लेखिकांनी आपापल्या चिंता वेगवेगळ्या पद्धतीनं मांडल्या आहेत. हा मार्ग निश्चितच कष्टसाध्य आहे, असं सुरेख प्रतिपादन डॉ. उषा ठक्कर यांनी केलं.

या सोहळ्याच्या निमित्ताने 'स्त्री साहित्य-एक मागोवा' या विषयावर एक अभ्यासपूर्ण परिसंवाद आयोजित केला होता. ज्येष्ठ लेखिका मीना वैशंपायन यांनी या परिसंवादाचं अध्यक्षपद स्वीकारलं होतं. स्त्रीसाहित्याचे अनेक पैलू या परिसंवादात उजागर केले गेले. प्रसिद्ध अनुवादक वसुधा सहस्रबुद्धे यांनी चित्रा मुद्गल यांच्या 'आवा' या कादंबरीवर, त्याच्या कथानकावर विस्तृत भाष्य करून त्या कथानकातील कंगोरे सम जावून सांगितले. लेखक आणि चित्रपट समीक्षक गणेश मतकरी यांनी कन्नड दिग्दर्शक कासारवल्ली यांच्या तीन चित्रपटांतील नायिका आणि त्यांनी स्त्री म्हणून केलेला संघर्ष प्रेक्षकांसमोर मांडला. आपल्या भाषणाचा सारांशरूपी शेवट करताना ते म्हणाले की हे तिन्ही चित्रपट पुरुषांच्या नियंत्रणात असणाऱ्या आणि स्त्रियांवर अन्याय करणाऱ्या समाजाचेच चित्रण करतात. ताईसाहेबा, हसीना आणि द्विपा या वेगवेगळ्या काळातील स्त्रिया, त्या त्या समाजाचं प्रतिनिधित्व करत असल्या; तरी समाजात वाढत चाललेल्या विसंवादाला तोंड फोडतात आणि दर्शकांना या प्रश्नावर विचार करायला भाग पाडतात.

इंग्रजी साहित्याच्या आस्वादक चित्रा नित्सुरे यांनी देशांतरितांचे अनुभव मांडणाऱ्या तीन लेखिका आणि त्यांचं साहित्य या विषयावर आपले विचार मांडले. चीनमध्ये जन्मलेली अॅमी टॅन, शिक्षणासाठी स्थलांतरित झालेली नायजेरियाची चिमांदा आणि भारतीय वंशाची झुम्पा लाहिरी या तिघी अमेरिकेत स्थायिक झाल्या. आपल्या साहित्याची निर्मिती करताना त्यांनी हे स्थलांतरितांचे अनुभव अतिशय तरलपणे उतरवले आहेत. देशांतरित झालेली पहिली पिढी ही आपल्या मुळांना घट्ट धरून बसलेली, परंपरांशी एकनिष्ठ असलेली; तर दुसरी पिढी तिथेच जन्मलेली, त्यामुळे नवीन संस्कृतीला सहजपणे कवटाळणारी. या दोन संस्कृतींतला संघर्ष,

पिढ्यांमधील दुरावा हे टिपणारी त्यांची संवेदनशील मनं मग साहित्यातून व्यक्त होत गेली. त्या तिघींच्या कादंबऱ्यांमधील विविध दाखले देऊन चित्रा नित्सुरे यांनी हे चित्र अलवारपणे उलगडून दाखवलं.

परिसंवादाच्या अध्यक्ष ज्येष्ठ लेखिका मीना वैशंपायन यांनी स्त्रीसाहित्यातील एक वेगळाच पैलू सादर केला. साहित्यातील स्त्रियांचा मागोवा घेताना त्यांनी, कथा-कादंबऱ्या, कविता हे नेहमीचे रूढ प्रकार सोडून इतर ठिकाणी ज्या लेखिका आपली वेगळी वाट शोधत आहेत, त्यातील दोन तीन लेखिकांचा उल्लेख केला. १९९२ सालचा हर्षद मेहताचा



मूल्य ७५० रुपये
सवलतीत ४५० रुपये

आर्थिक घोटाळा उघडकीस आणणासाठी ज्यांनी टाइम्स ऑफ इंडियामधील आर्थिक संपादकाचं पद पणाला लावलं त्या सुचेता दलाल यांनी केलेली कामगिरी समाजासाठी अतिशय उपयुक्त आहे. त्यांची स्कॅम नावाची कादंबरी लिहिताना त्यांनी गुन्हेगार जगतातील कुप्रसिद्ध व्यक्तींना भेटून त्यांच्या मुलाखती घेतल्या आहेत. कलाकार, साहित्यिक उद्योजक यांच्यातील जे कोणी वेगळं काही करण्याची हिंमत दाखवतात, त्यांच्यासाठी 'पाथब्रेकर' नावाचं पुस्तक त्यांनी लिहिलं आहे. या लेखनाला आपण साहित्य म्हणणार की नाही असा प्रश्न त्यांनी जाणकार श्रोत्यांपुढे ठेवला. कोर्नेलिया सोहराबजी पहिली महिला बॅरिस्टर, तिनं गोषामधील स्त्रियांच्या प्रश्नांसाठी

आपली वकिली पणाला लावली. 'लव्ह अँड लाईफ इन परदा' नावाची कादंबरी लिहिली. तिचं लेखन वाचकांना एक नवी दृष्टी प्रदान करतं. बिजू पटनाईक यांची कन्या, गीता मेहता यांनी भारतीय परंपरेचा अभिमान बाळगला; परंतु परदेशी लोकांना भारतीयांचं आकर्षण किती चुकीच्या गोष्टींसाठी आहे हे सांगणारी 'कर्माकोल' नावाची कादंबरी लिहिली. तेराव्या वर्षी बलात्काराची शिकार झालेल्या जेसिका स्टर्न या लेखिकेनं, त्या भयगंडातून तरून फक्त दहशतवादाविरुद्धच लेखन केलं.. मनातील भयगंडावर मात करून इतरांना त्यासाठी मदत करणारी ही 'निर्भया' पत्रकार! साहित्यातले वेगळे वेगळे प्रकार स्त्रीनं हाताळावे की नाही याचा विचार आज करायला पाहिजे कारण पूर्वी फक्त कुटुंब आणि तिथले नातेसंबंध हे तिचं मर्यादित अनुभवविश्व होतं. परंतु आज परिस्थिती बदलली आहे. या वेगळ्या वाटा चोखाळणाऱ्या साहित्यिक स्त्रिया आणि आयुष्याचा अर्थ समजावून सांगणाऱ्या त्यांच्या लेखनाचादेखील आपण स्त्री-साहित्याचा मागोवा घेताना विचार करायला हवा, असा महत्त्वाचा मुद्दा मीना वैशंपायन यांनी आपल्या भाषणाचा समारोप करताना मांडला.

संजीवनी खेर यांच्या शाल आणि स्मृतिचिन्ह देऊन केलेल्या सत्कारानंतर त्यांच्या लेखनप्रवासाची आणि त्यातील अनुभवांचे किस्से ऐकवणारी खुमासदार मुलाखत लेखिका मेधा आलकरी यांनी घेतली. पतीच्या फिरतीच्या नोकरीमुळे एकतिसाव्या वर्षापर्यंत गृहिणीपदावर विराजमान संजीवनी खेर यांची त्यानंतरची घोडदौड मात्र लक्षणीय आहे. फ्रीलान्सिंगपासून जिवंत झालेली त्यांची लेखणी उत्तरोत्तर बहरतच गेली. 'वरळीचा मनोरा' हे महाराष्ट्र टाइम्स मधील सदर, त्यानंतरची मनोऱ्यात प्रत्यक्ष एंट्री, तेथील सुहासिनी मुळगावकर यांच्यासोबत काम करतानाचा 'सुंदर माझ घर'साठी घेतलेल्या स्पर्धांचा अनुभव त्यांनी त्यांच्या ओघवत्या वाणीत प्रस्तुत केला. बहिणाबाईंनी म्हटल्याप्रमाणे खसखशीच्या दाण्यासारखं क्षुद्र आणि आभाळाएवढं मोठं मन याचा प्रत्यय त्यांना या स्पर्धेनिमित्त आला. दूरदर्शन, आकाशवाणी इथे विविध प्रकल्प हाती घेऊन ते लोकप्रिय करण्यात त्यांचा महत्त्वाचा वाटा होता. लोकप्रभामधील पत्रकारिता, त्यातले बरे वाईट अनुभव सांगताना त्यांनी दिवाळी अंकाच्या फीचरसाठी ग्वाल्हेरच्या शिंदे राजवाड्याला दिलेल्या भेटीची आणि तेथील एका वयोवृद्धानं सांगितलेल्या अद्भुत खजिन्याची गोष्ट सांगितली. सती प्रथेबद्दल केलेल्या प्रासंगिक लिखाणामधून उद्भवलेल्या, संतप्त विरोधकाला दिलेल्या चोख उत्तराला प्रेक्षकांच्या टाळ्या मिळाल्या. लघुपटकार म्हणून ओळख लाभलेल्या वाई या रम्य नगरीवरील त्यांनी केलेल्या फिल्मबद्दल बोलताना, वारसा जपून

ठेवण्याबद्दलची अनास्था असलेल्या वाईकरांबद्दल त्यांनी खंत व्यक्त केली. संपूच नये असं वाटणारी ही मुलाखत वेळेच्या मर्यादेमुळे आवरती घ्यावी लागली. मात्र वाईच्या वाड्यांमधील भित्तिचित्रं दाखवणारी एक छोटीशी क्लिप त्याची भरपाई करून गेली.

भारतातील इतर भाषकांना 'ग्लोकल लेखिका' कार्यक्रमाचा आस्वाद घेता यावा म्हणून त्या पन्नास भागांचं रूपांतर इंग्रजीत करण्याचा ग्रंथालीचा मानस आहे. त्याची झलक म्हणून डेफने ड्यू मौरियर या लेखिकेवर केलेला इंग्रजी एपिसोड दाखवण्यात आला.

या एपिसोडचं आणि ग्रंथालीच्या यूट्यूबवर प्रसारित होणाऱ्या एकूणच कार्यक्रमांचं एडिटिंग करून त्याला उत्कृष्टतेचा दर्जा देणाऱ्या समीर कदम यांचा कुमार केतकर यांच्या हस्ते शाल आणि स्मृतिचिन्ह देऊन विशेष सत्कार करण्यात आला.

आरंभी सुदेश हिंगलासपूरकर यांनी प्रास्ताविक केले व डॉ. सुजाता जाधव यांनी स्वागत केले. या कार्यक्रमाच्या आखणीत व सूत्रसंचालनात डॉ. निर्मोही फडके आणि सुधा हुजूरबाजार-तुंबे यांनी मोलाची भूमिका बजावली.

हा विविध अंगांनी नटलेला भरण्च कार्यक्रम पाहण्यासाठी शेवटपर्यंत असलेली प्रेक्षकांची उपस्थिती कौतुकास्पद म्हणायला हवी.

– मेधा आलकरी

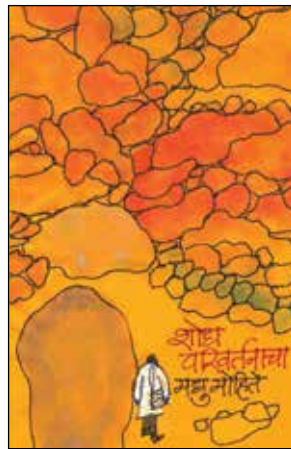
travelkarimedha@gmail.com

॥ गंधर्वा ॥ ❖ ॥

प्रसिद्ध झालेली पुस्तके



मूल्य ३०० रुपये
सवलतीत १८० रुपये

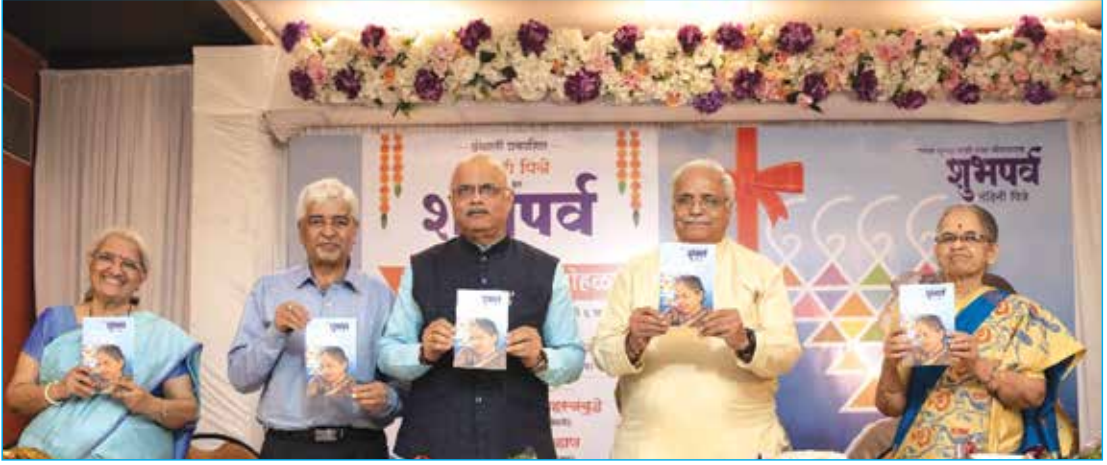


मूल्य ४०० रुपये
सवलतीत २४० रुपये



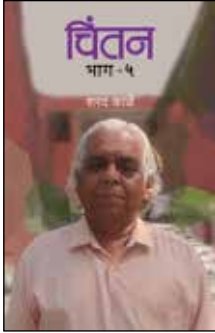
मूल्य २५० रुपये
सवलतीत १५० रुपये

‘शुभपर्व’ पुस्तकप्रकाशन

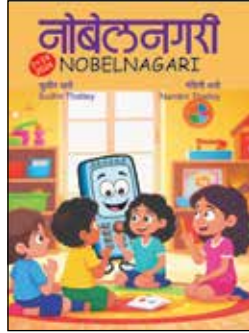


प्रकाशनसमयी लेखिका नंदिनी पित्रे, सुदेश हिंगलासपूरकर, विनय सहस्रबुद्धे, सुरेशभय्या जोशी आणि शुभदा जोशी

वाचकदिनी प्रसिद्ध झालेली पुस्तके



मूल्य ५०० रुपये
सवलतीत ३०० रुपये



मूल्य १२५ रुपये
सवलतीत ७५ रुपये



मूल्य ३०० रुपये
सवलतीत १८० रुपये



मूल्य ३०० रुपये
सवलतीत १८० रुपये



मूल्य ३०० रुपये
सवलतीत १८० रुपये



मूल्य १५० रुपये
सवलतीत १०० रुपये



मूल्य ३५० रुपये
सवलतीत २१० रुपये



मूल्य ३०० रुपये
सवलतीत १८० रुपये



डॉ. निलेश शहा यांची मुलाखत घेताना सुधा हजूरबाजार-तुंबे

दिव्यांग आणि विशेष व्यक्ती यांच्या समस्या आणि पुनर्वसनावर आधारित 'काहीतरी विशेष' ही कार्यक्रममालिका ग्रंथाली-प्रतिभागण वास्तूत दर महिन्याला घेण्यात येते. या कार्यक्रमाची संकल्पना लेखिका सुधा तुंबे यांची आहे कर्णबधिरता, दृष्टिदोष, अध्ययन अक्षमता, मतिमंदच सेरिब्रल पॉल्सी अशा विविध प्रश्नांवर तज्ज्ञांनी या कार्यक्रमाच्या माध्यमातून मार्गदर्शन केले आहे. ही कार्यक्रममालिका आपल्याला 'ग्रंथाली प्रतिभागण' या यूट्यूब चॅनेलवर पाहता येईल.

'काहीतरी विशेष'च्या आठव्या भागात मानसोपचारतज्ज्ञ डॉ. निलेश शहा यांची सुधा तुंबे यांनी 'मानसिक आजार' या विषयावर मुलाखत घेतली. सोमवार, ६ जानेवारी २०२५ रोजी वांद्रे येथील 'ग्रंथाली प्रतिभागण' येथे ही मुलाखत आयोजित करण्यात आली होती. डॉ. निलेश शहा हे १९८८पासून सायन रुग्णालयात मानसोपचारतज्ज्ञ म्हणून कार्यरत आहेत.

डॉ. शहा यांनी मुलाखतीतून मानसिक आजाराच्या विविध पैलूंवर अनुभवातून आलेली विविध उदाहरणे मांडत श्रोत्यांना माहिती दिली. नैराश्य, चिंता, बायपोलर डिसऑर्डर, फोबिया, चिंताग्रस्तता, स्क्रिझोफ्रेनिया अशा विविध मानसिक आजारांची

लक्षणे आणि त्यावर सर्वसाधारणपणे कोणत्या उपाययोजना केल्या जातात याविषयी डॉ. शहा यांनी विस्तृत विवेचन केले. विविध औषधे, समुपदेशन, विविध थेरपीज यांच्या आधारे मानसिक आजार बरे होत असतात. परंतु त्यासाठी पहिल्यांदा रुग्णाने अथवा त्यांच्या नातेवाईकांनी रुग्णाला डॉक्टरांकडे नेणे आवश्यक आहे. डॉक्टरांकडे आणणे आवश्यक आहे. डॉक्टरांकडे रुग्ण आल्यावर योग्य त्या उपचारांनंतर रुग्णांमध्ये सुधारणा होत जाते. तेव्हा कोणताही न्यूनगंड न बाळगता मानसिक आजार असलेल्या व्यक्तीने डॉक्टरांकडे आले पाहिजे, असा सल्ला डॉ. शहा यांनी श्रोत्यांना दिला.

डॉ. निलेश शहा यांनी मुलाखतीतून मनोचिकित्सक होण्यासाठी काय करावे लागले, विविध मानसिक आजार, लहान गावांमधील मानसिक आजाराच्या समस्या, अंगात येणे, बाहेरची बाधा होणे, या मागील मानसिक आजार, अशा विविध पैलूंवर ऊहापोह केला.

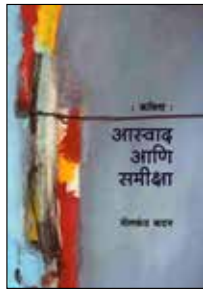
- अश्विनी भोईर

ashwinibhoir23@gmail.com

वाचकदिनी प्रसिद्ध झालेली पुस्तके



मूल्य १५० रुपये
सवलतीत १०० रुपये



मूल्य ५०० रुपये
सवलतीत ३०० रुपये



मूल्य १५० रुपये
सवलतीत १०० रुपये



मूल्य १५० रुपये
सवलतीत १०० रुपये



मूल्य १५० रुपये
सवलतीत १०० रुपये

ऐलतटावर पैल



‘चरित्र-आत्मचरित्र’ या विषयावर बोलताना सुनंदा भोसेकर आणि राणी दुर्वे

ग्रंथाली-प्रतिभागणच्या वास्तूत दर महिन्याला कवयित्री सुनंदा भोसेकर आणि ललितलेखिका राणी दुर्वे सादर करत असलेल्या साठोत्तरी साहित्यावर आधारित ‘ऐल तटावर पैल तटावर’ हा कार्यक्रम सादर करत असतात. या कार्यक्रमाच्या नवव्या भागात ‘चरित्र-आत्मचरित्र विशेष’ भाग सादर करण्यात आला. चरित्र-आत्मचरित्रातील उल्लेखनीय उताऱ्यांचे वाचन आणि विवेचन या दोन्ही अंगांनी सुनंदा आणि राणी यांनी या कार्यक्रमाचे सादरीकरण केले. कार्यक्रमाच्या सुरुवातीला चरित्र-आत्मचरित्र या दोघांमधील भेद स्पष्ट करत विश्राम बेडेकर यांच्या ‘एक झाड दोन पक्षी’मधील उताऱ्यांचे वाचन करण्यात आले. चरित्र-आत्मचरित्राच्या रुपबंधाची वैशिष्ट्ये सांगत या साहित्यप्रकारात कालानुरूप होत चाललेल्या बदलांचा वेधही या दोघांनी घेतला. जसे की चरित्रे-आत्मचरित्रे पूर्वी असामान्य कर्तृत्व असलेल्या व्यक्तींची/व्यक्तींनी लिहिलेली असायची. पण आता अगदी सामान्यातला सामान्य माणूसही चरित्र-आत्मचरित्र लिहितो कारण ते कोणी लिहिले आहे यापेक्षा ते कसे लिहिले आहे आणि त्यात

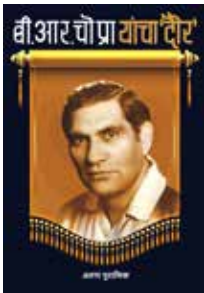
काय लिहिले आहे हे महत्त्वाचे आहे, अशी धारणा आता आहे, असे विवेचन या कार्यक्रमात करण्यात आले.

दलित आत्मकथन, श्री.ना. पेंडसे यांचे आत्मचरित्र, नरेंद्र जाधव यांच्या आत्मचरित्रांच्या वेगळ्या आकृतिबंधाची नोंद कार्यक्रमात घेण्यात आली. लता मंगेशकरांचे ‘फुले वेचिता’, यशवंतराव चव्हाण यांचे ‘कृष्णाकाठ’, गंगाधर गाडगीळांचे ‘एका मुंगीचे महाभारत’, मारुती चितमपल्ली यांचे ‘चकवाचांदन’, डॉ. श्रीराम लागू यांचे ‘लमाण’, चंद्रकांत मांदरे यांचे ‘धाकटी पाती’, कृष्णाबाई सुर्वे यांचे ‘मास्तरांची सावली’, विठ्ठल कामत यांचे ‘इडली, ऑर्किड आणि मी’, स्त्रियांनी लिहिलेली आत्मकथने, डॉक्टरांनी लिहिलेली आत्मकथने, विविध चरित्रे यांचा वेध घेत कार्यक्रमाचा शेवट वि.द. घाटे यांच्या ‘दिवस असे होते’ या आत्मचरित्रातील एका उताऱ्याच्या वाचनाने करण्यात आला. ‘ऐल तटावर पैल तटावर’ ही कार्यक्रममालिका ‘ग्रंथाली-प्रतिभागण’ या यूट्यूब चॅनेलवर पाहता येईल.

- अश्विनी भोर्डे

॥ग्रंथाली॥✱॥

वाचकदिनी अरुण पुराणिक यांची प्रसिद्ध झालेली पुस्तके



मूल्य ४०० रुपये
सवलतीत २४० रुपये



मूल्य ३०० रुपये
सवलतीत १८० रुपये



मूल्य ३०० रुपये
सवलतीत १८० रुपये



मूल्य १२०० रुपये
सवलतीत ७२० रुपये

‘आरोग्याची कॅप्सूल’मध्ये डॉ. नीना सावंत यांची मुलाखत



डॉ. नीना सावंत यांच्याशी संवाद साधताना डॉ. सतीश नाईक

आपण शरीराच्या दुखण्याबद्दल बोलतो पण मनाच्या दुखण्याकडे लक्ष देत नाही. तसे होता कामा नये. मनाच्या दुखण्यासाठी मानसोपचारतज्ज्ञांकडे जाणे आवश्यक आहे, असे सुप्रसिद्ध मानसोपचारतज्ज्ञ डॉ. नीना सावंत ३० जानेवारी २०२५ रोजी ग्रंथाली-प्रतिभांगण येथे आयोजित ‘आरोग्याची कॅप्सूल’ कार्यक्रमाच्या तेविसाव्या भागात बोलताना म्हणाल्या. आरोग्याची कॅप्सूल कार्यक्रमाचे संवादक, मधुमेहतज्ज्ञ डॉ. सतीश नाईक यांनी मानसिक आरोग्याशी निगडित विविध प्रश्न विचारत डॉ. नीना सावंत यांच्याशी संवाद साधला.

डॉ. नीना सावंत यांनी इंडियन सायकिअॅट्रिक असोसिएशन वेस्टर्न झोनच्या अध्यक्ष म्हणून काम पाहिले आहे. या काळात त्यांनी राबवलेल्या ‘गाव तिथे मानसोपचार’ या उपक्रमाची माहिती मुलाखतीतून दिली. मानसिक आरोग्यविषयक समस्यांकरता लोक डॉक्टरकडे जायचे टाळतात. म्हणून मानसोपचारतज्ज्ञ गावोगावी लोकांच्या दारात पोचवण्याचे प्रयत्न या उपक्रमातून केले गेले. त्यावर आधारित पुस्तक ग्रंथालीच्या माध्यमातून प्रकाशित करण्यात आले, असेही त्या म्हणाल्या.

डॉ. नीना सावंत मुलाखतीत म्हणाल्या की आपण रोज न चुकता हसण्याची कॅप्सूल घेतली पाहिजे. मोकळेपणाने हसणे हा मानसिक स्वास्थ्य उत्तम राखण्याचा एक रामबाण उपाय आहे. डॉ. नीना सावंत यांनी यावेळी आरोग्यासाठी सुरू केलेल्या ‘सक्षम’ ॲपचीही श्रोत्यांना माहिती दिली. हे ॲप विनामूल्य असून प्रश्नावलीच्या साहाय्याने लोकांना आपल्या मानसिक आरोग्याची चाचणी करता येईल व त्यात सुचवल्या गेलेल्या उपाययोजनांच्या आधारे स्वतःत सुधारणा करता येतील.

डॉ. नीना सावंत यांनी अंमली पदार्थांच्या सेवनाचे वाढत चाललेले प्रमाण, हरवत चाललेला संवाद, मोबाइल ॲडिक्शन, डिप्रेशन, आत्महत्या अशा विविध विषयांवर या कार्यक्रमातून मार्गदर्शन केले. डॉ. नीना सावंत यांची संपूर्ण मुलाखत ग्रंथाली-प्रतिभांगण या यूट्यूब चॅनेलवर पाहता येईल.

– अश्विनी भोईर

॥ग्रंथाली॥



गाव तिथे मानसोपचार

मानसिक साक्षरतेची अभिनव चळवळ

मूल्य २५० रु. | सवलतीत १५० रु.

‘ए आय’ अर्थात ‘कृत्रिम बुद्धिमत्ता’ ही वामनाचं रूप धारण करून बटू रूपात आपल्या आयुष्यात शिरली आणि ह्या वामनानं हा हा म्हणता तीन पावलांत आपल्या तीनही काळांवर राज्य करायला सुरुवात केली. भूतकाळात होऊन गेलेल्या घटना, माणसं ह्यांना आभासी पटलावर ह्या ‘ए आय’नं जिवंत केलं. वर्तमानात तर त्याच्या मदतीशिवाय आपलं जगणं कठीण होऊन बसलं, आणि आपला, आपल्या पुढच्या पिढीचा भविष्यकाळ हा ए आयमार्फतच घडणार आहे, असं चित्र आता स्पष्ट झालं आहे. अशा परिस्थितीत मराठी बालसाहित्यही नवा परिवेष घेऊन साकार होताना दिसत आहे.

मराठी बालसाहित्याची परंपरा दीर्घ आणि अभिमानास्पद असली, तरी ह्या साहित्य प्रकाराबाबत थोडी उदासीनताही दिसून येत होती. ‘बालसाहित्य म्हणजे काय रे भाऊ?’, किंवा ‘बालसाहित्य म्हणजे दुय्यम’, असेही काही मतप्रवाह ह्या साहित्य क्षेत्राला दूषित करत होते. मुळात ज्यांच्यासाठी लिहायचं, ते बाळगोपाळच अभ्यास आणि मनोरंजन ह्यासाठी ए आयच्याच इंग्लिश आभासी पटलाच्या दुनियेत मशगूल असल्यानं, लिहायचं कोणासाठी? हा प्रश्न ऐरणीवर होता आणि तसा तो अजूनही आहे.

मात्र गेल्या काही वर्षांत ही परिस्थिती थोडीफार बदलत असल्याचं प्रत्ययास येत आहे. बालसाहित्यातलं एक महत्त्वाचं दालन म्हणजे विज्ञान साहित्य. अर्थात त्याच्या व्याख्यांबद्दलही मतमतांतरं आहेतच. ह्या दालनात भर टाकणारी नवी विज्ञान कादंबरी राजहंस प्रकाशनानं कुमार वाचकांसाठी आणली आहे. कुमारवयीन गटातल्या मुलांना भोवतालाबद्दल कुतूहल असतं. विज्ञान विषयाचं आकर्षणही असतं. गूगलनं हे कुतूहल-शमन करण्याचा मार्ग सोपा करून ठेवलेला असला, तरी मराठी लेखक-प्रकाशक चिकाटीनं ही बालसाहित्याची नदी झुळझुळत ठेवण्याचा प्रयत्न करत आहेत. राजहंस प्रकाशनानं जाहीर केलेली ‘कुमार विज्ञान कादंबरी स्पर्धा’, हा त्याचाच एक भाग. लेखक सुरेश वांदिले ह्यांनी कुमारांसाठी लिहिलेली, ‘१६९५ स्मार्ट रोबो, ए आय आणि औरंगजेब’ ही कादंबरी ह्या स्पर्धेतली प्रथम पारितोषिकप्राप्त कादंबरी आहे.

कादंबरीचं शीर्षक छोट्या वाचकांच्या मनात नक्कीच कुतूहल निर्माण करणारं आहे. ह्या कादंबरीचा नायक टिळू रंगनाथ रणखांबे हा कुमारवयीन मुलगा. आपल्या जगण्याशी संबंधित गोष्टींबद्दल, विशेषतः ए आय आणि इतर रोबोटिक इत्यादींबद्दल जबरदस्त कुतूहल असणारा. त्याचे आई आणि वडील, दोघंही अनुक्रमे इतिहास आणि संगणकशास्त्राचे प्राध्यापक. त्यामुळे, टिळूमध्ये आपोआपच निर्माण होते ह्या विषयांबद्दल आवड. ह्या टिळूच्या वाचनात इतिहासातली एक गोष्ट येते. सप्टेंबर, १६९५मध्ये हज यात्रेवरून हिंदुस्थानात परत येणारं ‘गंज-ई-सवाई’ ह्या जहाजावर दरोडा पडल्याची ती



ग्रंथपरिचय



डॉ. निर्मोही फडके
१९२०१ ४६७११

१६९५ स्मार्ट रोबो,
ए आय आणि औरंगजेब
सुरेश वांदिले



गोष्ट. हे जहाज आलमगीर बादशहा औरंगजेब ह्याचं असल्याची माहिती त्या गोष्टीतून मिळते. ...इथून खऱ्या कथानकाची सुरुवात होते. ह्या गोष्टीच्या प्रवासात टिळू कसा ओढला जातो, पुढे काय घडतं हे छोट्यांसाठीच नव्हे तर मोठ्यांसाठीही तितकंच उत्कंठावर्धक आहे. औरंगजेबासह अलेक्सा, प्रा. स्पॉट हा रोबो इत्यादी अत्याधुनिक व्यक्तिरेखा आणि त्यांचे दुवे असणारे टिळू, त्याचे बाबा, त्याची आई, अध्यक्ष गुप्ते असे अनेक जण ह्यांच्यासह वाचक ह्या ‘मर्डर मिस्ट्री’ प्रकारातल्या कथेत रंगून जातात. यंत्रमानवानं अलेक्साला प्रशिक्षित करणं, स्वतःच्या अपहरणाच्या अनेक शक्यता तपासून पाहणं इत्यादी सध्याच्या तांत्रिक बाजूंचा योग्य वापर कथानकातला रस कायम ठेवण्यासाठी केला आहे. जुन्या वाकप्रचारांच्या अर्थाला नवे संदर्भ देणाऱ्या वाकप्रचारांची योजना ही मुलांच्या मानसिकतेचा भाषेतून वेगळा विचार करणारी आहे. उदाहरणार्थ, अकलेचे तारे तोडणे ह्या जुन्या वाकप्रचारासाठी वाऱ्यावर बसून मंगळावर जाणे इत्यादी तसंच निराशेच्या सीमारेषेवर असणाऱ्या टिळूला आणि त्याच्या बाबांना टिळूची आई प्राणायाम करायला सांगते, किंवा मांजर आडवी गेल्यानं अहित होतं असं समजणं म्हणजे अंधश्रद्धा इत्यादी छोट्या छोट्या गोष्टींबद्दल असलेल्या संवादांतून योग्य असे मुद्दे मुलांपर्यंत पोहोचवण्यात लेखक यशस्वी झाले आहेत.

‘वाचक प्रत्येक प्रकरण वाचायला सुरुवात करतील, तेव्हा त्यांना त्यात नवीन काहीतरी मिळेल, नवे प्रश्नही पडतील आणि प्रकरण संपवताना उत्सुकता कायम राहील.’ असं ह्या कादंबरीच्या प्रास्ताविकात लेखक शिरीष सहस्रबुद्धे लिहितात, ह्याबद्दल मुलांच्या दृष्टीनं विचार करता खातरी पटते.

आत्ताच्या कुमारवयीन मुलांचं भावविश्व, त्यांची मानसिकता, त्यांचे पालकांशी, इतरांशी असणारे, बदलणारे संबंध, विचार, त्यांच्या आवडीचे विषय, त्यांची भाषा, त्यांना हव्या असलेल्या किंवा आवडलेल्या वस्तू इ.विषयी बारकाईनं विचार करून ह्या कादंबरीची मांडणी केली आहे. इतिहासातल्या एका छोट्या, दुर्लक्षित घटनेचं बीज अतिशय सुबक पद्धतीनं ह्या शोधमोहिमेतून फुलत गेलं आहे. मुलांसाठीच नव्हे, तर मोठ्या वयातही स्वतःतलं ‘टिळू’सारखं मूल जपणाऱ्या वाचकांसाठी वाचनीय ठरणाऱ्या ह्या कादंबरीचे लेखक सुरेश वांदिले ह्यांचं मनापासून अभिन्नंदन.

मोठ्यांनी आपल्या परिचयातल्या लहान मुलांना वाढदिवसानिमित्त ही कादंबरी जरूर ‘भेट’ म्हणून द्यावी.

१६९५ स्मार्ट रोबो, ए आय आणि औरंगजेब

लेखक - सुरेश वांदिले

मूल्य - रु. २४०/-

राजहंस प्रकाशन

सुखद अनुभव देणाऱ्या कथा

‘‘पहिल्या वर्षीच्या अभ्यासक्रमात ओ हेन्री ह्यांची ‘रेट्रिव्हड रिफॉर्मेशन’ ही लघुकथा होती. ती माझा लेखन कल घडवण्यास कारणीभूत झाली. तशीच लेखनशैली जोपासणारे ‘साकी’ या टोपणनावाने ओळखले जाणारे हेक्टर मन्रो ह्या स्कॉटिश कथाकाराचे लेखनही मला खूप भावले. वाचकाला झोपाळ्यावर बसवायचे, त्याला हिंदोळे घेण्यात मशगुल करायचे आणि त्याच्या विचारधारेचा प्रवास सुखद निष्कर्षाच्या अपेक्षेत असताना अचानक त्या झोपाळ्याचा दोर कापायचा आणि त्याला हादरवून टाकायचे, अशा कथालेखनतंत्राचे हे दोघेही लेखक माहीर होते.’

लघुकथा असो अथवा दीर्घकथा, तिच्या लेखनात वेगवेगळे प्रयोग करण्याचे स्वातंत्र्य लेखकाला नक्कीच असते. कथा सुरुवात, मध्य आणि शेवट अशा तीन टप्प्यांवर साकारली जाते. यात सगळ्यात महत्त्वाचा टप्पा असतो तो शेवटचा. तो कथेच्या आशयाला विसंगत असेल तर ती कथा सपशेल कोसळते. यासाठी लेखकाला कथा लिहिताना तिच्या नैसर्गिक प्रवाहाने जाऊ देत असताना शेवटावर लक्ष केंद्रित करावे लागते. हे भान कथा लेखकाला सांभाळणे नेहमीच जिकिरीचे आणि तितकेच कौशल्याचे ठरते. मात्र असेच लेखक वाचकांच्या पसंतीलादेखील उतरतात. दीपक मच्याडो यांच्याबाबतीत हेच विश्वासाने म्हणता येईल.

दीपक मच्याडो यांचे लेखन यापूर्वी विविध नियतकालिकांमधून प्रकाशित झालेले आहे, तरीदेखील ‘सारंगीचे सूर’ हा त्यांचा पहिलाच कथासंग्रह आहे. असे असूनही त्यांच्या कथा वाचताना लक्षात येते की या कथा लिहिणाऱ्या हाताच्या आहेत आणि तिच्या तंत्रावर अनेक कौशल्यांवर मात करता येईल इतकी प्रतिभा या लेखकाकडे नक्कीच आहे. त्यामुळे त्यांचे पहिलटपणाचे धागेदोरे अदृश्य ठेवण्याचे कसब या कथांनी प्राणपूर्वक जपलेले आहे असे दिसून येते.

कथालेखकाने कथांचे विषय निवडताना अधिकाधिक भर दिलेला आहे तो प्रेमावर. ‘सारंगीचे सूर’ या कथासंग्रहात प्रेमाच्या वेगवेगळ्या छटा, रंग, भावभावनांचे तरंग आणि त्यांचे शेवटाकडे जाणारे गोड-कडू वास्तव वाचायला मिळतात. ‘लाल लाल लाल, पोरी गुलाबी गाल’, ‘नाताळचा सूट’, ‘द गर्ल इन द विंडो’, ‘कावळा आणि हंस’ या कथांचा आवर्जून उल्लेख करायला हवा. ‘फुगा’ तशी लहानशी तरीही थेट प्रणयाच्या लाटेवर हिंदोळ्यांचा आनंद देणारी कथा आहे.

‘कोप’ ही कथा श्रद्धा आणि अंधश्रद्धा यांच्या सीमारेषेवर असलेली कथा होय. तरीही तिच्यातील उत्कटता, हळुवारपणा, नैसर्गिक सौंदर्य आणि मनाचे सौंदर्य विसरता येत नाही. ‘आय एम व्हेरी सॉरी, मम्मा!’ या कथेत आलेले निरागसपण आणि त्याच्या आत दडलेली क्रूरता, आपल्याला धक्का देऊन जाते. ‘प्रसूती’, ‘रूम



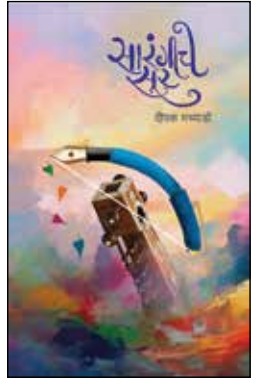
ग्रंथपान



चांगदेव काले
१८६९२०७४०३

सारंगीचे सूर

दीपक मच्याडो



मांडलेला तिच्यातून दिसून येतो. सारंगीचे सूर छेडणाऱ्या कथा, असा गौरव त्यांनी केलेला असून तो सार्थ असा आहे.

कथालेखक दीपक मच्याडो हे व्यवसायाने भारतीय रिझर्व बँक आणि नाबार्डचे अधिकारी असल्याने, भारतातील अनेक ठिकाणी त्यांना कामानिमित्ताने जावे लागले आहे. देश व विदेशात भ्रमण केल्याने विशाल दृष्टी आणि वेगवेगळ्या अनुभवांचा प्रचंड खजिना त्यांच्याकडे आहे. त्यामुळे त्यांची प्रत्येक कथा ही वातावरण आणि वास्तव यांच्या वेगवेगळ्या लोलकासारखी परिमाणातून साकारल्याचा आनंददायी अनुभव येतो. नाट्याभिनय, दिग्दर्शन यात त्यांना विशेष रुची आहे. गायन, हास्यरंजन यातही त्यांना विशेष आवड आहे.

या कथासंग्रहाच्या शीर्षकाचा समतोल साधणारे आकर्षक मुखपृष्ठ सतीश भावसार यांनी साकारलेले आहे.

मूल्य १५० रुपये । सवलतीत १०० रुपये

निरागस आणि नितळ

‘जगभरातील बालकांची मने स्वर्गीय आणि निरागसच! परंतु वास्तवाची धग लागलेली माणसं वयानं वाढत जातात तेव्हा त्यांच्या मनाच्या निरागसपणाच्या आरशाचे टक्के उडत राहतात. भयावह आणि कृत्रिम अवडंबरात नातेसंबंध जगता जगता वयानं वाढत चाललेली मोठी माणसं कशी बदलत जातातं, बिघडत जातात आणि त्यात लहानगी मुलं भरडत राहतात. तथापि त्यांच्यावर जे संस्कार घडत राहतात त्याचा त्यांच्या मनावर जो ठसा उमटतो; तो मात्र कायम असतो.’

आपण चित्रपट, नाटक, साहित्य यांचा आस्वाद घेत असताना त्यातील व्यक्तिरेखा कशा साकारलेल्या आहेत, त्या साकारताना लेखक वा दिग्दर्शक यांनी त्यांच्यावर कोणते संस्कार केलेले आहेत आणि त्यातून ते काय दाखवू पाहतात किंवा बिंबवू पाहतात हे पाहणे अधिक महत्त्वाचे ठरते. त्यातून त्या व्यक्तिरेखांची मानसिक जडणघडण तर अधोरेखित होतेच; त्यामागे असणारा लेखक वा दिग्दर्शक हा किती अंगाने त्या व्यक्तिरेखांबाबत विचार करतो याचाही प्रत्यय येतो. व्यक्तिरेखा वयाने मोठ्या असतील तर त्यात एक साहजिकता आपोआपच येत जाते; परंतु बालवयीन व्यक्तिरेखा साकार करणे वाटते तितके सोपे नसते. अगोदर त्या बालमानाची ओळख करून घेण्यासाठी मानसशास्त्राचा अभ्यास असणे आवश्यक ठरते. त्याच जोडीला एक वैचारिक प्रगल्भतादेखील आवश्यक असते. तरच तो समन्वय जुळून येऊ शकतो. अनेकदा आपल्या नजरेतून हे मानसशास्त्र सुटले तर आपण पाहिलेली वा वाचलेली कलाकृती निरस वाटू शकते; परंतु मानसशास्त्र अवगत झाले तर तीच कलाकृती आपल्याला अत्यंत सुंदर असा आनंद देऊन जाते. त्यात आणखी कुणी जाणकाराने/तज्ज्ञाने त्यातील बारकावे आपल्याला उलगडून सांगितले, समजावून सांगितले तर दुधात साखर पडल्यासारखा आनंद होऊ शकतो. ‘निरागसतेचा नजराणा’ हे पुस्तक वाचत असताना हा आनंद मनापासून होतो आणि तो शेवटपर्यंत सुखावतच जातो. याचे कारण लेखिका डॉ सिसिलिया कार्व्हालो होय.

डॉ. सिसिलिया कार्व्हालो यांच्या निरागसतेचा नजराणा हे पुस्तक आपल्या हाती दिलेली आहे. या पुस्तकात दहा लेख आहेत. हे दहा लेख ‘द कीड’, टू, अॅनी, चिल्ड्रन ऑफ हेवन, मिरर, अमूल्यम, तहाँ, कराटे कीड, द फ्रॉझन रोज़, उबूटू, या चित्रपट-लघु चित्रपट यावर आधारित आहेत. या चित्रपटांचे दिग्दर्शक, त्यांची भाषा, त्यांचे प्रकाशनवर्ष, याबाबतचा तपशीलही त्यांनी दिलेला आहे.

येथे लेखिकेने कथानक सांगण्याच्या ऐवजी अमुक एका प्रसंगांमध्ये ती बालकलाकाराने कशी साकारलेली आहे; आणि ती साकारण्यासाठी दिग्दर्शकाने कोणत्या रूपकांचा वापर कौशल्यपूर्वक केलेला आहे याकडे अधिक लक्ष वेधतात. त्यामुळे ठरावीक असा प्रसंग जो आहे तो अधिक ठळकपणे लक्षात येतो आणि तो लक्षात आला की आपण नकळत व्यक्तिरेखा आणि दिग्दर्शक या दोघांनाही कौतुकाच्या मापात तोलू लागतो. त्याचवेळी आपण हे चित्रपट जर पाहिलेले असतील तर त्यातील आपल्या नजरेतून सुटलेले बारकावे आपल्याला नव्याने जाणवतात आणि आपला आनंद व उणीव आपोआप लक्षात येते.



ग्रंथपान

निरागसतेचा नजराणा

डॉ. सिसिलिया कार्व्हालो



चार्ली चॅपलिन यांचे आपण अनेक सिनेमा पाहिलेले आहेत. त्यातला १९२१ सालात प्रकाशित झालेला ‘द कीड’ हा सिनेमा आपण पाहिला असेलच; पण पाहिला नसेल तर तो पाहण्याची तीव्र इच्छा ‘बोलके मौन’ या लेखामुळे आपोआप मनात निर्माण होते. ‘बोलके मौन’ या शब्दाचा अर्थ असा की चार्ली चॅपलिनचे सर्व चित्रपट हे मूक चित्रपट आहेत. मात्र त्याला जे सांगाव्यचे आहेत ते तो नेपथ्य आणि अभिनय यातून तो प्रसंग जिवंत करतो. अगदीच आवश्यक असल्यास एक किंवा दोन ओळींची शीर्षकपट्टी दिलेली असते. तरीही तो संपूर्ण चित्रपट आपल्याला खिळवून ठेवतो. याचे कारण त्याचा जिवंत अभिनय आणि तितकेच प्रगल्भ असे दिग्दर्शन होय. या चित्रपटासाठी सांस्कृतिक, ऐतिहासिक आणि सौंदर्यशास्त्रीय दृष्ट्या लक्षवेधी म्हणून या चित्रपटाची गणना केली जाते असे लेखिका या लेखात आपल्याला ओळख करून घेतात. आपण हिंदी सिनेमा ‘कुंवारा बाप’ पाहिलेला आहे. याची आठवण ‘द कीड’ हा सिनेमा करून देतो. नको असलेले मातृत्व लादले गेल्यानंतर जन्माला आलेले बाळ कचराकुंडीत टाकून निघून गेलेली माता. या अनौरस बाळाचा अनौरस पिता-पालक म्हणून चार्ली चॅपलिन त्याचा सांभाळ करतो. ते करत असताना त्याला कोणत्या दिव्यातून जावे लागते आणि त्याचे व त्या बाळाचे प्रेम-ममत्वाचे नाते किती दृढ आहे हेही मनावर ठसत जाते. ठसवण्यात लेखिकेने दाखवलेल्या मनोज्ञ जागा अधिक प्रभावी ठरतात, हे नाकारता येत नाही.

आपोआप चित्रपटातील प्रसंग नजरेसमोर उभा राहतो आणि एक वेगळाच अर्थ उमगल्याचा आनंद मिळून जातो. लेखिका या लेखाला आजचा अर्जुन असे शीर्षक देतात आणि यातील सकारात्मकता आणि नकारात्मकता यांचा झगडा कसा आहे आणि शेवटी कुणाचा विजय होतो हे आपल्याला दाखवून देतात.

पुस्तकातील लेखांची शीर्षकेदेखील मनोज्ञ आहेत. बोलके मौन, दोघांची गोष्ट, लाघवी अॅनी, स्वर्गीय बालके, आरस्पानी, अमूल्य ठेवा आदी. समृद्ध भाषावैभव आणि आशयाला सर्वांगीण आकार देणारी तितकीच उत्कट काव्यमयता, यामुळे पुस्तक हाती घेतल्यानंतर ते सलग वाचनाचा जणू लडिवाळ आग्रह धरते.

चित्रपटांवर आधारित हे लेख ते चित्रपट पाहण्याची उत्सुकता आणि उत्कटता आपल्या मनात अलगदपणे पेरून जातात. ‘जगभराच्या मौनाची हीच तर भाषा असते. ‘कीड’लेल्या माणसांना वठणीवर आणण्यासाठी! ‘फाटलेला पतंग ओढत ओढत हा गरीब मुलगा घेऊन जाऊ लागतो तेव्हा त्याचे फाटलेले हृदय आपल्यासमोर मूर्तिमंत रूपात उभे राहते.’ यासारखी वाक्ये लेखिकेच्या प्रगल्भ प्रतिभेचा प्रत्यय देतात.

डॉ. सिसिलिया कार्व्हालो या सर्वमान्य अशा उत्तम लेखिका आहेत. त्यांनी विपुल लेखन केलेले असून, त्यांच्या पुस्तकांची संख्या ४० हून अधिक आहे. यातील काही लेखनाचा समावेश विद्यापीठीय अभ्यासक्रमात झालेला आहे. अनेक सन्माननीय पुरस्कारांनी त्या सन्मानित आहेत.

या पुस्तकाचे मुखपृष्ठ अन्वर हुसेन यांनी सजवलेले आहे.

मूल्य ३०० रुपये । सवलतीत १८० रुपये

प्रगल्भ वैचारिकतेचा प्रवास

‘सर्जनाचा हा क्रम एकदा सुरू झाला तो थांबलाच नाही आणि मी चित्रांच्या रेषा आणि रंगाबरोबर उडत उडत त्या जागेपर्यंत पोहोचलो. जिथे फक्त एक कलाकार असतो. ते रचनाक्षण खूप अद्भूत होते की मी पेंटिंग हातात घेऊन मी पेंटिंगपासून वेगळा होत गेलो. जवळ असताना दूरत्व, संपृक्तीमध्ये तटस्थतेचे क्षण कदाचित असेच होत असतील जेव्हा कविता आणि पेंटिंग आपलं अस्तित्व ठेवूनही एका फॅन्टसीत सामावले जातात. असेही असू शकते, की याच क्षणांमध्ये माझ्यासाठी चित्रकलेने कवितेत दुसऱ्यांदा जन्म घेतला असेल.’

डॉ. नरेंद्र मोहन हे हिंदीतील ज्येष्ठ, श्रेष्ठ असे सर्जनशील साहित्यिक. प्रदीर्घकाळ त्यांनी सातत्याने लेखन केलेले आहे. कविता, नाटक हा त्यांचा श्वास मानायला हवा. अनेक मानसन्मान आणि पुरस्कार यांनी ते सन्मानित आहेत. लेखनासोबतच सेमिनार, चर्चासत्रे, महोत्सव, पीएचडीसाठीचे मार्गदर्शन, अनेक कार्यक्रम, यामध्ये सहभागाचे प्रमाणही तितकेच प्रचंड आहे. आपल्या साहित्याकडे त्यांची पाहण्याची दृष्टी ही वेगळी आहे. आपण जे साहित्य लिहिणार आहोत ते रूढ चाकोरीपेक्षा वेगळे असायला हवे याचे भान त्यांनी सातत्याने जपलेले आहे. त्यामुळेच त्यांच्या नाट्यकृती रंगमंचावर स्वतःचे वेगळेपण सिद्ध करण्यात यशस्वी झालेल्या आहेत. त्यातील मलिक अंबरवरील लिहिलेले नाटक हे त्याचे उत्तम उदाहरण म्हणून सांगता येईल. मूळचे लाहोर येथील डॉ. नरेंद्र मोहन १९४७मध्ये झालेल्या फाळणीचे सावज. ठरले आणि पंजाबमध्ये स्थलांतरित झाले. त्यानंतर ते दिल्ली येथे स्थायिक झाले. शिक्षण आणि पद सोबतीला असल्याने निर्वासितपणाची झळ सोसूनही ते साहित्याच्या विश्वात रममाण राहिले, तरीही फाळणीने त्यांच्या मनावर जो आघात केलेला आहे तो त्यांना झुगारून देता आलेला नाही. त्यातच देशांतर्गत होणाऱ्या काश्मीरमधील अतिरेकी कारवाया, पंजाबमधील खलिस्तानवाद्यांचा उठाव, गोधा हत्याकांड, १९८४मध्ये झालेले दंगलींचे महाभयंकर रूप, आणि त्याच स्वरूपाच्या सातत्याने घडणाऱ्या आजूबाजूच्या घटना. नरेंद्र दामोदरकर, गोविंद पानसरे, कलबुर्गी, कौल आणि नावेद यांच्या झालेल्या हत्या; रोहित वेमुला यांनी केलेली आत्महत्या, कन्हैयालालवर झालेले आरोप, नक्षलवादी यांच्याशी संबंध आहेत असेच आरोप करून तुरुंगात डांबलेले कार्यकर्ते, निर्माण झालेले गुंड, दलाल, माफिया, यासारख्या घटनांमुळे एक प्रकारचे निर्माण झालेले भय आपल्याभोवती सतत वावरत आहे तरीही त्यांच्यासोबत जगण्याची करावी लागणारी साहसपूर्ण कसरत त्यांच्यासाठी अतिशय कारक ठरलेली आहे. या सगळ्यांमुळेच भय, अस्वस्थता, विचलित झालेले मन त्यांनी त्यांच्या डायरीतून वेळोवेळी नमूद करून स्वतःलाच दिलासा देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या डायरीचे नाव आहे ‘साथ साथ मेरा साया’ आणि ‘सायेसे अलग’ ही त्यांची तिसरी डायरी आहे. या डायरीचा अनुवाद डॉ. वसुधा सहस्रबुद्धे यांनी केला असून तो ‘भय आणि साहसाच्या सोबतीने!’ या ग्रंथरूपाने ग्रंथालीच्या सोबतीने



ग्रंथपान

भय आणि
साहसाच्या सोबतीने

मूळ लेखक : नरेंद्र मोहन

अनुवाद : डॉ. वसुधा सहस्रबुद्धे



आपल्यासमोर ठेवला आहे.

‘भय आणि साहसाच्या सोबतीने!’ हा ग्रंथ म्हणजे एका संवेदनशील साहित्यिकाच्या अंतर्मनाने घेतलेल्या सामाजिक, साहित्यिक, चित्रकला, काव्य यांच्या अंतरंगाच्या तळाचा शोध होय. डॉ. नरेंद्र मोहन यांचा साहित्यिक विश्वात असलेला दबदबा, त्यांचा विशाल साहित्यिक मित्रपरिवार, त्यांचा चौफेर वाचनाचा व्यासंग, वैचारिक असलेली प्रचंड प्रगल्भता, महाराष्ट्राची असलेले त्यांचे नाते विशेषतः मराठवाडा आणि औरंगाबाद, यांचा परिचय आपल्याला या ग्रंथातून होतो आणि आपण थक्क होतो. प्रत्येक घटनेवर, साहित्यातून व्यक्त झालेल्या विचारांवर कल्पनांवर, साहित्यिकांवर त्यांनी ज्या तऱ्हेने आपले विचार व्यक्त केलेले आहेत, त्या सगळ्यांचा अंतर्मुख झालेला प्रवाह या ग्रंथातून आपल्याशी येऊन मिळतो.

या डायरीतून व्यक्त झालेली त्यांची विचारधारा आणि त्यासोबत त्यांचा जीवनप्रवास हा टप्प्याटप्प्याने येत राहतो. यात त्या त्या वेळच्या घटना आणि विचार असे त्यांचे स्वरूप आहे, तरीदेखील त्यातून एक समग्र असा विचार आपल्यासमोर उभा राहतो. डायरीतून व्यक्त झालेली मते कशी असतात, ती कशी असायला हवीत, तिचे

स्वरूप कसे असावे, याचेही आशयशुद्ध विवेचन त्यांनी केलेले आहे. त्यासाठी त्यांनी सुरुवातीलाच दिलेले मनोगत आवर्जून वाचायला हवे. कुठल्याही साहित्यिकाने आपल्या साहित्याला दिशा देताना किती संवेदनशील आणि सर्जनशील असायला हवे आणि त्यासाठी डायरी हा प्रकार किती उपयुक्त ठरू शकतो याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे हे मनोगत होय. आपले मरण आपल्यासमोर दिसत असताना हातपाय गाळून बसण्याऐवजी आपली राहिलेली साहित्य लेखनाची कामे वेळेत पूर्ण करावीत यासाठी त्यांनी केलेली धावाधाव हीसुद्धा एक आश्चर्यजनक बाब म्हणायला हवी, तीही प्रकृती साथ देत नसताना. यातून साहित्याविषयी असणारा त्यांचा ध्यास आपल्याला अचंबित करून जातो.

डॉ. वसुधा सहस्रबुद्धे या हिंदी व मराठी साहित्यातील एक ज्येष्ठ अशा साहित्यिक आहेत. हिंदीतून त्यांनी केलेले संशोधनात्मक लेखन आणि त्याच जोडीला मराठीतून देखील केलेले लेखन हे अतिशय उत्तम दर्जाचे आहे. त्यासाठी त्यांना अनेक पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आलेले आहे. सदरचा हिंदीतून मराठीत केलेला अनुवाद आहे असे कुठेही जाणवत नाही. किंबहुना हे डॉ. वसुधा सहस्रबुद्धे यांनी केलेले स्वतःचे डायरी लेखन आहे, इतका हा अनुवाद उत्तम झालेला आहे.

या ग्रंथाच्या मुखपृष्ठावरील चित्राची कल्पकता उत्तम आहे. ही कल्पकता सतीश भावसार यांची आहे.

मूल्य ३०० रुपये । सवलतीत १८० रुपये

स्व अस्तित्व हेच खरे

‘बाई’ त्यात जास्त सफर होते ना? निसर्गाने ती आमच्यावर जबाबदारी दिली आहे म्हणत तुम्ही मोकळे होता. तुझी कुठलीच जबाबदारी नाही का? मी सुरुवातीचे तीन महिने रजा घेते. मग तू सहा महिने रजा घे. हे बघितल्यावर आपले आई-वडील आपोआपच काही महिने कदाचित वर्ष तरी मुलाची, मुलीची काळजी घेतील. मग थोडा तो मोठा झाल्यावर त्याला क्रशमध्ये ठेवू चालेल?’

कथा कोणत्या पद्धतीने खुलवत न्यायची हे पूर्णतः लेखकावर अवलंबून असते. ती खुलवताना नेमके कुठे जायचे आहे हेही लेखकाला ठाऊक असते. मग त्यात पात्रांची जमवाजमव, संवादाची जुळवाजुळव आणि शेवटी आपल्या निकषावर येणे, ही साधारणतः लेखकाची कथा लिहिताना भूमिका असू शकते. मात्र काही लेखक या सगळ्यांच्या सोबतच काही पलीकडे जाऊन थेट निकषावर न येता पात्रांच्या मनोभूमिकांचा वेध घेतात, त्यांच्यातील नात्याला पूर्ण पीळ देऊन ती ताणून किती घट्ट आहे याचा अंदाज घेतात आणि त्यांच्यातल्या स्वभावतः असलेल्या गुणांचा वा दोषांचा यथोचित वापर करून कथेच्या शेवटावर

येऊन थांबतात. अशी कथा कधी पसरट वाटू शकते. कधी संवादातून मनाची पकड घेऊ पाहते. मात्र त्यातला वाटणारा साधासरळपणा थेट शिकाऱ्याच्या भूमिकेत येऊन थांबतो, तेव्हा मात्र आपल्या समजुतीला धक्का बसून काही काळ अचंबित होतो. हे अचंबित होणे ही कथेची यशस्विता असते आणि त्याचबरोबर लेखकाच्या कौशल्याचीही मोहर असते. ‘सत्ता’ हा कथासंग्रह त्यादृष्टीने अतिशय चपखल असा आहे.

‘सत्ता’ या पंकज कुरुलकर यांच्या कथासंग्रहात एकूण सहा कथा आहेत. या कथा यापूर्वी दिवाळी अंकांतून प्रकाशित झालेल्या आहेत. मात्र त्यांचे वर्ष अगदीच अलीकडील असल्याने हा कथासंग्रह ताजा आहे असे म्हणता येईल. या कथांची रुंदी व लांबी पाहण्यापेक्षा त्यांच्यातील पात्रांच्या स्वभावाच्या लांबी-रुंदीकडे पाहणे अधिक योग्य ठरते. अगदी आपल्याभोवती वावरणारी इतर माणसे ज्या सहजतेने वागतात, तशीच पात्रे या कथांमधून सहजपणे आपल्या भेटीला येतात. परंतु त्यांचे अंतरंग, स्वभावातील बारकावे, परस्परांशी असलेले नाते, आणि त्यांचे आजच्या परिस्थितीशी जुळवून घेण्यासाठी स्वतःच्या स्वभावाला अनुसरून अथवा आपल्या कलानेच पुढे जात समोरच्यावर मात करणे, हे सगळेच मानवी स्वभावाचे पैलू आपल्याला या कथांमधून दिसतात. यातील बहुतेक सर्व पात्रे ही उच्चशिक्षित, उच्चपदस्थ, आणि तशीच उच्च ध्येय आणि आकांक्षा बाळगणारी आहेत. आलेल्या परिस्थितीचा पूर्ण फायदा घेण्याइतपत त्यांचे कौशल्य चकित करणारे आहे.

‘सत्ता’ या कथेतील स्वतःच्या मालकीच्या कार्पोरेट कंपनीच्या संचालकपदी असलेल्या चार व्यक्तिरेखा कंपनीवर आलेल्या संकटामुळे सुरुवातीला हतबल दिसतात. परिस्थितीवर मात करण्याची त्यांची इच्छा आहे. परंतु त्यासाठी कुणी एकाने त्याग करायचा, त्याला मात्र त्यांची तयारी नाही. यावर तोडगा काढण्यासाठी पाचव्या व्यक्तिरेखेला आमंत्रित केले जाते. ती ज्या पद्धतीने समोरच्या गुंतागुंतीवर उपाय



ग्रंथपान

सत्ता
पंकज कुरुलकर



सुचवते, तो त्याच्यासाठी सहज तरी नावीन्यपूर्ण ठरतो. त्यातून होणारा शेवट आपल्याला सुखद धक्का देतो. इथे प्रत्येकाच्या स्वभावाची स्वतंत्रपणे नोंद गडद होत जाते. कथा अगदी हळूहळू फुलवत, प्रसंगांचे गुंफण करत, मानवी मनाच्या आंदोलनाची कमान वाढत जाते. शेवटी बेरकीपणाच्या व स्वार्थाच्या अंतिम टप्प्यावर येऊन कथा अचानक कलाटणी घेते. एखादा रहस्यमय चित्रपट पाहावा तशी ही कथा आपल्या नजरेसमोर उलगाडत जाते. आणि शेवट पाहून नकळत तोंडून उद्गार निघतो, व्वा!

‘पुरुष’ या कथेतील व्यक्तिरेखा एकमेकांच्या अगदी घट्ट अशा नात्याच्या नाजूक गुंफणीमध्ये जखडलेल्या आहेत. विषय आणि भावनिक अशा दोन स्तरांवर ही कथा आकार घेत जाते. वरवर नात्यातील सहजपणा दाखवत असल्या तरी त्यांच्यात असलेले स्वार्थी कूरपण आणि सहन न होणारी हतबलता आपल्याला खेळवून ठेवते. येथेही कथेचा शेवट आपल्या समज आणि अंदाजाला धक्का देणारा आहे.

‘अम्लान’ कथेतील नात्याचा बंध भावना करपून टाकणारा आहे. आपल्या मनासारखे व्हावे यासाठी माणसे कुठल्या थराला जाऊ शकतात याचा पट अगदी सहजपणे साकारला जातो. भावना, संवेदना, नाते यांना कसे पायदळी तुडवले जाते, याची ओळख या कथेत होते.

पंकज कुरुलकर हे आयटी इंडस्ट्रीमध्ये ३१ वर्षे कार्यरत राहिलेले आहेत. या क्षेत्रातील प्रचंड अनुभव त्यांच्या गाठीशी आहे. या क्षेत्राशी निगडित असलेले बारकावे, करिअर, स्वातंत्र्य यासाठी करावी लागणारी कसरत, स्वतःचे स्वपण जपण्याची धडपड, त्यापुढे नात्याची नसलेली जाण, त्यांनी या कथांमधून अगदी तपशिलात मांडलेले आहेत. व्यावसायिक अनुभवाचा भाग हिशोबात धरला तरी त्यांच्या लेखनात असलेला सहजपणा, भावनांचा आणि संवेदनांचा होत असलेला न्हास त्यांना अधिक ठळकपणे जाणवलेला दिसून येतो. माणसाचे स्वभाव पैलू त्यातून व्यक्त करताना ज्या वास्तवाचा ते आधार घेतात तो आपल्यासाठी खूप वेगळा आहे. नेमकेपणाच्या या लेखनामुळे त्यांचे साहित्य आपल्याला खिळवून ठेवते. एक सिद्धहस्त लेखक अशी त्यांची ओळख आहे. त्यांचे मराठी, इंग्रजी, हिंदीमध्ये प्रकाशित झालेले विपुल साहित्य त्यांच्या वेगळेपणाची साक्ष देते. ‘सत्ता’ हा कथासंग्रह त्यांच्या पूर्वीच्या साहित्याइतकाच वाचनीय आणि दर्जेदार झालेला आहे. वाचक याचे मनापासून स्वागत करतील असा विश्वास आहे.

सुप्रसिद्ध कवी अशोक नायगावकर यांनी या कथांचे योग्य असे मूल्यमापन ब्लर्बवर केलेले आहे.

शीर्षकाचा आशय ठळकपणे नमूद करणारे मुखपृष्ठ शिरीष घाटे यांनी साकारलेले आहे.

मूल्य ३०० रुपये । सवलतीत १८० रुपये

चित्रपटविषयक चार पुस्तकांचे प्रकाशन आणि परिसंवाद



अरुण पुराणिक लिखित 'बी.आर. चोप्रा यांचा दौर', 'यादें फिल्मिस्तान की', 'मुंबई मेन सिनेमा' आणि 'सिनेमातील दृश्यकला' या चार पुस्तकांचे प्रकाशन

'सिनेमा आणि दृश्यकला' या विषयी झालेल्या परिसंवादात श्रीकांत बोजेवार, कुमार केतकर, लेखक अरुण पुराणिक आणि अशोक राणे



सुवर्णमहोत्सवी वर्षानिमित्त 'ग्रंथाली वाचकदिन' या वर्षी ठाणे येथे तीन दिवस साजरा झाला. वरील कार्यक्रमास महाराष्ट्र चित्रपट, रंगभूमी आणि सांस्कृतिक विकास महामंडळ यांचे आर्थिक सहकार्य लाभले.



महाराष्ट्र चित्रपट, रंगभूमी आणि सांस्कृतिक विकास महामंडळ

(दादासाहेब फाल्के चित्रनगरी)



[@filmcitymumbai](https://www.instagram.com/filmcitymumbai) [@FilmCityMumbai](https://www.facebook.com/FilmCityMumbai) [@filmcitymumbai](https://www.youtube.com/channel/UC...)



सारस्वत
बँक

सारस्वत को-ऑपरेटिव्ह बँक लि.
(शेड्युल्ड बँक)

विश्वासाच्या नात्याची अविरत परंपरा...

FIXED DEPOSITS
आकर्षक व्याजदर!

8.00% p.a.

ज्येष्ठ नागरिकांसाठी

7.50% p.a.

इतरांसाठी



अधिक माहितीसाठी आपल्या नजीकच्या शाखेशी किंवा www.saraswatbank.com या वेबसाईटवर संपर्क करा.